

3106

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૩૧૦૮

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨-૬૫૧

વિષય ૨-૧૩

(મ)

14/32

Balaji Janardan alias Nana Fadnavis,

Prime Minister to the Peshwa Madhaya Rava II.

Born:—May 4, 1741 A. D.

Died:—March 13, 1800 A.D.

C. S. P.

સંધ્યા

અથવા

મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત.

એક ઐતિહાસિક નવલકથા.

“Few characters that have appeared on the political theatre of India, or perhaps in the world, are more deserving of Extended record than Nana Furnaves x x x” Page. 71.

કર્તા.

પુરુષોત્તમ વિશ્રામ ભાવજી. જી. પી. એમ-આર-એ-એસ.

સુરસાગરની સુંદરી, પ્રબોધભારત ભા. ૧-૨ રણવીરસિંહ,
શિવાજીનો વાઘનખ વિગેરેના કર્તા.

વિક્રમાર્ક ૧૯૬૫ ઇ. સ. ૧૯૦૯.

મુંબઈમાં

તુકારામ ભવજીના નિર્ણયસાગર છાપખાનામાં બાળદૃષ્ટુ ધાણેકરે માલીકને માટે છાપ્યું.

કીંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અ. રા. વા. દ.
ગુજરાત, કોંપોઝીટ-અંગ્રહ

૩૧૦૮

૬-૩

પ્રકરણની અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૧ હું. પ્રથમ પ્રયાણ.	૧
” ૨ જી. છાવણીપર હથો.	૪
” ૩ જી. માધવરાવ પેશ્વાની મુલાકાત.	૧૫
” ૪ થું. માધવરાવ પેશ્વાનો સ્વર્ગવાસ	૨૧
” ૫ મું. પંતોજ સિધિયાની છાવણીમાં	૨૬
” ૬ ઠું. પુનાની રાજ્ય ખટખટ	૩૩
” ૭ મું. બાજરાવનો છુટકારો અથવા નાનાની ફતેહ	૩૯
” ૮ મું. દક્ષિણની સૌંદર્યલતિકા, નાનાનું દેદ થયું, પુનામાં ગભરાટ અને લુટ.	૪૩
” ૯ મું. સતારામાં ગડબડ, પુનામાં અવ્યવસ્થા ત્રિગેરે	૪૭
” ૧૦ મું. રંભા	૫૧
” ૧૧ મું. નાનાનો છુટકો	૫૭
” ૧૨ મું. નાનો પુનઃ પ્રધાનપદે	૬૫
” ૧૩ મું. મરાઠા રાજ્યનો સૂચીસ્ત અથવા નાનાનો સ્વર્ગવાસ.	૭૧
” ૧૪ મું. સંધ્યા	૭૪
ઉપસંહાર	૭૬

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

૧ નાનાફંડનવિસ. ફ્રન્ટપેજ.	૫૪.
૨ વીરાંગના બની હાથમાં સમશેર લઈ તંબુના દરવાજા પાસે ઉભી.	૫
૩ સવાઈ માધવરાવ પેશ્વા.	૨૧
૪ બાલોબા પાસે જઈ પંતોજી જુહાર કરી બોલો રહ્યો.	૨૯
૫ બાજીરાવ.	૪૨
૬ પાછા ફરતી વખતે નીચો પોલીટન ફીલોએ નાનાને કેદ કર્યો... ..	૪૫
૭ આ જહાદુર શિકારીએ x x ચીરો ફાડી x x x વીરના ઘા ઉપર x x આંધી લીધો.	૫૨
૮ પંતોજીએ ફરમાનનો કાગળ ઉખેડી લીધો.	૫૮
૯ સરકાર ! છત્રપતિની ગાદીને અપમાન કરનાર સ્વદેશદ્રોહી તરફ જુઓ.	૭૧
૧૦ નાનાના જીવનના અસ્ત સાથે ' મરાઠા રાજ્ય ' નો સૂર્યાસ્ત થયો.	૭૨
(પુઠા ઉપર)	
૧૧ બીજી જ પળે તે મુંઢરી તેના ફીકા પડી ગયેલા અધરને ચુંબન કરે છે.	૭૬

પ્રસ્તાવના.

સંધ્યા અથવા મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત એ નવલકથા મરાઠા રાજ્યના મહાન રાજ-
નયદક્ષ પ્રધાન નાનાફડનવીસના મૃત્યુ પર લખાયેલી છે. આ કથામાં નાનાના જીવનનો ઉત્ત-
રાર્ધ ભાગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને સવાઈ આધવરાવના
મૃત્યુથી તે નાનાના સ્વર્ગવાસ સુધીમાં ઇતિહાસના અનેલાં અગત્યના બનાવો-જે બનાવો-માંહો-
માંહિના કલહ-ખાજરાવનું અસ્થિર અને કાવત્રાખાજ વર્તન, મ્હોટા મ્હોટા સરદારોના અંદર-
અંદરનો દ્વેષ-આ સર્વથી મરાઠા રાજ્યની આ મહાન ધમારત ધસી પડવાની તૈયારી થઇ રહી
હતી, તેનું તાદૃશ્ય ચિત્ર આપે છે. તે ધમારતને પડતી અટકાવવામાં નાનો મુખ્ય ટેકો-સ્થંભ
હતો. તે જતાં-તેના મૃત્યુથી રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત થયો અને સર્વત્ર અંધકાર પ્રસર્યો. તેના મૃત્યુ
પછી તરત જ આગ પૂર્ણ જોસમાં સળગી ઉઠી અને અવિચારી યુવાન સરદારોની અસૂયાથી
અગ્નિમાં ઘી રેડાય તેમ ચારે બાજુ આગ ફેલાતાં રાજ્યની મૂર્તિ નષ્ટ થવાનાં ચિન્હ સ્પષ્ટ
થવા લાગ્યાં. નાશરૂપી કાળ અંધકાર-સંધ્યાનો સમય કે જે સમય ‘બીજી મરાઠા લડાઈ’
ને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે યુદ્ધ પછી શાંતિ દેખાવા લાગી. પણ ખાજરાવના મૂર્ખ વર્તનથી હોલાઈ
ગયેલી આગનો બાકી રહેલો તણખો પુનઃ સળગ્યો—ભડકો થયો. ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં ખડ-
કીની લડાઈ પછી મરાઠા રાજ્યની ઘોર રાત્રી થઈ અને મરાઠા સત્તા સદાને માટે આ હિ-
ન્દમાંથી નષ્ટ થઈ.

આ કથાને રસજ્ઞ બનાવવાને, પંતોજી, રંભા વિગેરે કલિપત પાત્રો લીધાં છે,

આ પુસ્તકના પુઠા ઉપર ‘મરાઠા રાજ્યના સૂર્યાસ્તનું ચિત્ર આપેલું છે તેમાં કુદરતી
પ્રદેશ તે મહારાષ્ટ્ર અને એક ખડક ઉપર રૂઢન કરતી પ્રૌઢા તે મહારાષ્ટ્રદેવી અને અસ્ત થતો
બાનુ તે નાનાફડનવીસ છે. તે સૂર્યના અસ્તથી પોતાના બાળકોની પડતી સત્વર નજીકમાં
આવતી બોઈ માતા રૂઢન કરે છે—ચિત્રનો આ આશય છે.

પુ. વિ. મા.

સંધ્યા અથવા મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત.

પ્રકરણ ૧ લું

પ્રથમ પ્રયાણ.

તોણ ! એ પંતોણ ! કેમ કુશળતો છે ના ” ?

“ પધારો, પધારો માંભાસાહેબ ! આજ બહેન મહિને આપનાં દર્શન થયાં ”—એમ બોલતો બોલતો યુવાન પંતોણ હાથમાંનું પુસ્તક બાબુએ સુકા, ઉભો થઈ, દરવાજાપર પોતાના મામાને લેવા સામે ગયો.

ઝોટલાની પગથી ઉપર ચઢતાં ચઢતાં પંતોણ સામું જોઈ સપ્તશ્રીરાવ બોલ્યા કે—“ અહો ! આપણે મળે આરેક મહિના થયા હશે નહીં વાર ? પંતોણ, ઝોટલામાં ત્હારા શરીરમાં ફેટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો ! હવે તો ઝોળખાતોએ નથી. આર મહિનામાં ફેટલો મોટો થઈ ગયો, હે ! ”

મામાએ સ્નેહથી બાણેજનો હાથ માલ્યો અને એક અંદર જઈ એક ઝોરડામાં બેઠા. બેસતાં, બેસતાં, બાણેજ તરફ જોઈ સંતોષ પામતો મામા બોલ્યો—“ પંતોણ ! તું હવે પુખ્ત વયનો થયો. શરીરે કદાવર ને બળવાન પણ દેખાય છે, તેમ હથીઆર વાપરવામાં પણ તું કુશળ છે. શરીરે હાથ પુષ્ટ હોવાથી તારી ઉંમર કરતાં દસ વર્ષ જેટલો મોટો દેખાય છે. સમય તને અનુકૂળ થાય તેમ છે માટે ત્હારે હવે લડાઈતું પણ કર્ષક જેવું જોઈએ.

તને ખબર તો હશે કે, થોડા માસ પહેલાં સિંધિયા સરકારના સ્વર્ગવાસ પછી તેમનો ભત્રીજો દૌલતરાવ સિંધિયા ગાદીએ બેઠો છે. તે લગભગ ત્હારી જ ઉંમરનો છે. બ્યારથી તે ગાદીએ બેઠો ત્યારથી દિવસે દિવસે રાજ્યનો મામલો વધારે ને વધારે બગડતો જાય છે, તેનો કાકો મહાદાણ સિંધિયા તો એક મહાન પુરુષ હતો, અને જો કે, તેના પ્રતિસ્પર્ધીઓ અનેક વખત તેને કનડવામાં બાકી રાખતા ન હોતા, તોપણ નિરંતર રાજ બળનો તથા સત્તા એક સરખી રીતે વધારી શકતો હતો; પરંતુ આ યુવાન સિંધિયા સાહેબ તો એમના કાકાએ મહાપ્રયાસથી છોતેલો વિશાળ પ્રદેશ સાચવી શકશે કે નહિ ? તેની પણ શંકા પડે છે. ઇંગ્રેજોએ પુના તરફ સ્વારી કરી તે વખતે અને એવા બીજા અનેક પ્રસંગોએ જોકે, હોલકર અને સિંધિયા સાથે જોડાયા હતા, તોપણ તેઓનું એકથ ઉપર ઉપરનું હતું. ખરી રીતે તો તેઓ એક બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી અને શત્રુ છે. પૈશ્વા સરકાર આ બે મોટા સામંત રાજાઓમાંથી કોઈ વખત એકનો તો કોઈ વખત બીજાનો પક્ષ પકડે છે અને કાર્ય કાઢી લે છે. પૈશ્વાનો પ્રધાન નાના ફડનવીસ બડો રાજનીતિજ્ઞ, બાહોશ અને ચતુર પુરુષ છે આજ એ ન હોત તો સિંધિયા અને હોલકર ક્યારનાએ સ્વતંત્ર થઈ ગયા હોત, પરંતુ તે હમ્મેશ તેમને પ્રતિસ્પર્ધીત્વમાં રાખી તથા પ્રસંગાનુસાર નાગપુર અને કોલ્હાપુર વિગેરે રાજ્યોને, વારા ફરતી પોતાના હાથમાં રાખી પૈશ્વા સરકારની સત્તાનું સમતોલપણ જાળવી રાખે છે. પરંતુ હવે તે વૃદ્ધ થયા છે, અને તેમના મૃત્યુ પછી—ઈશ્વર એવું ન કરે—પણ કોણ જાણે શું થશે, તે કહી શકાતું નથી.

સિંધિયાએ ફ્રેંચ અમલદારોના હાથ નીચે કવાયદ શીખેલી પાયદળની સોળ ટુકડીઓ હાલ રાખી છે; અને એ ટુકડીઓ કેટલાક ઘેરાઓમાં, હલ્લાઓમાં અને એવા એવા પ્રસંગોમાં તેમને ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડી છે. એ જોઈ હોલકરે પણ તેમનો દાખલો લીધો છે. હાલનો મામલો એથી વધારે ગુંચવણ બરેસો બનતો જાય છે; ધણીઓનું તો એવું ધારવું છે કે, પાયદલ સૈન્યની રૂઢિ અંતે મરાઠાઓને હાનિકારક નીવડશે, કેમકે તેમનું જોર મુખ્યત્વે કરીને તેમના હથેલ—ઘોડેસ્વાર સૈન્ય ઉપર આધાર રાખે છે. ઘોડેસ્વારો લાંબી લાંબી મુસાફરીઓ સહેલાઈથી કરી શકુની ઉપર છાપો મારી તરત જ નાશી શકે છે. તેથી એ સૈન્ય બીજા હિંદી રાજાઓના સૈન્યો કરતાં શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે. પાયદલ સૈન્ય રાખ્યાથી સર્વ ઉલટાઈ જશે. તેમ લાંબી અને ઉતાવળી મુસાફરીઓ હવે થઈ શકશે નહિ. લડાઈનો ક્રમ પણ હવે તદન ફેરવાઈ જશે; ને આપણને પાયદલ પલટણો ઉપર વધારે આધાર રાખવો પડશે, તથા આપણા આજ દિવસ સુધી અછલ ગણાયેલા ઘોડેસ્વારો ઉતરતી પંક્તિમાં આવી જશે. જોઈએ તેમ હો, પણ આપણું તે કામ નથી, તેમનું ગમે તે થાઓ, આપણે હાલ એ સંબંધી વિચાર કરવાનો નથી. પ્રથમ આપણે જે વિચાર કરવાનો છે તે એ કે આ ત્રણ મરાઠા રાજ્યમાંથી તું કોની સેવા કરવા ધારે છે? એ જાણવું મ્હારે ખાસ જરૂરનું છે. પુનેથી હું અહીં સુધી ખાસ ત્હારે માટે જ આવ્યો છું.” પંતોણએ નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે—“મામાસાહેબ, હું તૈયાર છું, આપ જ્યાં દોરશો ત્યાં દોરાઈશ.”

હર્ષમાં આવતાં વૃદ્ધ સફ્રોંણએ આગળ ચલાવ્યું કે—“પંતોણ! ધણા વર્ષ સુધી હું સિંધિયાની સેવામાં હતો તે તને ખબર છે પણ તેમના સ્વર્ગવાસ પછી મામલો બદલાયો. મારી નોકરીની કંદર સ્વર્ગસ્થ સિંધિયા બરોબર પીછાનતા હતા. અરે રે! તે હવતા હોત તો આજે હું ઘણી જ ઉંચી પદવીએ ચઢ્યો હોત. તેમનો મુખ્ય પ્રધાન મને ચહોતો ન હતો એવી ખાતમી મને મળી હતી. તેમાં વળી મ્હારો મહારાજ ગયો ને આ યુવાન દૌલતરાવ પોતાની આસપાસના સલાહકારોના હાથમાં પુતળા જેવો—તેથી મને લાગ્યું કે ઉંચી પદવીએ ચઢવા બદલે કદાચ સરદારી અથવા જન ખોવાનો સમય આવી પડશે. આથી દૌલતરાવ સિંધિયાની નોકરી છોડી યુવાન પૈશ્વા સરકારની સેવા મેં હમણું સ્વીકારી છે. પૈશ્વાએ નાનાફડનવીસની સલાહથી મને સો માણસની ટુકડીની સરદારી આપી છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર નાગપુરના રાજાની અનિષ્ટ ધારણા નાનાને જણાવી સારથી તેની અમીદદિ મ્હારાઉપર થઈ હતી. તે વખતે તેણે મને વચન આપ્યું હતું કે “જ્યારે સિંધિયાની નોકરીમાંથી તું ફરાગત થઈશ ત્યારે પૈશ્વા સરકારની સેવામાં તેવા જ માન મર્ત્યાવાળી જગ્યા હું તને અપાવીશ.” અને તે પ્રમાણે આપેલું વચન તેણે પાળ્યું. યુવાન મહારાજ એકવીસ વર્ષના છે; અને હું નાના-સાહેબને વિનંતિ કરીશ કે ‘તું બવિષ્યમાં એક ઉપયોગી અમલદાર થઈ પડીશ;’ એવી મ્હારી ભલામણથી તે તને આધવરાવ પાસે રાખશે. આધવરાવ તને જોતાં જ તેમ આટલી નાની વયમાં રાની પશુઓના શિકારનાં ત્હારાં પરાક્રમ સાંભળી તે ખરેખર પ્રસન્ન થશે. નાનાફડનવીસ પોતાની ચિતાકર્ષક શૈલીથી પોતાના સહવાસમાં આવતા દરેકનો વિશ્વાસ મેળવી લે એવો નર છે. એને લીધે જ પૈશ્વાની પ્રબળ સત્તાને તોડી નાખવામાં સિંધિયા અને હોલકર ફાવી શક્યા નથી. એ મનુષ્યનું મન પારખી શકે એવો છે અને નિરંતર ચાલાક તથા હીમતવાન મિત્રોથી વીંટ-

લાયલો રહે છે. હું તો ધારું છું કે, તારા જેવો ચાલાક માણસ પૈશ્વાની નોકરીમાં લાંબો વખત રહેવાથી જ પદવીએ હું ન પહોંચું એવી મ્હોટી પદવી તું મેળવીશ.

હાલમાં હોલકર દિવસે દિવસે નિર્બલ થતો જાય છે. તે શરીરમાં તેમ જ બુદ્ધિમાં ક્ષીણ થતો જાય છે; આથી હું તો કોઈને પણ એની સાથે જોડાવાને સલાહ આપું નહિ. માટે જોઈએ તો તું પૈશ્વાની નોકરી સ્વીકાર કે, પછી દૌલતરાવ સિંધિયાની, ત્હારેવાસ્તે તો ખેડમાં સરખો જ લાભ છે.”

પંતોજરાવે ઉત્તર આપ્યો કે:—“આપણે તો તમે જેનું પ્રથમ નામ આપ્યું તેની જ સેવા કરીશું. તેમ છતાં જો તમે સિંધિયાના સૈન્યમાં હોત તો હું પણ ત્યાં જોડાત. પણ આપ તો પૈશ્વા સરકારની સેવામાં જોડાયા છો. જોકે સિંધિયા અને હોલકરે તેને પડતો મુક્યો છે તોપણ પૈશ્વા મરાઠાઓનો હકદાર રવામી છે, માટે હું એની જ સેવા કરવાનું પસંદ કરીશ. જોઈએ તેમ હો, તોપણ હું તમારી સાથે જ રહેવાનું વધારે પસંદ કરું છું. તમે જ મને હથીયાર વાપરતાં શીખવ્યું છે અને તમે જ મ્હારી બાલ્યાવસ્થામાં મ્હારું રક્ષણ કર્યું છે, માટે હોલકર અને સિંધિયાની સેવા સ્વીકારવા કરતાં હું તો તમારી જ સાથે રહી લડીશ. તેમના માંહોમાંહેના કઠણાવિષે હું કેવળ અજાણ છું. માતૃશ્રી મને આ બાબતમાં વારંવાર કહેતાં પણ હું કાંઈ સમજી શકતો ન હતો માત્ર એટલું જ સમજતો હતો કે પોતપોતાનું સૈન્ય લડાઈના મેદાનમાં બહાર લાવી ખુલ્લી રીતે યુદ્ધ કરી મરાઠાઓના અધિપત્ય બાબતનો નીકાલ એકદમ લાવવાને બદલે અન્યોન્યસામે હમેશ કાવા દાવા રચાતા હતા.”

નિઃશ્વાસ નાંખતાં વૃદ્ધ યોદ્ધો બોલ્યો કે—“પંતોજ ! જો કે હું એક લડવૈયો છું છતાં મરાઠાઓના ત્રણ મુખ્ય સરદારોના માંહોમાંહેના કલહનું પરિણામ અતિશય ગંભીર અને વિનાશકારક દેખું છું. એકસંપી થઈ આપણે જો આપણા જોરનો સદુપયોગ કરીએ તો આખા ભારતવર્ષનું સામ્રાજ્ય મેળવતાં વાર લાગે નહિ, પરંતુ તેમ નહિ કરતાં તે જોર પરસ્પરના દ્વેષમાં વ્યર્થ ગુમાવીએ છીએ; અને બ્યારે ખરો બારીક અને સંકટનો સમય આવશે ત્યારે, અરેરે ! આપણે એક સરદારના હાથનીયે એકસંપથી વર્તવાને બદલે છુટા છવાયલા છિન્નભિન્ન લોકો રહીશું. હા, પણ આ રાજદ્વારીવિષયોમાં માથુ મારવાનું આપણું સીપાર્ઈબાખનું કામ નથી. આપણે તો જેની શેઠલી ખાવી તેની નોકરી અચ્છીરીતે કરવી એ મુખ્ય વાત છે. જો બાપ ત્હારી ઇચ્છા હોય તો તને નાનાફડનવીસ સમક્ષ લઈ જઈ, તે આ નોકરી કરવાનું પસંદ કર્યું તેથી હું ત્રણે જ પ્રસન્ન થયો છું, કારણ પ્રથમ તું એક યુવાન ને શરવીર છે, તેથી તે તને ચલ્લય અને સત્વર તું ઉંચેરજાએ ચડે, ને બીજું એ કે તું હમેશ મ્હારી સાથે રહે એ હું વધારે ઇચ્છુ છું.”

આજ દિવસસુધી પંતોજનું રહેલું ગામડામાં થયેલું હોવાથી તેનો પહેરવેશ, ગામડીયા અને ખેડુત જેવો હતો. પણ સફોળ ઉંચા દરજ્જાના છોકરાને જાણે એવો પોશાક પોતાની સાથે લાવ્યો હતો, તે તેને પહેરવા આપ્યો. સોયરાખાઈએ તેના પ્રમાણ સામે કંઈ હરકત લીધી નહિ. કારણ સફોળએ પંતોજપાસે વાત કરી તે પહેલાં તેની બાબતમાં સોયરાસાથે નક્કી કરી રાખ્યું હતું.

પુત્રે રજા માગતાં, આંખમાં આંસુસાથે સોયરાએ કહ્યું “તને જવા દેતાં મ્હારું મન માનતું નથી, પણ હૃદય હવે કઠણ કરતું જોઈએ કારણ કે તું મોટો થયો, તેમ પુત્રે જવાથી તને ઘણો ફાયદો થશે, તું યુદ્ધકળા શીખીશ અને ખરી રાજ્યખટપટથી વાકેફગાર અને નિપુણ

થઈશ. માતા પિતાના સદ્ગુણો ત્હારામાં નિરંતર વસે અને તેમના કુળને દીપાવનાર થા, એવું હું ખરું અંતઃકરણથી ઇચ્છું છું; અને આશીર્વાદ આપું છું કે ગયેલી ક્ષતિ પાછી મેળવી મ્હોટો સરદાર થઈ પૂર્ણ માન મરતબાસાથે ત્હારા દેશમાં પાછો ફરજે. હાલમાં તો હું અત્રે જ રહીશ. એક યુ. વાન સીપાઇઅચ્ચાને તેની માતાનો સહવાસ નોકરીને અંગે પ્રતિકૂલ છે. ને સંભાળને વારતે બાઇ સર્ફોજી ત્હારી પાસે જ છે. એટલે હું નિશ્ચિન્ત છું. જ્યારે અને મળવાનું તને મન થાય ત્યારે પુના બે દિવસની વાટ છે, માટે આવી જજે; મારું બતાવવો એ અમારું કામ, પછી તેમાં આગળ વધવું એ ત્હારી લાયકાત. જા! સુખી થા!

ગદ્ગદિત કંઠે પૂંતોજી બોલ્યો કે “ માતા! મ્હારે માટે તમે જટલો શ્રમ વેઠ્યો છે તેનો “ હું કોઈ દિવસ બદલો વાળી શકું તેમ નથી; મ્હારી સગી માતા કરતાં પણ તમે અને વધારે “ સુખી કયો છે. જ્યાં હું જઈશ ત્યાં તમારાવગર સુખી રહી શકીશ નહિ. તોપણ આ વખતે “ હું એકલો જ જાઉં તે જ સાચું છે. જ્યારે હું મ્હારે સ્વદેશ જઈશ ત્યારે તમને સાથે લીધા “ વગર જઈશ નહિ.”

ત્રીજે દિવસે ધોરેસ્વાર થઈ પૂંતોજી સર્ફોજી સાથે પુના તરફ જવા નીકળ્યો. પુને પહોંચતાં તેઓ શેહેર બહાર અડધા માઈલપર પડેલી સર્ફોજીની નાની ઝાવણીમાં દાખલ થયા.

પ્રકરણ ૨ જી. ઝાવણીપર હલ્લો.

થમ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા બનાવની આશરે વીસ વર્ષ પૂર્વે અમરાવલી પર્વતની તળેટીમાં આવેલા એક ગહન અરણ્યમાં એક ન્હાની ઝાવણી પડેલી હતી. તે ઝાવણીના મધ્ય ભાગમાં એક સુશોભિત વિશાળ તંબુ ઉભો કરેલો હતો, તેમાં ચોહાણ રજપૂતોના સરદાર રાયમલનો ઉતારો હતો. આ રાયમલ શિ-રોહીરાજનો એક ભાયાત હતો. અને અમરાવલીના આ પ્રદેશમાં સલાહ શાંતિ જળવવા તેને સૂચો નીમ્યો હતો. આ સ્થાનના બીહો, ખેરો વિગેરે રહેવાશીઓ જંગલી અને લુટારાઓ હોઈ. આ ખડકાઉ પ્રદેશમાં વિખરાયલા, આજુબાજુનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાઓમાં વસ્તા હતા. આ પ્રદેશનો મ્હોટો ભાગ જંગલથી ભરપૂર હતો. અને લુટારૂં ટોળીઓ આસપાસના ડુંગરાઓમાં છુપાઈ, વખતો વખત હુલા કરી રાંકડી પ્રજાને અનેકવાર રંજડતી. રાયમલ કર ઉધરાવવા તેમ જ ડુંગરામાંથી નીચેના પ્રદેશમાં ઉતરી આવતાં પ્હાડી ધાડપાડુઓને અટકાવવાના હેતુથી શિ-હાપુર નામના ન્હાના ગામડાપાસે એક ન્હાની ટુકડી સહિત પગલ નાંખી પડ્યો હતો.

તેની સાથે તેની પત્ની અને આશરે દોઢ વર્ષની ઉમરનું ન્હાનું બાળક હતું; તેમ જ તે બાળક સાચવવાને એક મરાઠણ દાઈ સાથે લીધી હતી. આ દાઈ દસ વર્ષથી ઘણી જ નિમકહલાલી-થી તેને ત્યાં નોકરી કરતી હતી.

એક દિવસે મધ્યરાત્રીએ ઝાવણીમાં શેર બકેર થઈ રહ્યો, સર્વ સફળતા જાગી ઉઠ્યા; એમરે “ જય અંબે ” નો ધ્વની સંભળાવા લાગ્યો; રાયમલ ખુલ્લી તરવારથી બહાર આવ્યો, ને જુલે છે તો જ્યાં ત્યાં કાપા કાપી. પોતાના રજપૂત સિપાઇઓ સજ્જ થાય છે, કેટલાક સામે

ધાય છે અને ચોમેરથી બીલો તીરો છોડી ઊવણીને ઘેરી અસાવધ સિપાઇઓની કતલ કરી રહ્યા છે. આ દેખાવથી રાયમલ્લ અર્ધ ગાંઝા જેવો થઈ ગયો ને “હર હર” કરતો હુટારા ઉપર ધસ્યો; તેનો દાખલો ભેઈ બીજા રજપૂતો પણ કુદી પડ્યા. સખત મારામારી ચાલી. બીલોએ રજપૂતોનો સખત ધાણુ કાઢી નાંખ્યો; બાકીના મુકીબર રજપૂતવીરો મરણીયા થઈ પોતાના સરદારની આબુઆબુ અડગ ઉભા રહી લડવા લાગ્યા. એટલામાં તેમનો વીર સરદાર રાયમલ તીર લાગવાથી પડ્યો. તેના શયની પાસે રજપૂતોના શયનો ઢગ થયો; હવે ઊવણીમાં નિર્દય બીલોનો પ્રવેશ વગર અટકાવે થયો. બીલો હુટવા આગળ ધસ્યા. રાયમલની પત્ની, પોતાના પતિને પડતો જોતાં મૃત્યુને ભેટવા, વીરાંગના બની, હાથમાં સમશૈર લઈ તંબુના દરવાજા પાસે ઉભી; પોતાના ઉંઘતા બાળકને હાથમાં લઈ પ્રીતિથી ચુંબન કરી, દારીના હાથમાં આપ્યું; એટલામાં બીલો ‘જય અંબે’ કરતા તંબુના દાર પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમને અટકાવવા વીર રજપૂતાણી તૈયાર જ હતી. વીર સ્ત્રી, પોતાની અસિને ઘણા શત્રુઓનો ભોગ આપી, સ્વામી પાસે સિધાવી. બીલો તંબુમાં ધુસ્યા.

મરાઠણ દાદયજી, પોતાનો સ્વામીપુત્ર હાથમાં આવતાં જ તેમ જ પોતાની સ્વામિનીને શત્રુ સાથે અડગ યુદ્ધ કરતાં ભેઈ કે તરત જ તે તકનો લાભ લેઈ, તે બાળકને તંબુની કનાત તળે સંતાડી દીધો. એક બીલે તેને પકડી રાખી, ને બીજાઓ તંબુ હુટવા લાગ્યા. તેઓ તેને પુરી કરે એટલામાં ખ્દાર “હરહર માહદેવ” ની ગર્જના સંભળાઈ, બીલો ચમક્યા. ને તંબુ ખ્દાર ધસ્યા. પેલો બીલ પણ તેને પડતી નીચે નાંખી ખ્દાર દોડી ગયો. તેના જીવમાં કાંઈ જીવ આગ્યાથી તે ચોમેર ભાગવાનો લાગ શોધવા લાગી પણ એકે માર્ગ જડ્યો નહી. ખ્દાર તંબુ સામે સખત ઝપાઝપી ચાલી રહી હતી. અને દરવાજામાંથી ડોકીયું કરી જુએ છે તો મરાઠાઓની એક ન્હાની સરખી ટુકડી, બંદુકો અને તરવારોના મારાથી બીલોની કતલ ચલાવી રહી હતી. મરાઠાઓના મારા સામે બીલો ટકી શક્યા નહીં. જીવ લઈ વિખેરાતાં તેઓ ચોમેર નાશી છૂટ્યા. મરાઠાઓનો સરદાર જેવો તંબુમાં દાખલ થયો કે તરત જ મરાઠા દાઇએ તેને ઝાળખ્યો, ને ચમકી તરત જ હર્ષથી ખુમ પાડી ઉઠી, “કાણુ સફાંજી ! તું અહીં ક્યાંથી !”

વર્ષોનાં વર્ષો વહી જમ્યો, પણ છુટાં પડેલાં બાંદુ ગમે તેટલા વર્ષને અંતરે, ગમે તેવા અપરિચિત સ્થાનમાં, ગમે તેવી સ્થિતિમાં, એકાએક મળે તો કુદરતી રૂપના સમાનત્વથી એક બીજાને વર્તી શકે છે.

“સફાંજી” એ શબ્દ કાનપર પડતાં જ આશ્ચર્યતાથી તેના તરફ જોતો તે બોલી ઉઠ્યો “શું ! ખ્દેન સોયરા !” એમ કહી બંધુભાવના આવેશમાં ભાઈ ખ્દેન ભેટી પડ્યાં. “ખ્દેન તું હયાત હઈશ એમ હું ધારતો જ નહોતો. દસ દસ વર્ષ થયાં ત્હારો કાંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહીં ત્હારે મ્હેં ત્હારો મેળાપ થવાની આશા છોડી ને નિર્બંધુઉપર આવ્યો કે તું આ સંસારને સદાને માટે ત્યજી ચાલી ગઈ દશે. પરન્તુ ઈશ્વરની ગતિ ન્યારી જ છે. આપણો આજે આ રથને આવી રીતે મેળાપ થયો એ પણ ઈશ્વરની કૃપા જ. પણ ‘ખ્દેન, તું અહીં ક્યાંથી ! આ રજપૂતોની ઊવણીમાં ક્યાંથી આવી રહી ? હું અહીં પડોશમાં જ હતો ત્યાં આ હલ્લાની ખબર પડવાથી રજપૂતોને સહાય આપવા આ મ્હારી ટુકડી સાથે આવ્યો. પરન્તુ અહીં તો બધું ખતમ થઈ

ગયું હતું; અમો સહજ મોઝા આવી પહોંચ્યા નહિં તો આવું પરિણામ આવત નહીં. થયું તે થયું. ત્હારો અણુધાર્યો મેળાપ થયો એ પણ એક લાભ જ.”

સોયરાએ ગદ્ગદિત કંઠે જવાબ આપ્યો—“ભાઈ તું ખીનઓને બહાર જવાનું કહે તો પછી મ્હારી હકીકત જણાવું.”

સર્ફોજીએ પોતાના માથુસોને તંબુ છોડી જવાનો ઇશારો કર્યો કે તરત જ એકપછી એક નાયકના હુકમને માન આપી ટપોટપ બહાર નીકળી ગયા.

સર્ફોજી અને પોતા શીવાય તંબુમાં અન્ય કોઈ નથી એમ જ્યારે નિમકહલાલ સોયરાએ દીડું સારે તંબુને ખુણે જઈ કનાત નીચે છુપાવેલું બાળક બહાર કાઢી આંખમાં અશ્રુ સાથે પોતાના બાઈના હાથમાં મુક્યું. બાળક જોતાં સર્ફોજી આમો બન્યો. તેને વધુ વખત આશ્ચર્યમાં ન રાખતાં બેઠનો પડદો ખોલતી સોયરાએ પોતાની હકીકત જણાવવા માંડી. “ભાઈ મ્હારા સ્વામીની સાથે હું જીવનરથી નીકળ્યા પછી સ્ત્રીરોષ આવી રહી હતી. તેઓ આ રાયમલજના હાથ નીચેની ટુકડીમાં સીપાર્શ તરીકે જોડાયા હતા, એ તો તું જાણે છે. મ્હારે અમારાં બાઈસાહેબ રાયમલજનાં વીરપત્ની રૂપમતી સાથે ઘાડો એક બંધાયો હતો. તેમની મ્હારાઉપર અતિશય કૃપા હતી. બે વર્ષમાં હતભાગ્યે મ્હારો સ્વામી આ જગતને છોડી ચાલી ગયો. ત્યારથી અમારાં રૂપમતી બાએ દયા લાવી મને પોતાની પાસે રાખી. આ સર્વ વિગત પત્રદ્વારા તને લખી જણાવી હતી. પરંતુ ત્હારા તરફથી કાંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહીં, તેથી આ ભાગ્યહિની પોતાનું આયુષ્ય આ બલી બાઈની સેવામાં પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાથી જ તેમની સાથે રહી. હવે મ્હારી એક દ્રુજ—આ બાળકને તેના પિતાના દેશપતિના ખોળામાં મુકી ત્હારી સાહાયતાથી એકાન્ત સ્થળમાં રહી ઇશ્વરભજનમાં બાકીનો કાળ ગાળવો, એ જ છે.”

સર્ફોજી ગળગળા થઈ ગયો ને આ વાર્તા સાંભળતાં તેનું મઠો લેવાઈ જતું માલમ પડ્યું. તે દયામણુ ચહેરે બાળક સામું જોતો બોલ્યો “અરે રે! બહેન! જ્યારે આફત આવે છે ત્યારે ચોમેરથી સામટી આવે છે! તેનું જ આ બાળકના સંબંધે પણ થયું છે. એનો પિતા આમ નિમકહલાલીથી નોકરી કરતાં મરાયો તેનો તપાસ તો કોણ કરવાનો છે? પરંતુ ઉલટો શિરોહી નરેશને એના બલા વફાદાર સરદાર રાયમલજ ઉપર બીચોની સાથે અંદર ખાનેથી મળતા રહી લુટ ચલાવવાનો શક આપ્યાથી દેશદ્રોહીનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે. એવું મ્હં આજે જ સાંભળ્યું છે ને તેટલા વાસ્તે તેને દરબારમાં હાજર થવા તાકીદ હુકમ મોકલ્યો છે. વખતે કાલ સુધીમાં તે હુકમ આવી પહોંચશે ખરો. રાજનો વિચાર તેને દેશદ્રોહી તરીકે જાહેર કરી મારી નાખી; તેના બંધનો નાશ કરી, તેની જગીર જપ્ત કરવાનો છે. માટે હાલમાં આવા બારીક સમયમાં આ બાળકને આપણી સંભાળમાં જ રાખીશું. અને ઉછેરી મોટો કરીશું, ને પુખ્ત ઉમરનો થયે સ્વપરાક્રમથી કીર્તિ મેળવી પોતાના પિતાની જગીર પાછી મેળવવા ભાગ્યશાળી થશે. માટે બહેન! ત્હારી મુખ્ય દ્રુજ તો આ બાળકને ઉછેરવાની છે.”

“હર! હર! હર! ધણ જ શેયનીય સમાચાર,” નિશ્વાસ નાંખતી સોયરા બોલી ઉઠી;—“અરે ભગવાન, આ બાળક માથે એકાએક આવી આફતો? ત્હારી કૃતિ અજબ છે! હરી, હરી! ત્હં ધાર્યું તે ખરું! શું આ રાજપુતને એક કુણુખીને લાં ઉછરવાનું લિખિત હશે? અનેક દાસ દાસીઓના હાથમાં રમનારો; ખમા ખમાના શબ્દો ઉચરાવનારો, શ્રીમંતાઈમાં ઉછરનારો, શું!—તેની આ દશા? વિધાતાના ખેલ વિચિત્ર છે. ભાઈ ત્હારું કહેવું સત્ય છે, હવે મ્હારો ધર્મ

આ બાળકને ઉછેરવામાં રહ્યો છે; મહોટા થયે બહાદુરીથી વીરનર તરિકે નામના કાઠી શિરોહી રાજનો માનીતો થાય, ત્યાં સુધી તેને સંભાળવાની એક માતા તરીકેની ફરજ મ્હારે માથે પડી-આ દેહનો પિંડ એના રજકથી અઘાપિપર્યન્ત ટકી રહેલો છે. રમેરગ તેના અન્નતું લોહી ફરી રહ્યું છે. પ્રભુ ! મ્હારો આ કુંવર ત્હારા આશ્રયે પડ્યો છે તેનું તું રક્ષણ કરજે.

સોયરાની નિઃસીમ સ્વામિભક્તિ જોઈ-તેમાં તેના છેલ્લા ઉદ્દગાર સાંભળી સર્જોત્ત રાવની આંખમાં પાણી આવ્યું. પણ ધૈર્ય રાખી બોલ્યો “બહેન, જગન્નિયન્તા ત્હારી ઉમેદ બર લાવશે. હવે આપણને થોડા સમયમાં અહીંથી ઉપડવાનું છે. માટે તું તૈયાર થઈ રહેજે. વાહ ! પરમેશ્વર ! ત્હારી લીલા અકળ જ છે-ક્યાં દખણ ! ક્યાં શિરોહી ! ક્યાં હું ! ક્યાં તું ! ક્યાં આ રજપૂત બાળ ! અને ક્યાં આવો આપણો અચાનક બેટો થયો ! સમય ! ત્હારી પણ બલીહા-રી જ. મહેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું ન હોતું કે તું મને આ સ્થળે મળીશ. જે પત્ર ત્હેં મને મોકલ્યો તે તો મને મળ્યો જ નથી—તે મળે પણ શીરીતે ? જે વર્ષે ત્હેં પત્ર મોકલ્યો, તેના અગાઉના વર્ષમાં દક્ષિણમાં બચંકર દુષ્કાળ પડવાથી વખાના માર્યા અમે ઉત્તર તરફ આવ્યાં. માર્ગમાં મા-તુશ્રીએ પ્રાણ ત્યજ્યા ને હું કેટલેક દિવસે ગ્વાલીયર આવી સિંધિયા સરકારને ત્યાં નોકરી રહ્યો. ત્હારી શોધ કરવાનો વિચાર તો થયો પણ સાધન ન મળે. શું કરું-હું પોતે આ તરફ આવી જત પરન્તુ લગાઇએમાં રોકાવું થયું—મ્હારી વીરતા જોઈ પ્રસન્ન થઈ સિંધિયા સરકારે મને આ સો માણસોની ટુકડીની સરદારી આપી છે. બે ત્રણ વર્ષ ઉપર ત્હારી ખબર કઢાવી ત્હારે શિરોહીના લરકરામાંથી ત્હારા સ્વામીના આઠેક વર્ષ ઉપર મૃત્યુ પામ્યાના સમાચાર શીવાય વધુ કંઈ બાળ લાગી નહી. પછી તો મહેં ત્હારી આશા જ મુકી. પણ પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે આખરે બેનો મેળાપ કરાવ્યો ખરો. બહેન તું જલદી તૈયાર થઈ રહે, કારણ મ્હારે અત્રેથી જલદી કુચ કરવાની છે.”

આતું કહી સર્જોત્ત તંબુ બ્હાર નીકળ્યો. સોયરા પણ પોતાના સ્વામી તથા સ્વામિપત્નીના સ્વર્ગવાસથી થતા અનેક હૃદયવેદક વિચારો કરતી તે બાળને પોતાના બોળામાં રાખી શન્ય જગી તંબુમાં બેઠી. ધડીકમાં ગ્રેમથી તેને યંબન કરતી હાલરડાં ગાતી,—તો ધડીકમાં રડતી—એવી રીતે રાત્રિ પસાર કરી.

પહો ફાટતાં જ સર્જોત્તરાવ પુનઃ તંબુમાં આવ્યો ને બોલ્યો. “બહેન કેમ તૈયાર છે કે ? હવે આ જગ્યાએથી ઉપડવાનો વખત થયો છે. મ્હારી ટોળી પણ કુચ કરવાને સજ્જ થઈ બ્હાર ઉભી છે. માત્ર ત્હારી ખોટી છે. ચાલ ઉતાવળ કર હવે એક પળ પણ ગુમાવા જેવું નથી.”

સોયરા તો તૈયાર જ હતી તેને કાંઈ પરવારવાનું બાકી ન હતું, માત્ર તંબુ વિગેરેનું શું થશે; તેના વિચારમાં પડેલી હતી. તેણે જવાબ વાળ્યો હા; મ્હારે તૈયાર થતાં શાની વાર ! પણ * * * * એમ બોલી તે તંબુ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગી; સર્જોત્તને ચેતી જતાં વાર લાગી નહીં ને તેણે કહ્યું કે—“આ તંબુ વિગેરેનો બંદોબસ્ત યથાસ્થિત થઈ ગયો છે; એ બાબત ત્હારે ચિંતા રાખવા જેવું નથી. ત્હારીસાથે રાખવાનું જરૂરનું હોય તેટલું બેજ. ચાલ, બહેલી ચા પછી અ-મારે અસુર થઈ જશે.”

“ભાઈ, ચાલ આ હું તો આવી.” એમ બોલી તે સર્જોત્ત સાથે તંબુ બ્હાર આવી-બા-ળકને લઈ ટોળીસાથે સર્જોત્તએ કુચ શરૂ કરી. રસ્તે ચાલતાં “ભાઈ આટલી બધી ત્વરા શા

વારતે કરતો હશે, એવું શું જરૂરનું કામ આવી પડ્યું હશે? લડાઈમાં જતો હશે તો મને કયે સ્થાને રાખશે? એવા તર્ક વિતર્કથી તેનું મન ધ્રુવવાતું હતું. “આખરે ધ્રુવવાતા વિચારનો ભડકો ખદાર દેખાયો.” તેણે પુછ્યું “ભાઈ તું ક્યાં જાયછે તે તો કહે. ઉતાવળનું એવું તે શું કામ છે કે કોઈ જગ્યાએ પુરો વિરામ પણ લેતો નથી. અમને એને પણ ત્હારી સાથે લઈ જવા ધારે છે કેની?”

“ખૂદન સાંભળ” સર્જોજીરાવ બોલ્યા—“હાલનો સમય ઘણો ખારીક આવેલો છે. પૈ-શ્વાસરકારના રાજ્યમાં અનેક ખટપટો ઉભી થઈ છે. રાધેબા દાદાએ પોતાનું સ્વામિત્વ કાયમ રાખવાને લાભહાનિનો વિચાર કર્યાવગર ઇંગ્લેન્ડની સાથે કોલકરાર કરી તેમની મદદ મેળવી છે. આ ઉપરથી પૈશ્વા, સિંધિયા ને હોલકર સરકારે એક સંપ કરી તે સામે મજબુતીથી લડવા નિશ્ચય કર્યો છે. મને પણ આ ટુકડી સાથે સિંધિયા સરકારના લશ્કરમાં એકદમ જોડાવાનો હુકમ મળ્યો છે, તેથી હું લાં જવા નીકળ્યો છું. સ્વજનમાં વૈર ઉત્પન્ન થાયછે ને પારકા સાથે મૈત્રી થાયછે લાં પરિણામ સાફ આવતું નથી. જે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવશે તો મરાઠાઓ જીતશે તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી. પણ હાલ કાંઈ પણ કહી શકાય નહી. મહારા ધારવા મુજબ તો આ એની આપસઆપસની લડાઈમાં ત્રીજાને લાલ થવાનો. મદારે તો જેમ બની શકે તેમ ત્વરાથી બધાં સિંધિયાની સેના પડી છે, લાં જવું જ જોઈએ. તેથી તને તથા આ કુમળા બાળકને જીવનર તરફ રવાના કરી દઈશ. પછી તું આ બચ્ચાને લઈ આપણે ઘેર રહેજે ને એનું સારી રીતે પોપણ કરજે; બહુ સંભાળથી રક્ષણ કરજે અને અન્ય કાંઈને એની જ્ઞાતિ તથા માખાપ વિપત્તી માહિતિ પડે નહી એમ સાવધતાથી રહેજે. ઈશ્વર એને મોટો કરે એટલે થયું. મહેં તો આજથી મહારા ભાણેજ તરીકે એને ગણ્યો છે.” એમ કહી તે બાળને ગ્રેમથી ચુંબન કરી પાછો આપ્યો.

સોયરાને સર્જોજીની સૂચના પસંદ પડી, અને બોળે લીધેલો પુત્ર જણાવી તે બાળકને એક મરાઠા તરીકે ઉછેરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ ટાળી નિર્વિત્રે માર્ગ પસાર કરતી કરતી કેટલેક દિવસે દક્ષિણ આવી પહોચી.—હવે સોયરાને પોતાના બહાલા બંધુથી જુદા પડવાનો વખત આવ્યો.

જુદા પડતાં સર્જોજી બોલ્યા “ખૂદન, હવે આપણો માર્ગ અહીંથી જુદો પડે છે. મહેં તને કહ્યું છે તે સરતમાં રાખજે. સંભાળાને જજે, આ બાળકને સાચવજે. ત્હારી સાથે મહારી ટાળીમાંથી પાંચ વિશ્વાસુ ને ખબરદાર માણસો મોકલું છું; તે તને સહિસલામત જીવનર પહોચાડી પાછા ફરશે. લાં રામદાસભાઈ તને જરાપણ ઓછું આવવા દેશે નહી. હું તો અહીંથી પરભારો ઇંગ્લેન્ડ સામે લડવા નીકળેલા સિંધિયાના સૈન્યમાં જોડાવા ત્વરાથી ઉપડી જઈશ. તું કાંઈપણ ચિંતા કરીશ નહીં. ઇંગ્લેન્ડની સાથેની લડાઈ પુરી થશે કે તરત જ સિંધિયા સરકારની રજા લઈ થોડા દિવસ તને મળવા જીવનર આવી જઈશ. જા, ખૂદન, હવે હું પણ ચાલવા માંડું છું. મહારી બાબતમાં કોઈપણ જાતની ચિંતા કરીશ નહી. સમયસૂચકતાથી રહેજે. આ બચ્ચાને બરોબર સંભાળજે અને ભુલે ચુકે તેના કૂળ કે જાતની ખરી માહિતિ કોઈના જાણવામાં ન આવે એમ વર્તજે; જે ગફલતમાં રહેતી નહીં હો! બરોબર સંભાળથી રહેજે,” એમ વારંવાર કહેતા, ખૂદનનો જતી વખતનો બોલ સાંભળવા ઉત્સુક બનતા સર્જોજીએ પોતાના માણસોને આગળ વધવા હુકમ આપ્યો.

છુટા પડતી વખતે સોયરાની આંખમાં અશ્રુ ભરાયાં, “ભાઈ, કાંઈ પણ મહારી શીકર કરીશ નહીં. જા, વિજય મેળવી સત્વર પાછો ફર” એમ આશીર્વાચન બોલી.

એક બાંકુ છુટાં પડ્યાં. સરફેણએ પોતાની ઢુકડી સાથે પુના તરફનો માર્ગ લીધો અને સોયરા પાંચ માણસના રક્ષણ નીચે પોતાને પંથે પડી. રસ્તે ચાલતાં જોને ગામડામાંથી તેઓ પસાર થતા, ત્યાં ત્યાં, આ ટાળીને “તમે ક્યાંથી આવો છો? ક્યાં જાઓ છો? આ બાઈ કોણ છે? આ બાલક કોણ છે?” વિગેરે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા હતા. તેના ઉત્તરમાં “આ બાઈ અમારા નાથક સરફેણનાં બહેન થાય છે, આ તેમનું બાળક છે, સરફેણ ઇંત્રીએ સાથેની લગાઈમાં પુને ગયા છે ને આ તેમની બહેનને તેમને ઘેર જીનર મોકલાવે છે” વગેરે ઉત્તર આપતા હતા. જીનર અને પુનાનો રસ્તો જુદો તેમ જ તેમની વચ્ચમાં ધણું અંતર હોવાથી લગાઈના સમાચાર સંબંધી કોઈ પણ પ્રશ્ન કરતું નહોતું. સિંધિયા, હોલકર અને પેશ્વાસરકાર—એ ત્રણે જણાએ આપસ આપસની ઇર્ષા એક બાજુએ સુકી ઇંત્રીએ દાખી નાંખવાને એકત્ર થયા છે, તેથી ઇંત્રીને જરૂર હારશે, એવું સર્વના મનમાં મક્કમપણે વસી ગયું હતું.

બે દિવસની મુસાફરી પછી સોયરા વિગેરે લગભગ જીનરની સીમમાં આવી પહોંચ્યાં. શહેર વટાવી, બે એક માઇલ પર આવેલા રામદાસના ખેતર તરફનો માર્ગ લીધો. ખેતરમાં રામદાસનું ઘર હતું. પ્રથમ પોતાના આત્માની ખબર આપવા એક માણસને આગળ દોડાવેલો હોવાથી રામદાસ તેમને સામે લેવાને વાટ જોતો ઝોટલા ઉપર ઉભો હતો. તેની વય લગભગ ચાલીશ વર્ષની હતી. તે હસમુખા મ્હેરાનો, માયાળુ દેખાવનો, મજબુત બાંધનો, પ્રયંસ ને ધંધવર્ણી શરીરનો હતો.

સોયરાને જોતાં જ હર્ષથી ઉભરાતે જીગરે બોલી ઉઠ્યો. “સોયરા બહેન તું, આવી? ઝોટલા આજ ધણે વર્ષે ત્હારાં દર્શન થયાં. કેમ, અહીંથી ગયે, બહેન, તને બાર તેર વર્ષ નહીં થયાં હોય? બહોલી બહેન, ભલે આવી, ચાલ ધરમાં ચાલ. શરીરતો સુખરૂપ છે ની?” રામદાસ ઉઘે સ્વરે બોલ્યો. “આનંદી! આનંદી! જો, જો, બહેન આવી?”

એક ત્રેવીસ વર્ષની વયની યુવાન સ્ત્રી બારણાપર આવી. “આનંદી! આ મ્હારી બહેન સોયરા જોને વારતે ત્હારા આગળ હું ધણી વખત બોલતો હતો તે આ જ. બહેન આ તમારાં બાબી-મ્હારી સ્ત્રી આનંદી—અમારાં લગ્ન થયાંને આ છતું વર્ષ ચાલે છે. પણ ચાલો હવે અંદર જઈ સ્વસ્થ બેસી વાતો કરીશું. બહેન, હું ધાંડું કે તું હવે અમારી સાથે હમોશ રહીશ. ત્હારો સ્વામિ ક્યાં? તું એકલી ત્હારા બાળક સાથે કેમ આવી!—કેમ બોલતી નથી? આમ ગળગળી કેમ દેખાય છે? શું કાંઈ અનર્થ તો થયું નથી ના?”

“હા, બાઈ, હું આ જગતમાં એકલી જ છું. તેમના સ્વર્ગવાસ થયાના સમાચાર પત્રદ્વારા જણાવેલા હતા—વિગેરે અથ ઇતિ સર્વે હકીકત કહી દીધી. પોતાની બહેન વિધવા થઈ ત્યારથી આજ દિવસસુધીની વિગત સાંભળી રામદાસ ધણે જ દુઃખી થયો અને ગૃહગદિત કેટ બોલ્યો. “બહેન ત્હારો પત્ર અમને મળ્યો જ નથી—બાઈ અને ત્હારી તપાસ કર્યો વખર રહ્યો! કદાચ કાસદને વાટ ફાડ્યોએ કાર ક્યોં હોય તો ઇશ્વર જાણે. તે વખત જ આવેલો હતો. કમણમાં ભારે દુકાળ પડેલો—હું જ કંટાળી ધર છોડી નાસી બામ્યો હતો. નિઃક્રામતાં રાત્રીમાં મોકરી રહી, બે ત્રણ વર્ષમાં ચોડું ધણું બચાવી પાછો દેશમાં આવ્યો, તો ત્યાં સરફેણ પણ વખાના માર્ગ માણસીને સાથે લઈ ઉતર તરફ ગયાના સમાચાર મળ્યા—હું તો પછી અહીં જ

રહ્યો. વર્ષ સારાં આવતાં ગયાં. બેતરમાં પ્રાક પુષ્કળ થવા માંડ્યો ને પુનઃ આપણી હતી એવી સ્થિતિમાં આવ્યા. બે ત્રણ વર્ષ પછી ગ્વાલીયરથી બાઈ સરદૌજ તરફથી માતૃશ્રીના રસ્તામાં સ્વર્ગવાસ થયાના, તેમ પોતે સારી પદવી ઉપર હોવાના સમાચાર આવ્યા. ત્યારા તરફના કાંઈ પણ સમાચાર આટલા લાંબા વખતમાં બપુવા નહીં, તેથી તું હતી નહતી થઈ હૃદયે એમ હું ધારતો હતો. ચાલો, અત્યારે તો આપણે બાંડુઓ ભેગાં થયાં, એ જ લાજ. બહેન રસ્તાનો થાક લાગ્યો હશે માટે ધરમાં ચાલ અને જરા વિશ્રાન્તિ લે. ”

સૌ ધરમાં આવ્યા. રામદાસ, બહેનની સાથે આવેલા માણસોના મુકામ વિગેરેનો બંદોબસ્ત કરી પછી ધરમાં ગયો. માણસોએ મધ્યાહ્નસુષ્પિ વિશ્રામ લઈ, પોતાની ટોળીમાં દાખલ થવા રામદાસની રજા માગી, પુના તરફનો રસ્તો લીધો.

ધરમાં આનંદીએ નણદત્ત ધણું જ સન્માન કર્યું. અને તેની સાથે હેતુભાવથી ને નત્રતાથી વર્તવા લાગી. રામદાસના ત્રણ અને પાંચ વર્ષની ઉમ્મરના બે નાન્હા પુત્રો આ નવા માણસો તરફ અળબેખીથી જોતા હતા. આનંદીએ તેમને સોયરા ફાઈને પગે લાગવા કહ્યું. સોયરાએ આ છોકરાં બેઈ ધણી જ ખુશી થતી, આશીર્વાદ આપ્યા કે,—“ ચિરંજીવ રહો. ચાલો, આનંદની વાત. હું તો આજે હર્ષ થેલી થઈશ કે શું ? મહારા પિતાના વંશનો વેલો વધ્યો. આનંદી બાબી, તમે મહારી સાથે બુદ્ધિ રાખશો નહીં. આપણે હળીમળી ધરતું કામકાજ નીભાવશું. તેમ આ છોકરાની પણ સંભાળ રાખશું. મને આજસુ બેશી રહેતું પરવડતું નથી. કાંઈ ને કાંઈ કામ બેઈએ. ”

આવીરીતે પોતાના વડીલ ભાઈને ત્યાં સોયરા રહેવા લાગી. અને પોતાની સાથે આણેલા બાળક માધુસિંહને ઉછેરવામાં દિવસ ગુજરવા લાગી.

સરદૌજના ધરમાં કુટુંબ મેળાપનો આનંદ આમ અનુભવાતો હતો તે આનંદના રસમાં માધુસિંહને ઉછરતો જોવા કરતાં દક્ષિણમાં સળગી ઉઠેલી લડાઈના સમાચાર જાણવાની ત્યારી ઉત્કંઠાને, પ્રિય વાંચનાર હવે સફળ કર.

રાધોબા દાદાએ કરાર કરી ઈંગ્રેજની મદદ મેળવી છે એ પ્રિયવાચક, ગયા પ્રકરણમાં સરદૌજ ત્યાં સોયરા વચ્ચે થયેલા સંવાદમાંના શબ્દો ત્યારી સ્મરણશક્તિમાં હજી તાજાં હશે. રાધોબા ઈંગ્રેજ પાસેથી બેઈએ તેવી મદદ મેળવવાના પ્રયાસમાં સફળ થયો હતો અને ઈંગ્રેજોએ ખુલ્લીરીતે રાધોબા દાદાનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હોવાથી તેમની અને મરાઠા સરકાર વચ્ચે લાંબા વખતથી વિચલિતી હુંધવાતા અગ્નિએ ભયંકર રૂપ પ્રકાશ્યુ અને જોત જોતામાં તેનો એકાએક બડકો થયો. ઈંગ્રેજોએ રાધોબાને પેશ્વા કબુલ કરી પુનાની ગાદીએ બેસાડવાના ઠરાવ સાથે લડાઈ બહેર કરી. આ લડાઈ હિંદના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓની પ્રથમ લડાઈ (૧૭૭૮-૧૭૮૨) તરીકે પ્રખ્યાત થયેલી છે.

આપણી કથાના નાયક માધુસિંહને સોયરા જુગર લાવી તે પછી આજરે બે ત્રણ મહિનાને અંતરે આ લડાઈની શરૂઆત થઈ હતી. અને સરદૌજરાવે સિંધિયાના સૈન્યમાં બેસાઈ તલેગામ, વારગામ, વિશરે સ્થળે થયેલી લડાઈઓમાં બામ લઈ સાથે મક્ક મેળવ્યો હતો.

સન ૧૭૭૮ ના નવેમ્બરની આખરમાં રાધેબાને સાથે લઈ લેફ્ટનન્ટ કર્નલ કૅકબર્નની સરદારી હેઠળ ઇંગ્લેન્ડ સૈન્યે દક્ષિણ ઉપર સ્વારી લઈ જવા મુંબઈથી કુચ શરૂ કરી. તે સૈન્ય કુચ કરતું કરતું સન ૧૭૭૯ ની ૯ મી જાનેવારીને દિવસે પુનાથી માત્ર અઢાર માઈલ છેટે આવેલા તલેગામ પાસે આવી પહોંચ્યું, ને જુએ છે તો ત્યાં આગળ મરાઠાઓની જબરી સેના તેમની સામે ટક્કર લેવા તૈયાર જણાઈ.

આલાક મરાઠાઓ પણ ગદ્ગદતમાં પડી રહે એવા નહતા. ઇંગ્લેન્ડને પોતાપર હલ્લો કરવા આવતા સાંભળી પુનામાં પણ લગાઈ વાસ્તે સધળી તૈયારી ચાલી રહી હતી. લગામક ગોઠવણો કરવાનું કાર્ય, મહાદાજી સિંધિયા, હુરિપંત ફડકે અને તુકોટરાવ હોલકર એ ત્રણેના હાથમાં નાનાફૂડનવીસે સુપ્રત કર્યું હતું. ઇંગ્લેન્ડની કુચના સમાચાર મળતાં જ આ ત્રણ સરદારોની સરદારી હેઠળ મરાઠા સૈન્ય તલેગામ સુધી વધી અટક્યું હતું. ઇંગ્લેન્ડે આ સ્થળે આવી પહોંચતાં જ મરાઠાઓ તેમનીપર હલ્લો કરવાનું ડોળ કરી પાછા ફર્યા.

ઇંગ્લેન્ડને હવે આગળ વધવું થલું જ જોખમ ભરેલું લાગવાથી તેમના સરદારે પાછા ફરવાનો ફરાવ કર્યો. રાધેબાએ મરાઠા લશ્કરની પાછળ પડવા અનેક આજીજીસાથે સમજૂતી આપી છતાં કૅકબર્નને તે મનપર લીધી નહીં; ને તા. ૧૧ મી જાનેવારીની મધ્યરાત્રિએ જંગી ભારે તોપો નદીમાં નાંખી દેવાથી તેમ જ ધણો અસખાખ બાળી નંખાવી પોતાના સૈન્યને પાછા ફરવા હુકમ કર્યો. રાત્રીના બે એકને સુમારે મરાઠા ધોડેસ્વારોએ ઇંગ્લેન્ડના મોખરાપરની ટુકડી પર હલ્લો કરી તેમને બાકી રહેલો લશ્કરી અસખાખ મેળવવામાં ફતેહમંદ થયા અને ટુંક સમયમાં તો આખા ઇંગ્લેન્ડ સૈન્યપર હલ્લો કર્યો. સખત કાપાકાપી ચાલી.

પોહ ફાટતાં આ કપાતાં બાકી રહેલા મુઠીભર ઇંગ્લેન્ડ સૈન્યે પોતાને મરાઠા સૈન્યથી ઘેરાયલું જોયું. નિરાશના ચિન્હો સર્વના મુખપર પ્રસરી રહ્યાં. ને સર્વના હોશ કોષ હડી ગયા. તેમને ધણો ધાણ નીકળી ગયો હતો. આવી રીતે સખત માર ખાતું ઇંગ્લેન્ડ સૈન્ય હઠતું હઠતું ૧૩ મી ને દીવસે વારગામ આવી પહોંચ્યું. આ જગ્યાએ મરાઠાના સૈન્યે સંકેત મુજબ ઇંગ્લેન્ડને ઘેરો નાખ્યો અને બીજે દીવસે સવારે તેમના પર તોપોનો સખત મારો ચલાવ્યો. આગલે દીવસે પોતાના સૈન્યના ઘણાખરા ભાગને નાશ થયેલો હોવાથી અંતે યાજીને બપોર પછી મરાઠાઓ સાથે સંધિ કરવા ઇંગ્લેન્ડે મી. ફારમરને મોકલ્યો અને ધણી જ હીણપત લગાડનારી સંધિ કરવી પડી, તે વારગામની સંધિને નામે ઓળખાય છે.* તેમાં રાધેબાને મરાઠાઓને સ્વાધીન કરી દેવાની, મુંબઈ તરફ ઇંગ્લેન્ડે લીધેલો બધો મુલક, સુરત અને ભરૂચની

* "The Committee was obliged on the spot to send an order Countermanding the advance of the Bengal troops, and Sindhia's favour was purchased by a private promise to bestow on him the English share of Broach, besides a sum of forty one Thousand Rupees in presents to his servants.

The committee were so completely humbled, that they viewed with gratitude the kindness of Sindhia in suffering the army to depart; they gave two hostages.—Mr. William Gamul Farmer and Sir Charles Stewart, as a security for the performance of their engagement."

(*Memoir of the Life of Nana Faddanvis.*)

આવક સાથે મરાઠાઓને આપી દેવો, વગેરે સરતો હતી, ઉપર પ્રમાણે કાલકરાર થયા પછી ઇંગ્રેજ સૈન્યને પાછું ફરવા દીધું.

તલેગામની લડાઈ પછી થોડે દિવસે સરફેજી જુનર આવ્યો. તેને આટલા ટુંક સમયમાં પાછો ફરેલા જોઈ અચંબો પામતી સોયરા બોલી “ભાઈ, તું આટલો જલદી પાછો ફરશે એવું હો નહોતું ધાર્યું.”

“બહેન, બધી વાતનો નિર્ણય થઈ ગયો છે પણ હું ધાંડે છું કે ઇંગ્રેજોને કોઈ પણ સરતે મુકી દેવામાં આપણે ભુલ કરી છે તેઓ પુરેપુરા સપડાયા હતા; અને તેનો આપણે પૂર્ણ લાભ લેવો જોઈતો હતો, પણ હવે તો થનાર થયું. રાંઝા પછી ઝાડપણ શા કામનું? હશે-હાલતો લડાઈ દૂર થઈ-ચાલો હવે થોડા જ વખત નિરાંત” —

પરન્તુ તે પુરેપુરી આશ્વાસેશ ભોગવી શક્યો નહી; કારણકે થોડા સમયમાં ઇંગ્રેજો સાથે પુનઃ શરૂ થયેલા ત્રિઅહમાં તેને જોડાવું પડ્યું.

મુંબઈના ગવર્નર મી. હોર્નબીએ વારગામની સંધિ માન્ય રાખવા નાપાડી લઢાઈ પુનઃ શરૂ કરવા સર્વ તૈયારીઓ કરવા માંડી. મુંબઈ સરકારને સદ્ભાગ્યે આવખતે બંગાલથી કર્નલ ગોઝાર્ડની સરદારી હોલ રવાના થયેલું મહોડું સૈન્ય, મુંબઈને જોખમ ભરેલી સ્થિતિમાં જોઈ તેનો માર્ગ રોકી પડેલા બાવીસ હજાર મરાઠા ધોડેસ્વાર સૈન્યની નજર ચુકવી ખુબ સાવચેતીથી સુરત આવી પહોંચ્યું. અને આ કુમકથી સર્વ બાજુ બદલાઈ જઈ મુંબઈ મરાઠાઓના હલ્લાની ધારતીમાંથી બચ્યું. ઝાઝામાં પુર્ણ સિંધિયા ઇંગ્રેજોને અંદરખાનેથી મળેલો હતો અને તે દુખાણમાં હોવાથી પૈશ્વા કે હોહકર મુંબઈ ઉપર પોતાનું સૈન્ય મોકલે તે ધારતી દૂર થઈ હતી. નાનાફડનવીસને પ્રધાનપદ પરથી દૂર કરી મરાઠા રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનો સિંધિયાને લોભ હોવાથી પોતાની ધારણા બર લાવવાને તે ઇંગ્રેજોને પોતાના પક્ષમાં લેવા માગતો હતો. તેમ જ સિંધિયાએ રાધોબાનો પક્ષ સ્વીકારી તેના નીભાવાઈએ એક જગીર પણ આપી હતી, તેથી નાનાફડનવીસ સિંધિયાને આવીરીતે મરાઠાઓના ધિક્કાર પાત્ર થયેલા રાધોબા-દાદા સાથે સંબંધ રાખતો જોઈ ખુશી થયો, અને તેના આ પગલાથી તે જરા પણ ગભરાયો નહી.

વડોદરાની ગાદી સંબંધે ગોવિંદરાવ અને કૃતેસિંહરાવ ગાયકવાડ વચ્ચે શરૂ થયેલા કલહમાં ઇંગ્રેજોએ કૃતેસિંહરાવનો પક્ષ લીધો અને સિંધિયા, હોહકર, અને પ્રધાનપક્ષ ગોવિંદરાવની મદદે ગયા. આવીરીતે ગુજરાતમાં લઢાઈ શરૂ થઈ. આવા કડાકડીને સમયે પ્રધાન અને સિંધિયા વચ્ચે અણબનાવ હતો પણ સદ્ભાગ્યે જેક વચ્ચે સમાધાન થઈ સિંધિયાએ ગોઝાર્ડની સામે ગુજરાતમાં લડવા કબુલ કર્યું. ગાયકવાડ અને ઇંગ્રેજોના સંયુક્ત સૈન્યે ડોહાઈ અને અમદાવાદનો કબ્જો લીધો. સિંધિયા આવી પહોંચવાથી ગોઝાર્ડે તેનીપર હલ્લો કર્યો. સખત લઢાઈ થઈ અને સિંધિયા હાર્યો. પણ તેણે પોતાના સૈન્યને છુટી ટુકડીઓમાં વિખેરી નાખી અને ઇંગ્રેજોપર વારંવાર હલ્લા કરી તેમને હેરાન કરવા લાગ્યો. એ જ વર્ષે કેપ્ટન પોપ્પેને લાહર નગર અને બ્વાલીઅર સર કર્યા.

આવી રીતે ઇ. સ. ૧૭૮૧ સુધી લઢાઈ લંબાઈ. અને ઉભયપક્ષની વારંવાર હારજીત થયા પછી અન્તે ઇંગ્રેજોને ૧૭૮૨ માં સાલબાઈ આગળ સલાહ કરવી પડી. આ સંધિમાં ઇં-

એનેએ પૈશ્વા તરીકે કબુલ કરેલા રાધોબાને વર્ષાસન આપી તેના સર્વ હક્ક દૂર કરવા, ઇંગ્લેન્ડેએ પૂરંધરના તહ પછી લીધેલો બધો મૂલક મરાઠાઓને પાછો સોંપી દેવો, અને ઘારાપુરી સાલ્સેટ અને એકાદમે બીજા નહાના ટાપુ ઇંગ્લેન્ડેએ સ્વાધિન રાખવા તેમ જ ઇંગ્લેન્ડેએ વારગાં-મમાં કબુલ કર્યા પ્રમાણે સિધિયાને ભરૂચ આપવું વગેરે સરતો હતી.

આ તરફ જીનરમાં માધુસિંહ, રામદાસના ખેતરમાં પંતોળને નામે સોયરાના બોલે લીધેલા પુત્ર તરીકે ઉછરતો હતો. તેના બાળ સ્નેહિઓ તેમ જ રામદાસના પુત્રો પણ તેને પોતાના જેવો જ મરાઠો સમજતા હતા. પ્રિય વાંચનાર આપણે પણ આપણા નાયક માધુસિંહને હવેથી પંતોળને નામે જ ઓળખીયું.

પંતોળ ઘણો હોશિયાર ચાલાક છોકરો હતો. તેમ જ સોયરાના શિક્ષણ અને સૂચનાઓને બરાબર માન આપી તે પ્રમાણે વર્તતો. સોયરા ખાનગીમાં તેના દેશની મારવાડી ભાષાનું જ્ઞાન આપતી, તેમ જ મરાઠી ભાષા પણ શીખવતી. તે છ વર્ષનો થયો ત્યારે ઉભય ભાષાઓ સહેલાઈથી બોલી શકતો. તે ઘણો જ મજાસુત અને નિરોગી હતો. હવે તેને એક મરાઠી શાળામાં શિક્ષણ લેવા મોકલવામાં આવ્યો.

એમ કરતાં કરતાં બીજાં છ વર્ષ વીત્યાં ને પંતોળ આરેક વર્ષનો થયો. આ વખતે સોયરાએ તેના રજપુત કુળસંબંધી તથા તેના બાળપણમાં પોતે તેની દાઢ હોવા વિશે તેમ જ તેના માતા પિતા ઉપર આવી પડેલી આકૃત વખતે પોતે તેનું કેવી રીતે રક્ષણ કર્યું વિગેરે સર્વ હકાકતથી તેને માહિત કર્યો. અને તેને પોતે જે બીજા ભાષા શીખવતી હતી તે તેના દેશમાં બોલાતી મારવાડી ભાષા હતી વિગેરે સર્વ ખુલાસો કર્યો. આ બજરથી પંતોળને ઘણું જ લાગી આવ્યું. તેના નેત્રમાં અશ્રુ ભરાયાં. તેને અત્યારસુધી સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો આવ્યો કે તે પોતાની આસપાસના લોકોથી જુદી જાતિનો હતો. તે એટલું જાણતો હતો કે પોતે પોતાની ઉંમરના બીજા છોકરાઓ કરતાં વધારે બેરાવર હતો તેમ જ દરેક મરદાની રમતોમાં તેમની સરદારી લેતો. અત્યાર સુધી સર્વ રમતોમાં પોતાની સરસાઇ થતી જેવામાં એક સાધારણ બનાવ માનતો. પરંતુ ઉપરના ખુલાસાથી હવે તેને માલમ પડ્યું કે જે રજપુતોને તેમના સ્વદેશાભિમાન તથા શુરવીરપણા માટે આખું હિંદ માન આપેછે, તેમાંનો પોતે એક છે; તેથી તેને અતિશય સંતોષ થયો. પરંતુ તેની સાથે જેણે તેને ઉછેરી મોટો કર્યો, જેણે તેને પુત્રવત ગણી શિક્ષણ આપ્યું, જેણે આટલો બધો સ્નેહ પોતાપર રાખ્યો—તેનાથી છુટા પડી પોતાના દેશમાં જવું પડશે, એ વિચાર ઉદ્ભવથતાં જ તે ઘણો ખીન્ન થયો અને બોલી ઉઠ્યો કે:—

“મા, મા જે તું મ્હારી સાથે નહી આવે તો હું કોઇ પણ દિવસ રજપૂત થઇશ નહિ. ત્હેં મ્હારી જીવંતી બચાવી છે ને તું જ મ્હારી ખરી જનેતા છે. ત્હારાથી વિખુટા પડી જે રજપૂતોને હું ઓળખતો નથી અથવા જેની રીતમાતથી હું કેવળ અચ્છાત છું. તેમને મળવા હું શું કરવા બજાઈ? બસ, હું તો કદી પણ જઇશ નહિ!”

“તું કહેછે તે ખરૂં છે એમાં ત્હારો દોષ નથી. પંતોળ—હું તને ત્હાર ખરા નામ માધુસિંહથી બોલાવીશ નહિ; પણ પંતોળના નામે બોલાવીશ. કારણ જે નામ મહોંએ ચડ્યું હોય છે તે જ નામ પારકા માણસ આગળ બોલાઇ જવાય છે. ત્હારું જીવન ત્હારો જ લોકોના સહવાસમાં ગાળવું જોઇએ. તેઓ મહાન વીર નરો છે. તેઓ પાસેથી ત્હારે ઘણું શીખવાનું છે. તેઓ હ-

મેજા મહારા તરફ ધણી મમતા બતાવતા હતા. તેઓ ધણુ ઉદાર અને નીખાલસ મનના ઉમરાવ છે. તું પણ તેઓમાંહેનો એક છે એ વિચારથી ત્યારે મગશર થવું જોઈએ. આ જગ્યા શીવાય ખીજું કોઈ સ્થળ ત્યારે જોવામાં આવ્યું નથી તેથી આ દેશ તજવા ત્યારે મન માને નહીં એ બનવાજોગ છે, છતાં તું રજપૂત હોવાનું અભિમાન રાખીશ જ એમાં નવાઈ નથી.”

માણસિંહ જે ધણુ હીમ્મતવાન ને તરવરીયો હતો ને જોને સુરથ, નિશ્ચોગી બેઠી રહેવું ગમતું જ નહોતું તે આ સર્વ હકીકત સાંભળવા પછી રમત ગમતમાં મિત્રોસાથે અગાઉ કરતાં ઓછા વખત ગાળવા લાગ્યો; ને કલાકોના કલાકો સુધી ઝાડીમાં એકાન્ત શેઠી, બેસી પોતાની આ બરમવાલી આશ્રય ઉપજાવે એવી સ્થિતિઉપર અનેક વિચાર કર્યા કરતો. આ કારણથી તેની મુખમુદ્રા ચિંતાતુર દેખાવા લાગી.

સોમરાને આ ફેરફાર ત્યા તેનું કારણ પૂરખી કાઢતાં વાર લાગી નહીં; ને તરત જ તેને એકાન્ત બેલાવી શીખામણ આપી:—“પંતોજી, મહારા કહેવાથી ત્યારે મનઉપર આવી ખરાબ અસર થશે એમ મને જો પહેલેથી ખબર હત તો તને હું કાંઈ પણ હકીકત કહેત જ નહીં. હવે મને એમ થાય છે કે મહેં તને શું કરવા વાત કરી? ત્યારે ત્યારે સોખતી, ગોઠીયાઓથી છુટા ફરવું, તેમ તેમની સાથે રમત ગમતમાં ભાગ ન લેવો એવો હેતુ મહારી વાતનો નહોતો; ત્યારે તેમની સાથે રમત ગમત તો ચાલુ જ રાખવી, એમ નહીં કરે ને આપ્રમાણે બેસી રહીશ તો વાત ચર્ચાશે, ત્યારે મિત્રો એમ ધારશે કે ત્યારેપર કોઈએ જાદુ ટોણો કર્યો છે તેથી તું આમ કરે છે; ને પરિણામ એ થશે કે તેઓ ત્યારે ત્યાગ કરશે. હું તને ત્યારે પિતા જેવો વીર લડવઈઓ થયેલો જોવા તથા હથીયાર વાપરવામાં કુશળ જોવા ઇચ્છુ છું. માટે ઉઠ ને આ ત્યારે ઉઠાસી છોડી દે ને પ્રથમની માફક ચંચલ થા. હું કાંઈ તને હાલનેહાલ રજપૂતમાં બેળવવા માગતી નથી. એ તો જ્યારે તું પુખ્તવયે પહોંચ્યા પછી બહાદુરીનાં કામ કરી યશ મેળવી રણવીર પિતાજેવી કીર્તિ સંપાદન કરીશ ત્યારે જવા માટે બલામણુ કંઈ છું. હજી તેને પણ ખીજાં દસ પંદર વર્ષ જોઈએ. તું આમ હથીયાર વાપરવામાં કુશળ થયો કે તરત જ સરફોજી-એ તને સિંધિયા સરકારની નોકરીમાં પોતાની સાથે રાખવાને મને વચન આપ્યું છે.

સિંધિયા સરકારની દરબારમાં ત્યારે ધણું શીખવાનું છે. દુનીયાદારીનું પણ થોડું ધણું જ્ઞાન થશે. બાકી અંહી રહી તું ખીજા બેકુતના છોકરા બેગો ઉછરી મહોટો યર્ધશ ને પછી ત્યારે દેશમાં જઈશ ત્યારે ત્યારે દેશી ભાઈઓના મનઉપર સારી અસર થશે નહીં. ત્યારે તો એક લડવઈઆની માફક ઉછરવાનું છે. બાઈ સરફોજી હથીયાર વાપરવાના જ્ઞાનમાં એકો છે તેણે તને તે શીખવવાનું માથે લીધું છે. તેમ એના જેવો ખીજો કોઈપણ સારો ગુરૂ તને મળશે નહીં એમ મહારું ધારવું છે માટે ત્યારે શરીરને દરેકરીતે વ્યાયામથી કેળવી મજબુત બનાવ ને તે પ્રમાણે અન્ન શુરવીરો માફક ચાલાક ને હુશીયાર તું થા ને તેમના લાયકનાં કામો કર-એ જોવા મહારું મન તલ્લી રહ્યું છે.

“હવેથી હું એ પ્રમાણે કરીશ” પંતોજીએ ઉત્તર આપ્યો. “મા” મહારે માટે ફરીથી આવી ફરીયાદ ત્યારે નહીં કરવી પડે. માતા! આજ દિવસ સુધી રમત ગમતને ખાતર જ અને દોડવામાં સર્વ કરતાં મજબુત અને શ્રેષ્ઠ છું એમ દેખાડવા મહેનત કરતો હતો. પણ હવેથી-આજથી વ્યાયામ કરવાની મહારી એક જ ધારણા છે કે જેથી મહારા પિતા જેવો જ વીર થઉં.”

તે દિવસથી પંતોળએ તરહેતરહેની કસરતોમાં ધ્યાન આપવા માંડ્યું. જ્યારે જ્યારે સરફેાળ જુનર આવતો ત્યારે ત્યારે તેની પાસેથી તથા વૃદ્ધ અનુભવી સીપાર્ઠઓ પાસેથી તરવારના પટા તથા ખંજર વાપરતાં, તીર મારતાં, મામાએ આપેલી બંદુકથી નેમ લેતાં તેમ ભાલો વાપરવાની કળા વિમરે શીખવામાં ઉત્સાહી રહેતો. પ્રતિદિવસ તે પહોંકાટતાં જ ઉઠતો ને મહોટા જંગી પથ્થરો ઉપાડી ફેંકતો અને માઇલોના માઇલો ચાલી શરીરને મજબુત કરતો.

આવી રીતે ઉછરતાં પંતોળ સોળ વર્ષની ઉંમરનો થયો. સરફેાળએ એક કેળવણી વૃદ્ધ સીપાર્ઠના હાથમાં તેને સાંપ્યો. તેના હાથ નીચે દરેક જાતનાં હથીયાર વાપરવામાં તેણે બરોબર તાલીમ લીધી. અને રામદાસના પુત્રો કરતાં તે વધારે મજબુત અને હુશીયાર ગણાવા લાગ્યો. હળવે હળવે તે એક નિપુણ શીકારી સાથે જવા લાગ્યો ને થોડા સમયમાં તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી શીકાર કરવામાં પણ પ્રવિણ થયો આ છોકરાની હીંમત તથા તેનું કદાવર શરીર જોઈ વૃદ્ધ શિકારી ધણો પ્રસન્ન થયો; અને ઉલટથી ડુંગરાઓમાં જ્યારે જ્યારે શિકારે જતો ત્યારે ત્યારે પંતોળને સાથે લઈ જતો. હવે તે રાનીકુકર, રીંછ, સાબર તથા વાઘનો શીકાર કરતાં શીખ્યો. આ શીકારી સાથે બરોબર એક વર્ષ સુધી તેણે જવાનું જરી રાખ્યું. કોઈ કોઈ વાર તો તેઓ માત્ર ચામડાની કીમત માટે જ શીકારે જતા, તેમ કોઈ વેળા ગામડાના લોકોને હેરાન કરતા પશુઓના નાશ કરવાને શીકારે જતા. તેની અડગ ધીરજ, સ્વપણતા તથા હુશીયારી, જોઈ તે વૃદ્ધ શીકારી તેની કુશળતાનાં લોકમાં છુટથી વખાણુ કરવા લાગ્યો; અને થોડા સમયમાં એક અઘંગ શીકારી તરીકે જુનર તથા તેની આસપાસનાં ગામડાઓમાં તેની ખ્યાતી થવા લાગી. એના ખબરોની પહોળાઈ તથા એના શરીરના બાંધાની મજબુતાઈથી લોકો એમ ધારતા કે મહોટા થતાં તે એક મહાન યોદ્ધો થશે. અને પૈશ્વા, સિંધિયા કે હોલકરની સેનામાં રહી મુખ્ય સરદારની પદવિ મેળવવા ભાગ્યશાલી થશે-સરફેાળ દરરોજ ધણુ જ સંતોષથી એની સંવૃદ્ધિ જોયા કરતો હતો, અને પોતાની કરેલી મેહનતને તે સફળ કરશે એ વિચારથી આનંદ પામતો.

પ્રથમ પકરણમાં પંતોળના પુખ્તઉમરે પહોંચવાથી સરફેાળ, પૈશ્વાના સૈન્યમાં દાખલ કરવાને તેને પોતાની સાથે પુને લઈ ગયો એ વાત વાંચનાર તને જો વિસ્મરણ થઈ હોય તો તે તાજ કરી નીચલા પ્રકરણમાં વલોળ.

પ્રકરણ ૩ જી.

આધવરાવ પૈશ્વાની મુલાકાત.

સરફેાળએ પુને આવ્યા પછી બીજે દિવસે સવારે દરબારમાં જવાનો પોષાક પહેરી પૈશ્વાની મુલાકાતને વારતે પંતોળસાથે પ્રથમ નાનાફડનવીસની કચેરી તરફને રસ્તો લીધો. ત્યાં તેઓ વગર અટકાવે દાખલ થયા.

આ વખતે નાનો અરજદારોની અરજીઓનો નીકાલ કરતો હતો, એટલે સરફેાળ પણ એક અરજદાર તરીકે સર્વની પાછળ ઉભો. કમવાર અરજીઓનો

નીકાલ થતાં થતાં અંતે સરફેાળનો વારો આવ્યો. નાનાની તેનાપર દૃષ્ટિ પડતાં તેને ઝોળખ્યો અને તેની બહાદુરી અને વિશ્વાસપાત્ર કામોની માહિતી હોવાથી એકસ્વજન માફક તેના નમનને સ્વીકારી ડાકુ હલાવી હસીને પુછ્યું.—“બાલો, સરફેાળ ! તમારે વલી શાની અરજ છે ?”

સરકેજ હાથ જોડી બોલ્યો. “મહારાજ ! આપનો મહારાપર અધિક પ્રેમ છે તો મહારે અન્ન શાન્તી હોય ! માત્ર મહારા કુટુંબમાંથી એક સગાને આપની સેવામાં રાખવા લાગ્યો છું. તે યુવાન છે તોપણ એક ઘણો જ બહાદુર નર છે બાહુબળમાં પણ એકો છે. હથીયાર વાપરવાનું શિક્ષણ તેણે ખુદ મહારી પાસેથી મેળવ્યું છે, તેમ ઉત્સાહી હોવાથી અનુભવીઓના સહવાસથી તેમાં કુશળતા મેળવી છે. છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષથી તે એક બહાદુર શીકારી તરીકે પ્રખ્યાતી પામ્યો છે, તેમ રાત્રી પથુઓનો વધ કરી અનેક ગામડાંનું રક્ષણ કર્યું છે. આખા જીવન પ્રગણામાં તો તેને શીકારીના નામે જ બોલાવે છે. બંદુકની નેમ લેવામાં પણ તે કાબેલ છે. જીવનના લોકો તેને અહીં લાવવા માટે ઘણા જ દીલગીર થયા હતા. પરંતુ તેની સર્વ બાબતમાં આવી નિપુણતા જોઈ તથા ક્ષત્રકરમાં જોડાવાને ઉમર લાયક થયેલો ધારી એને આપની સેવામાં મ્હે રજુ કર્યો છે. અને જરૂર તે એક લડવૈયા તરીકે માનપદ મેળવશે એવી મહારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે.”

નાના. “આપણે એ, એકવખત જે છોકરા વિષે વાત કરતા હતા તે આ જ હશે નહીં વાઈ ?” પંતોજ તરફ જોતાં પૂછ્યું.

સરકેજ “હા એ જ”

“એની ઉમર શું છે ?”

“મહારાજ વીસ એકવીસ વર્ષની—પણ જુઓ તો ખરા એના શરીરનો બાંધો કેવો મજબૂત છે ? ન્હાનપણથી જ તેને વ્યાયામ કરવાનો તેમ શારીરિક કેળવણીની બહાદુરીવાળી રમત ગમતનો શોખ હતો.

“હા ખરૂં છે. તમે કહો છો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. કારણ તેનો ભવ્ય મ્હેરો તથા તેનું અંગ તમારી સર્વ વિગતને ટેકા આપે છે. ઠીક છે. મહારો એને પૈશ્વાસરકારની સેવામાં નોકરી આપવા વિચાર છે,” પંતોજ ! તને પસંદ પડશે કે ?

“સરકાર જેવો આપનો હુકમ” પંતોજએ વિનયથી ઉત્તર આપ્યો.

“અમલદાર તરીકે નોકરી કરવા ત્હારી ઉમર હજી ન્હાની છે માટે હાલમાં તું સરકેજની હુકડીમાં રહે. દરમીયાન તને પૈશ્વાસરકારની નોકરીમાં કંઈ જગ્યાએ નીમવો તે હું વિચારી રાખીશ.”

નાનાફડનવીસનો ઉપકાર માનતા મામા બાણેજ નીચા વલી નમન કરી કચેરીમાંથી બહાર આવ્યા.

પ્રધાનનો મેહેલ છોડી બહાર નીકળતાં સરકેજએ કહ્યું:—“શરૂઆત સારી થઈ છે, પંતોજ ! નાનાફડનવીસ તને જોઈ પ્રસન્ન થયો લાગે છે. અને હું ધારું તેમ તે પોતાનું બોલ્યું પાળશે. પણ હાલમાં આ સ્થળે સ્વામીની સેવા કરવામાં અતિશય જોખમ રહેલું છે તે લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે. તેમાં ખાસ કરીને આ નાનાની—એ નર ઘણો ચતુર અને બાહોશ છે તેમ દીર્ઘદષ્ટિવાળો છે હમેશાં તેની ચારે તરફ નજર ફરતી રહે છે. તેના શત્રુઓ પણ તેના જેવા જ કુશળ છે. તેના માર્ગમાં સિધિયા સરકારનો લોભ એક આડખીલીરૂપે છે, આવો બળવાન શત્રુ તેની સામે ઝડપી રહેલો છે એટલે નોકરી ઘણી સાવચેતીથી કરવી, જેથી જોખમના લયમાં સપડાવું પડે નહીં.

થોડા દિવસ પછી પ્રધાન સમક્ષ હાજર થવાનો પંતોજપર હુકમ આવ્યો. હુકમપ્રમાણે પંતોજ હાજર થયો. પરંતુ કચેરીના અમલદારે કચેરીમાં ન જતાં નાનો તેમને ખાનગી ઓરડામાં મળવા માગે છે એમ કહી તેને ખાનગી મસલત કરવાના ઓરડામાં લઈ જઈ બેસાડ્યો. થોડી વારમાં નાનો ત્યાં આવી પહોંચતાં પંતોજ નીચો નખી સલામ કરી ઉભો રહ્યો.

સંધ્યા અથવા મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત.

(ગયા વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૩૦ તું અનુસંધાન.)

“પંતોજ ત્હારી પ્રકૃતિ તો ઠીક રહે છે ના?” “હાજી” પંતોજએ ઉત્તર આપ્યો “ત્હારા મ્હેરાપરથી, પંતોજી ! હું ધારું છું કે ત્હારા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવામાં કાંઈપણ હરકત દેખાતી નથી. તેમ મ્હારા વિશ્વાસુ નોકર સરફેજીએ ત્હારે વાસ્તે સારી બલામણુ કરી છે તેથી મને ત્હારાપર વિશ્વાસ મુકવાને વિચાર કરવો પડે તેમ નથી. આથી તને ખુદ પૈશ્વા સરકારની હજુરમાં રાખવા નિશ્ચય કર્યો છે. કષ્ટ પદવિ તને આપવી એ ત્હારી ચાલાકી અને હજુરની પ્રસન્નતા ઉપર આધાર રાખેછે. તું એક સારા કુટમ્બનો ને વિશ્વાસનીય પુરૂષ છે એવી રીતની હું તો બલામણુ કરીશ. ફળ આપ્યા પછી તેને કેવી રીતે કેળવીને ખાતું એ ચાહકની ખુદ્દિ અને ચાતુરી ઉપર અવલમ્બી રહેછે. પૈશ્વા સરકાર ત્હારી નોકરીથી પ્રસન્ન રહે એ પણ એક મનુષ્યની કૃતિ છે. તું અને તે ઉભય લગલગ સમાન વયના જ છો, એટલે કાંઈ હરકત આવે તેમ નથી. તેમ જ તે ઘણો દયાળુ, સુશીલ ને સ્નેહભાવ રાખવાવાળો છે. તને પણ સર્વ રીતે સુખ મળવામાં ન્યૂનતા નહીં રહે. તે ભોળો યુવાન નર છે જેથી દુષ્ટ, નીચ સલાહકારોથી તેને દૂર રાખવાને મ્હારે અતિશય કાળજી રાખવી પડેછે. કારણુ તેના ભોળા સ્વભાવને લીધે દુર્ચુદ્ધિવાળા ખરાબ સલાહકારોની સંગતીથી દુષ્ટ વાસનાનો પ્રવેશ તેનામાં થવા પામ્યો તો રાજ્યને હાનીકર્તા થઈ પડે. એ મતલબથી મ્હારે ઘણી સાવચેતી રાખવી પડેછે. રાજ્યની આબાદીવાસ્તે હું તેને હમેશાં મ્હારા વિશ્વાસુ મંડળથી વિંટળાયેલો જોવા ઇતેમ્નર છું; કે જેથી કાંઈ દગાખોર તેના મનઉપર માઠી અસર કરવા ફતેહ પામે નહીં અને તેથી જ મ્હે તેની આસપાસ સારા વિશ્વાસુ અમલદારો રાખ્યા છે પણ તેઓ સર્વ વયોવૃદ્ધ હોવાથી તેમની જોડે ખુલાસાથી વાત કરતાં ઓસંગાયા છે ને મન જોઈએ તેવું આનંદમાં રહેતું નથી. ન્હાની વયને લીધે રાજકાજનો અનુભવ ઓછો તેથી રાજ્યની લગામ જેના હાથમાં છે તેના હાથમાં રહેવા દેવી એમાં જ રાજ્યનું હિત સમાયલું છે.

સિંધિયા કાંઈપણ ગફલતીનો પહેલનહેલો લાભ લેવા ચુકે તેમ નથી. રાજ્યની અવ્યવસ્થા જોવા તેનું મન ઘણું તલ્લી રહ્યું છે. ને ‘પોણું દેખે ત્યાં પેશી જનું.’ એ કહેવતનો ઉપયોગ તે ખરોખર કરી શકે એવો છે તેમ અન્ય મરાઠા રાજાઓમાં તે એક જખરો મુસદ્દી પેચવાળો છે. તેના તાબામાં ઘણો મુલક છે, દિલ્હીનો આદશાહ તેના પંચમાં દયાયેલો છે. તેમ જ લડાઈ વખતે એક લાખ ઘોડેસ્વાર સૈન્ય એકઠું કરી શકે તેવો છે. ને તેના તાબામાં ફ્રેન્ચરાજ્યની લશ્કરી પદ્ધતિપ્રમાણે ફ્રેન્ચ અમલદારોથી શિક્ષણ પામેલી ૬૦ બોઇનની સરદારી હેઠળ સોળ હુકડીઓ ઉપરાંત મોટું પાયદળ સૈન્ય છે. દૌલતરાવ સિંધિયા પણ વીસ વર્ષની વયનો છે અને તેના સ્વભાવની હજુ આપણને જોઈએ તેવી ખબર મળી નથી. તેના રાજતંત્રનો સુત્રધાર ખરેખરો તેનો કાકો છે જેથી તેને પગલે ચાલવાનું તે શીખે એ ખનવાજોગ છે. માટે આપણે તેનાથી ચેતીને ચાલવાનું છે. કહ્યું છે કે, “ચેતતો નર સદા સુખી” પૈશ્વા પાસે તને રાખવાનો મ્હારો મુખ્ય હેતુ એ છે કે તે હજુ ખરોખર પુખ્ત ઉમરનો થાય ત્યાંસુધી કાઠની કપટલજમાં ફસાઈ ન પડે તેની સંભાળ રાખવી અને મને ચેતવતા રહેવું. ચાલો હવે આપણે પૈશ્વા સરકારપાસ જઈએ ત્યાં હું ત્હારાવાસ્તે સૂચના કરુંછું.

કેટલાક અમલદારો તથા રીસાલો સાથે લઈ. આ રાજનયદક્ષ પ્રધાન પંતોળને લઈ પેશવાના મેહેલ તરફ ચાલ્યો. સર્વ મંડળને મુખ્ય કચેરીમાં મુકી એકલો પ્રધાન પેશવાના એકાંત આવાસમાં સીધાવ્યો. થોડીવાર પછી એક અમલદાર આવી પંતોળને પ્રધાન પેશવા જ્યાં એકાંત કરતા હતા ત્યાં લઈ ગયો. પંતોળએ રીવાજ મુજબ જમીન મુધી નીચા વધી સલામપર સલામ કરી.

“સરકાર, જે યુવાનવિષે મહેં આપને વાત કરી હતી તે આ પંતોળ” નાનાએ પંતોળ તરફ પોતાની આંગળી કરી કહ્યું “એ હથીયાર વાપરવામાં કુશળ છે. ધણા બ્રાહ્મણ રાની પશુઓના શીકાર કરેલો છે. વિશ્વાસ રાખવા લાયક માણસ છે. આપ મહેં અનેક વાર કહેતા કે કોઈ સમોવડીયો હોય તો તેના સહવાસથી આપના આનંદમાં વધારો થાય. તેથી મહેં આપને સાડ આ યુવાન અમલદાર શોધી કાઢ્યો છે અને તે આપને રૂચીકર થશે એવી ઉમેદ રાખું છું. આપ એનાપર નિઃસંદેહ વિશ્વાસ રાખજો.”

“નાના, તમારો હું ધણો જ ઉપકાર માનું છું. મને આવા યુવાનની ખોટ હતી ને તે તમે પુરી કરી છે. ધણી વખત આવા સોબતીની મને જરૂર પડે છે. તે વખત મ્હાં મન મુંઝાય છે. હવે તેવો પ્રસંગ નહીં આવે એમ હું ધાડું છું. આ યુવાનનો મ્હેરો તેની લાયકાત દેખાડી આપે છે. વાડ, આપણે એને કયો ઓધવો આપીશું? તમે શું ધારો છો?”

“શીકારી તરીકે તેણે સારી નામના કાઢેલી છે જેથી એને શીકાર ખાતાનો ઉપરી અધિકારી નીમીશું.” નાનાએ જવાબ વાળ્યો.

“પણ હું કોઈ દિવસ શીકારે જતો નથી તેનું કેમ?”

“તે વાત સત્ય, પરંતુ જ્યારે જ્યારે આપને રાજકાર્યની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે અનુકૂળ વખતે આપ શીકાર કરવાનું ચાલુ રાખો તો એ ઉત્તમ વસ્તુ છે” નાનાએ કહ્યું “હાલમાં જ તેનો પ્રારંભ કરો તો શો વાંધો છે? ખાસ સરકારી જંગલો શીકાર વાસ્તે જ રાખેલાં છે; તેમાં શીકાર પુષ્કળ મળશે.”

“વાડ એ પણ, હીક છે” પેશ્વાએ કહ્યું “બાકી ખરું જોતાં જ્યાંસુધી રાજ્યની રૂચતને હેરાન ન કરે ત્યાંસુધી તેવા નિરપરાધિ જનવરને મારવા હું મ્હાતો નથી. પણ આપણા સરકારી જંગલોના રખેવાળો ઉપર હુકમ કરનાર કોઈ જોઈએ. પંતોળ તમને અમ્હારા ખાનગી ખાતામાં અંગરક્ષકની સરદારી આપીએ છીએ એટલે હરહમેશ અત્રે આવવાનો હક રહેશે અને અમારી તહેનાતમાં ધણોખરો વખત તમારે રહેવું પડશે. તેમ જ અમે શીકાર બાબતમાં તેમ જ ખીજા કાર્યમાં જરૂર પડે તમારી સલાહ લઈશું. તમારે રહેવા વાસ્તે એક સ્થાયી નીરાળો લાગ કહાડી આપીશું. પ્રધાનજી તમે એમના પગાર સંબંધી નક્કી કરજો.”

નાનો પંતોળને આવી એકાએક ઊંચી પદવી ઉપર મુકશે તેનો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હોતો—તેમાં વળી ખુદ હજુરમાં—એ કાંઈ સાધારણ ન હોતું. આ પ્રસંગે તે યુવાનને નાનાએ કહ્યું “પંતોળ! તમે મ્હારે ઘેર જાઓ અને હું આનું ત્યાંસુધી મ્હારી રાહ જોતા બેસો.” પંતોળએ પેશ્વા અને તેના પ્રધાનને નીચા નમી સલામ કરી, રજા લીધી.

યુવાન પેશ્વાની સોબતમાં વારંવાર રહી શકું એવી પોતાને પદવી અપાવવાની નાનાની ખરી ધારણા પંતોળ ખરોખર સમજતો હતો. તેનીસાથે તેના છુપા જસુસ તરીકે પોતાને

રાખવાના તેના હેતુને કળી ગયો હતો. સિંધિયાના સર્વ દગા ફટકાવાળાં કૃત્યો ખુલાં કરવા શી-વાય ખીજ કાંઈપણ કાર્યમાં જસુસ તરીકે ન વર્તવાનું તેણે મનમાં નક્કી કર્યું હતું. સિંધિયાની આખતમાં નાનાને દરેક બાતમીથી વાકેફ રાખવો એ એક પોતાની ફરજ તથા પ્રજાની સેવા સમજતો હતો. તેમ આટલા વખતમાં ત્યાં શું શું બનાવો બનતા હતા તેવિષે તે ધણોખરો માહિતગાર થયો હતો.

રામદાસ તથા ખીજ જાણીતા સાધારણ લોકોનાનાફડનવીસને રક્ષક પિતા તરીકે ગણતા હતા. તેની અકલહુરીચારીથી તથા ચતુરાઈથી સિંધિયાની દરેકે દરેક યોજના ધુળ મળી જતી. અને રૈયતનું રક્ષણ થતું હતું. કારણ દક્ષિણના ખેડુનો સિંધિયાની સર્વોપરી સત્તા તળે રહેવા ખુશી નહોતા, અને તેવા પ્રસંગને એક આફતરૂપ ગણતા. સિંધિયાએ ધણું મહોરું સૈન્ય રાખવાથી તેના દેશમાં ખર્ચનો ભોજો પ્રજાઉપર અતિશય પડતો, ને ખર્ચ પુરું થવાને ખેડુનો પાસેથી કર ઉધરાવનારા અસાધારણ કર લેતા, અને તેથી પ્રજા સિંધિયાથી અસંતુષ્ટ રહેતી. આ સર્વ સમાચાર જાણનાર પંતોજ નાનાને દરેક રાજકીય કાર્યમાં મદદ આપવા તૈયાર હતો. નાનાને સિંધિયા શીવાય ખીજ ધણા શત્રુઓ હતા, એ પંતોજની દૃષ્ટિ ખંઠાર નહોતું. તેમાં પૈશ્વાના મુલકમાંના ન્હાના ન્હાના જાગીરદારો, સરદારો, રાજાઓ પણ તેના શત્રુ હતા. કારણ તેઓ પોતાની સત્તા વધારવાના લોભપર તેને અંકુશ તરીકે ધારતા હતા. અને ગમે તે પ્રકારે નાનાની સત્તા નાશ થાય તેવા કાવાદાવા તેઓ રચતા હતા. પ્રસંગ એવો બારીક હતો કે નાનાને પંતોજ જવા માણસની ખાસ જરૂર હતી ને તેનું ઉપયોગીપણું બતાવવાને પંતોજ પોતાને કૃતાર્થ માનતો. ખીજ તરફ માયાણ અને સુશીલ યુવાન પૈશ્વા માધવરાવને જોઈ પંતોજ ધણો જ પ્રસન્ન થયો; નાનાના હિતને માટે પોતાથી બનતું કરવાની પોતાની ફરજ સમજી, તેમ પૈશ્વા વિરુદ્ધ નાનાને એકપણ ખબર ન આપવાનો મનમાં ઠરાવ કર્યો. આવી રીતે પોતાના ભવિષ્ય વિષે અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો પ્રધાનના મહેલમાં તેના ખાનગી ઓરડામાં બેઠો હતો. એ-ટલામાં પ્રધાન આવી પહોંચ્યો. અને વિનયસહ સલામ કરી પ્રધાન જોડે વાતમાં પડ્યો.

પ્રધાને કહ્યું “ પૈશ્વા સરકારની તહેનાતમાં રહેનારને અમલદારને યોગ્ય, પોશાક ખરીદવાને આ પાંચસો રૂપીઆની થેલી લે, ત્હારો મુસારો દર મહીને બસો રૂપીઆનો નક્કી થયો છે. સરકારી જંગલોમાં અને શિકાર માટે રાખેલા સરકારી રાનોતા રક્ષકોપર, તને તેમનો ઉપરી માનવા તથા દરેક રીતે વાકેફ કરવા રાજકુકમ નીકળી ચુક્યો છે. તેમ રહેવા માટે રાજમ હેલમાં જુદો ખંડ કાઢી આપવા, અને એ નોકરો રાખવાની વ્યવસ્થા કરવા રાજગૃહાધિકારીને કહ્યું છે. તને ત્યાં રાખવાનો મ્હારો મૂળ ઉદ્દેશ તું સારી રીતે જાણે છે. મ્હારી ખરી સૂચના તને એટલી જ છે કે સિંધિયાના હિતચિંતક માનીતા સરદારોની ટીપ તને આપવામાં આવશે, તેમાંથી કાંઈપણ પૈશ્વાપર પોતાનું અધિષ્ઠિતપણું મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો મને તરત જ ચેતવવો. સૂચવવાનું કારણ માત્ર એટલું જ કે પૈશ્વા તદન ભોજો છે, તેથી અવગે રસ્તે દોરવાઈ, આવા સલાહકારોનો ભોગ થઈ પડે, ને રાજ્યને માથે ભય આવવાનો સંભવ થાય. આથી તેનું રક્ષણ કરવાનું છે ખીજનું કાંઈ નથી.”

પંતોજ કરસંપુટ કરી બોલ્યો “ હજુર ! આપે મ્હારા ઉપર આ આખતમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. સિંધિયાને રાજ્યની સલાહશાંતિના શત્રુ તરીકે ગણવાનું મને શીખવવામાં આવ્યું છે; અને આપ નામદારની દરેક આજ્ઞાઓ પાળવામાં મ્હારાથી બનતી ચપળતાઈ વાપરીશ.” એમ

કહી નમન કરી પ્રધાનની રજા લઈ પંતોજી મહેલ પહાર નીકળી સફોજીને મળ્યો; અને સર્વ વૃત્તાંત અથર્થતિ કહી સંભળાવ્યું.

“પંતોજી ! ખરેખર ત્હારો જન્મ કાઈ શુભ ચોધરીએ થયો છે;” સફોજી અત્યંત હર્ષમાં આવી બોલ્યો. “મ્હેં સ્વપ્ને પણ નહોતું જાણ્યું કે શ્રીમંત નાનાફડનવીસ તને પૈશ્વા સરકારની હજુરમાં આવી રીતે દાખલ કરશે. હવે બહુ સારો માર્ગ ત્હારી ઉચ્ચતિ માટે ખુલ્લો થયો, પણ સાવધતાથી ચાલવાનું છે. જે સિંધિયાનો પૂર્વજ માત્ર એક જોડા ઉપાડનાર હતો અને તેમાંથી આવી મહાન અને માનનીય પદવીએ ચઢ્યો છે, તેવી જ રીતે જેઓ આવા રાજકીય કાર્યોમાં ભાગ લેછે દરેક સંકટ અને ભયમાંથી હુશીયારીથી પોતાનું નાવ સહીસલામત ખીજી પાર લઈ જાય છે, તેઓ આવી ઉચ્ચ પદવીએ ચઢવા ભાગ્યશાળી થાય છે; અને તેવો જ પ્રસંગ તને સદ્ભાગ્યે મળી આવ્યો છે, તો તેનો લાભ લેવા તું ચુકીશ નહીં. હું ભવિષ્ય જોઉં છું કે તું પૈશ્વાનો માનીતો થઈશ, પરંતુ આ સર્વ પ્રતાપ નાનાનો છે માટે તેના પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખજે, એ વાત જીલીશ નહીં. દક્ષિણમાં સર્વોપરી સત્તા આજ ધણું વર્ષથી તે ભોગવે છે. પ્રજાનો પ્રેમ તેનાઉપર અતિશય છે; કારણ એના જેવી પદવીએ ચઢેલા ખીજા સરદારો કરતાં રાજ્યની આબાદી અને પ્રજાના લાભ માટે નાનો પોતાની સત્તાનો બહુ સારો ઉપયોગ કરે છે. ટુંકામાં તેના આવા કાર્યથી નાનો લોકોનો પ્રાણ થઈ રહ્યો છે. હજુ પણ યુવાન પૈશ્વા મસ-નદપર સલામત નથી; કેમકે રાધોબાદાદાના અનુયાયીઓ હજી હયાત છે ને પ્રપંચો રચે છે; ને તેથી એવો ભય રહે છે કે તેઓ કાઈ દિવસ તેના પુત્રો બાહરાવ, ચિમનાજીઆપા તેમ જ બોલે લીધેશે પુત્ર અમૃતરાવ કે જેઓ આજ નાનાના બે અમલદારોના તાબામાં શીવતેરીના કીશ્વામાં કેદી છે, તેમને માટે બળવો ઉઠાવે.

આ યુવાન રાજકુવરો તરફ લોકો દયાની લાગણીથી જુએ છે, અને છુટા થતાં રાજકુ-ળમાં અંદર અંદરનો કલહ પુનઃ શરૂ ન થાય, એટલા માટે તેમને કેદ રાખવાનું જે લોકો અ-ગત્યનું સમજે છે, તેઓ પણ દયાભાવથી તેમની તરફ જુએ છે. તેમાં વિશેષ કરીને બાહરાવની ચાલચલગતથી એ લાગણી વધારે ઉશ્કેરાય છે. તે યુવાન ધણેજ કાંતિવાન ને દેખાવ-ડો છે. તે હાલ ઓગણીસ વર્ષનો છે, ને કુશળ ધોરેસ્વાર હોઇ તીરથી નેમ લેવામાં એકો છે; પટા પણ સારી રીતે ફેરવી જાણે છે, ખીજા અસ્ત્રશસ્ત્રમાં પણ હુશીયાર છે. આ બધા સંજોગો ધ્યાનમાં લેતાં તેને કેદ રાખવામાં જ લાભ છે. કારણ જો તે છુટો હોય તો લોકોની લાગણી તેની તરફ ખેંચાય અને નાનાના શત્રુઓ તેને તરત જ મળી જઈ રાજ્યકારભારમાં અ-નેક વિઘ્ન નાંખી આવા કુશળ પ્રધાનને દેશપાર કરે, એટલું જ નહીં, પણ માધવરાવ પેશ્વાને તખ્તપરથી ઉઠાડી મુકે અને કદાચ પેશ્વાની છંદગી જોખમમાં આવી પડે. આવાં કારણોને લીધે તેમને કેદમાં રાખવામાં નાનાનો કોઈપણ રીતે દોષ કાઢી શકાય તેમ નથી. ત્હારે પણ આવા બારીક સમયમાં સાવધતાથી રહેવાનું છે. ચાલો. હવે શહેરમાં જઈ ત્હારા લાયક કપડાં ખરીદીએ.”

પંતોજીએ કહ્યું:—“મામા સાહેબ ! આવી પદવી મેળવવા માટે ખરે જ હું પોતાને સદ્-બાગી સમજું છું, પરંતુ હું તમારા હાથ નીચે રહી એક લડવઈઆ સીપાઈની નોકરી કરી લડાઈનું શિક્ષણ મેળવવાનું વધારે ચાહું છું.”

“એ બધું પાછળથી થઈ રહેશે. પૈશ્વાનો વિશ્વાસુ અમલદાર થવાથી તને તરત જ લશ્કરી

सवाई माधवराव पेशवे.

તેમ જ દીવાની, મુલકી સરદારી મળી શકશે અને લડાઈનો પ્રસંગ આવતાં એક સાધારણ ટુકડીની સરદારી લેવાની આશા રાખવા કરતાં તે વખતે તું એક મ્હોટા સરદાર થઈ રહેશે.”

પંતોજ આશ્ચર્ય થતો બોલ્યો “ મામા, આ શું હસવા જેવું નથી ? કે મ્હારી ખરી કામત જાણ્યા વગર મને આવી ઉચ્ચી જગ્યાએ મુક્યો, અને તમે કે જેણે ધણી લડાઈઓ લડી બહાદુરી મેળવી વિશ્વાસ મેળવ્યો છે, અને જેનાથી હું પૈશ્વા દરબારમાં પ્રવેશ કરવા શક્તિવાન થયો છું, તે તો આવી ન્હાની ટુકડીના હજુમુધી નાયક છે.”

“ બેટા, ત્હાં ધારવું ખોટું નથી, પરંતુ પ્રથમ તો મને મ્હારી આ જગ્યાથી સંતોષ છે, ને વધારે ઉચ્ચ પદવીની ઇચ્છા નથી; ને ખીલું અમારા જેવા, કાવાદાવામાં ન પડવા ઇચ્છનારને પૈશ્વાની તહેનાતમાં પણ પરાક્ષ રહેવામાં લાભ છે. હું તો માત્ર સિપાઈ છું અને ફરમાવ્યા મુજબ મ્હારી ફર્જ અદા કરું. બાકી રાજ્યખટપટમાં પડવા મ્હાં મગજ નથી; ને એવી ખટપટોના જોખમમાં પડવા કરતાં લડાઈના જોખમમાં પડવું મ્હારા જેવાને પુરતું છે. તને આ પદવી મળી છે તે કાંઈ અયોગ્ય નથી. કારણ વ્યાયામ કરવાથી ત્હાં શરીર મજબુત છે. વાધ, રીંછનો શીકાર કરી તે શીકારી તરીકેની નામના મેળવી છે. વાંચવા લખવામાં પણ કુશળ છે, વળી અસ્ત્રશસ્ત્રમાં પણ નિપુણ હોવાથી લશ્કરની સરદારી મેળવવા લાયક છે.” સરંજામ હસતાં ઉત્તર વાળ્યો.

પંતોજએ સરંજામનો અતિશય આભાર માન્યો, અને પોતાને આવી જગ્યા મળવા વાસ્તે તેનો વારંવાર ઉપકાર માનવા લાગ્યો. ખીજે દિવસે પોશાક ખરીદ કરી મહેલમાં ગયો. ત્યાં રાજ્યગૃહાધિકારીના હાથ તળેનો એક અમલદાર તેને માટે નીમેલા ખંડમાં તેને લઈ ગયો અને એ નોકરો તેની પરિચર્યા વાસ્તે સેવામાં હાજર થયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

માધવરાવ પૈશ્વાનો સ્વર્ગવાસ.

પંતોજના હાથમાં સુપુરત કરેલું કામ નજીવા જેવું હતું, સરકારી જંગલખાતાનો તેને ઉપરી નીમ્યો હતો. ધણું વર્ષો થયાં ત્યાં શીકાર ન થતો હોવાથી વાધનો અતિશય ઉપદ્રવ થતો હતો. અનેક સાબર તથા હરણો તે રાત્રીપથુઓના ભોગ થઈ પક્ષાં હતાં. આ શીવાય કાંઈ વધુ હકીકત જંગલખાતમાં તેને મળતી નહોતી. ધણી વખત ઘોડાપર બેસી ત્યાં ફરવા જતો; તે ઉપરાંત દરબારમાં કેટલોક સમય હાજરી આપતો, તેમ પૈશ્વાની સાથે બગીચામાં ફરતો. આ વિના અન્ય કાંઈ પણ નોકરી કરવાની નહોતી. નાનાફડનવીસ સિંધિયાના માણસોને પૈશ્વા પાસે આવતા અટકાવવામાં ધણો જ સાવધ રહેતો, તેથી તેવિષે પંતોજને કાંઈપણ જાતની ખબર આપવા જેવું રહેતું નહીં. સમાન વયના તેમ દિવસે દિવસે સાથે રહેવાનું વધારે થતું હોવાથી માધવરાવ પૈશ્વાનો પંતોજ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ અને ગાઢ પ્રેમ થયો હતો.

એક દિવસ માધવરાવે તેની સાથે બગીચામાં ફરતાં ફરતાં તેના દેશના, તેમ જ શીકાર વિગેરેની ચર્ચા કરતાં પુછ્યું “ પંતોજ, તે કાંઈ દિવસ અમારા પિત્રાઈ બાહરાવને જોયો છે? ”

“ના સરકાર, મેં તેને કોઈપણ દિવસ જોયો નથી.”

“ત્યારે તે એના સંબંધમાં સાંભળ્યું તો હશે અને તે સાઈ જ સાંભળ્યું હશે.”

“મહારાજ મેં ઘણું સાંભળ્યું છે. તેણે રમતગમતમાં તેમ જ વિદ્યામાં સાઈ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે.”

માધવરાવે નિશ્વાસ નાંખી કહ્યું, “અમ્હારે તેને જોવો છે. અમે તેને માટે જે સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી અમે એને અતિશય સ્થાપ્યો છીએ. ખરેખર એને કેદખાનામાં પુરી રાખ્યો છે તે એક જીલમ જ છે. હા! અરે! તેની ને અમારી બેઠીની સ્થિતિ સરખી જ છે! અમે પણ તેના જેવા જ લગભગ કેદી છીએ.”

“મહારાજ, મહારાજ!” પંતોજ આ સાંભળી આશ્ચર્ય થતો પૈશ્વા સામે જોતો બોલી ઉઠ્યો, “આપ આ શું કહોછો? આપ સરકાર તો કોઈપણ રીતે કેદી નથી.”

પુનઃ નિશ્વાસ નાંખતો માધવરાવ દ્યાર્દ્ર મુખે બોલ્યો, “હા ખરું, અમે માત્ર કીલ્લામાં પુરા-યલા કેદી નથી એટલું જ! બાકી તો સર્વ રીતે બેઠ સરખી અવસ્થા ભોગવીએ છીએ. બાજી-રાવ કરતાં અમે અમારા પોતાના સ્વામી, કાંઈ વધારે નથી. નાનો અમે જાણે બાળક હોયએ તેવી રીતે અમને રાખે છે. અમે જાણીએ છીએ કે એ અમારો ચુસ્ત ભક્ત નિમકહલાલ પ્રધાન છે, અમારા કલ્યાણમાં તે પોતાનું કલ્યાણ સમજે છે, ને અમારી ચિંતા પણ વિશેષ રાખે છે; પરંતુ આથી અમો વધારે આનંદી થઈ શકતા નથી. જોકે મરજી પડે ત્યાં અમો જઈ શકીએ છીએ પણ તે રસાલા સાથે જવું જ જોઈએ—અમારાથી અમારા ભિત્રો શોધાય નહીં—આ એક જાતનું બંધીખાનું નહીં તો બીજું શું?”

“હજીર, ક્ષમા આપશો. આપ જેને બંધીખાનું માનો છો પણ તે બંધીખાનું નથી! પણ આપની સહિસલામતી વાસ્તે આમ સખત બંદોબસ્ત પ્રધાનને રાખવો પડે છે. ને આપની આગેચાલે તે દેશની સુલેહશાંતિનું મૂળ છે. આજ કેટલા વર્ષ થયાં આપના કુટુંબનો મુખ્ય સલાહકાર હોવાથી તેના હાથે આપના કુટુંબના શત્રુઓનો પરાબર થયેલો છે; ને આપની સત્તા કમી કરનારા ઉત્સાહી વર્ગને વારંવાર તેમની રચાયલી યુક્તિમાં નિરાશ કરી, આપના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું છે. હાલનો સમય ઘણો ખારીક છે, તેથી આપના શરીરની સંભાળ તથા રાજ્યની લગામ હાલ જેમ છે તેમની તેમ જ પોતાના હાથમાં રહેવા દેવી એ જ તેનો મુખ્ય હેતુ છે. મહારા ધારવા સુજીવ તેની આવી વિચક્ષણ બુદ્ધિને ધન્યવાદ ધરે છે.”

“અમે પણ એમ જ સમજીએ છીએ; ને તે સત્ય છે. હાલમાં તો તમારા જેવો સોળતી સમાનવયનો મેળવી આપ્યો છે તે ઘણું ઠીક થયું છે—હવે અમે તેની જોડે છુટથી બોલી શકીશું. કેમ ખરું કની?”

“સરકાર, હું રાજ્યખટપટમાં અજ્ઞાન હોવાથી તેમાં કાંઈપણ ભાગ લેઈ શકું તેમ નથી, એવું ધારીને જ મને શ્રીમંત નાનાફડનવીસે આપની સેવામાં મુક્યો છે. હજીર, માટે હું અરજ કરું છું કે આપે આ સેવક સાથે સાધારણ બાબતોવિષે વાત કરવી; આપે ખાતરી રાખવી કે હું આપનો નિમકહલાલ નોકર છું. પણ જો આપ આવી રાજદ્વારી બાબતોમાં મહારી સાથે કાંઈ બોલશો તો દરબારીઓ મહારીપર સંદેહ લાવશે—ને એ સંદેહે જો નાનાફડનવીસના મનમાં પ્રવેશ કર્યો તો મહારી કમ્પાન્ટી સમજવી.”

“તું સત્ય કહે છે.” દીલગીરી સાથે પૈશ્વાએ કમુલ કર્યું. “ખરેખર, જે કાંઈ અમારા મહેલમાં બને છે તે અમારો પ્રધાન રજે રજ જાણે છે—તેવી રીતે વાકેફ રહેવાની તેની ફરજ છે. તોપણ જેની સાથે છુટથી અમે વાત કરી શકીએ એવો એકપણ સોાબતી અમને ન મળે એ બીના અમને ધણી જ બારે લાગે છે.”

“મહારાજ, વખત આવે સર્વ થઈ રહેશે, અને આપ સ્વતંત્રતાથી જોઈએ તે કરી શકશો હાલ તો સમયાનુસાર વર્તવાનું છે.”

પૈશ્વા મુંગે રહ્યો ને આ પછી કોઈપણ વખતે પંતોણ સાથે રાજદ્વારી બાબતોવિષે કાંઈ પણ બોલ્યો નહી. તે કેટલો વખત થયા બાહરાવ સાથે છુપા સંદેશા ચલાવતો હતો, પણ નાનાને બ્યારે આ વિષેની ખબર પડી ત્યારે તે ઘણો જ ક્રોધે બરાયો, તેને આ ખબર વિદ્યુતના આચકા જેવી લાગી. તે આભો બન્યો. રાધોબાદાદા પૈશ્વાના કુટુંબનો કટો શત્રુ હતો, અને આ પત્રવ્યવહારની ખબર પડતાં તેમ જ આ બે યુવાન કુંવરો વચ્ચે મિત્રતાના સમાચાર કહ્યુંગોચર થતાં તેને પોતાની સત્તા લયમાં લાગી. તે ઘણો જ ક્ષોભ પામ્યો. બાહરાવને અને તેના ભાઈઓને વધારે સખ્તાઈમાં રાખ્યા—પૈશ્વાને મળવા ગયો. જે કુટુંબે પૈશ્વાના કુટુંબને હેરાન કરી રાજ્યપર આક્રોશનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો, તે કુટુંબના વડા સાથે રનેહસંબંધ રાખવા માટે સખત શખ્તોમાં આક્ષેપ કર્યો; અને પંતોણને એકદમ બોલાવી મંગાવ્યો.

“કેમ પંતોણ !” નાનાએ તેના આવતાં જ ગુસ્સામાં પુછ્યું; “મ્હે ત્હારાપર વિશ્વાસ રાખ્યો તેનો ઉપયોગ તો ઘણો જ સારો કર્યો હો ! વાહ ! વાહ ! મ્હારો શત્રુ-દેશનો શત્રુ, બાહરાવ સાથે આધવરાવને મૈત્રી થવામાં ત્હે સહાય કરી નહી વાશ !”

પોતાપર આવો અણુચિતવ્યો, ન ધારેલો હલ્લો-અપવાદ આવતાં—પંતોણ તો બીચારો સસડી જ ગયો.

“સરકાર, આપને કોઈએ જુલું બેરબું છે. બાકી સત્યતઃ આવા પત્રવ્યવહારવિષે હું કંઈપણ જાણતો જ નથી—અને જે એવો વ્યવહાર તેમની વચ્ચે ખરેખર ચાલ્યો હત તો પૈશ્વા સરકાર અને ખાનગીમાં જરૂર લેત જ.

“શું, તું એમ કહેવા માગે છે કે આધવરાવે ત્હારી સાથે તેના પીત્રાધિવિષે વાત નથી કરી ?”

“ના, સરકાર, હું કાંઈ એમ કહેતો નથી—આજથી લગભગ ચાર માસ અગાઉ, હજુરે મ્હારી પાસે બાહરાવના વખાણ કર્યો હતો. પણ મ્હાં તેમાં દુર્લક્ષ જોઈ તેમણે તે વાત વધુ આગળ કરી નહી; ને સાર પછી કોઈ દિવસ તેવિષેનો ધસારો સુધાં પણ કર્યો નથી.”

પંતોણ જે વખતે આ સમાચાર આપતો હતો તે વખતે, પ્રધાન તેના તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. પ્રધાને કહ્યું:—“તું કહે છે તે હું માનું છું. તું લુચ્ચો લાગતો નથી. તું એક સત્ય બોલનારો છે. મ્હાં અનુમાન પણ ખરૂં પડ્યું; કારણ બ્યારે મેં તને બોલાવ્યો ત્યારે જો તું આધવરાવની આ ગુપ્તવાતનો બેદુ હત તો મ્હારા ડરથી ત્હારાથી મ્હારી સમક્ષ આવવા પગલું ઉપડત નહી, ઉલટા છાનો માનો પલાયન કરી ગયો હત; અગર ગમે તે મિષ કાઢત ? મેં બધી તપાસ કરી છે. તું હમેશ માફક બપોરે ત્હારા કારકુન સાથે હતો, અને તે પછી સરફેજની ધાવણી તરફ એકલો ફરવા ગયો હતો; અને તેની સાથે સાધારણ બાબતપર એક કલાક સુધી ગોઠી કરી હતી, ને ત્યાંથી તું મહેલ તરફ પાછો ફર્યો હતો. આ ઉપરથી જ કાલે

જ્યારે મને માધવરાવ તથા આજીરાવ વચ્ચે ચાલતા પત્રવ્યવહારની ખાતમી મળી ભારે તે વાતથી તું અત્ર હૃદય એમ કહવાના થઇ હતી. પરંતુ તે કહવાના ખરી કરવાને તથા તું એ પત્રવ્યવહારવિષે કાંઇ પણ જાણ્યો હોય એમ ધારી તને બોલાવ્યો, પણ હવે મહારી તદ્દન ખાતમી થઇ છે કે તું આ-ગુપ્તકાર્યથી કેવળ ખીન વાકેફગાર છે. ”

પ્રધાનના ગયા બાદ, મરજીમુજબ કરેલા કાર્યનેવાસ્તે મળેલો સખત ટપકો તથા પિત્રાઈ ભાઈઓના કેદખાનાપર રાખેલા સખત જામની ખખર-આથી યુવાન પેશવાના મનપર ધણી જ માઠી અસર થઈ. તે અતિશય ઉશ્કેરાયો, નિરાશ થયો ને નીશાસા ઉપર નીશાસા નાંખવા લાગ્યો. મનમાં અતિશય ખિન્ન થયો. તે હવે ઓરડામાં ભરાઈ રહેવા લાગ્યો અને ખજાર આવવા તેણે ના પાડી. દરબારમાં તેની આવી ગેરહાજરી કાંઈ માંદગીના કારણથી હશે એમ મનાવા લાગ્યું. તે થોડા દિવસમાં પાછો ટેકાણે આવી જશે એમ ધારી નાનાએ તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહીં—પણ તેનું ધારવું ખોટું પડ્યું. કારણ દુઃખ, નિરાશા અને સખત ગમગીનીએ તેના દીલમાં મજબૂત વાસ કર્યો હતો, અને તેનું પરિણામ ધણું જ વિપરીત આવ્યું.

દસેરાને દિવસે સૈન્યના અલગ્ન હર્ષનાદ વચ્ચે માધવરાવ ભારે ઠાઠમાંથી સ્વારીમાં ચઢ્યો. રૈયતે યુવાન પેશવાને જયઘોષથી વધાવી લીધો. સાયંકાલે ધણી જ દબદબા સાધતી રોનકદાર દરબારમાં તેણે પોતાના સરદારો, દરબારીઓ, અમલદારો, પરરાજ્યના એલચીઓ તેમ શેઠ શાહુકારોની રીવાજ મુજબ બેઠ લીધી. આવા શુભસમયે તે પ્રબુદ્ધ હોવો જોઈએ. પરંતુ તેની મુખચર્ચાઉપર સ્થિત જોરજુલમથી ફરકતું દેખાતું હતું. પ્રધાનના પરપાક્ષર તેના હૃદયમાં ડુંખ મારતા હતા, નાકોમ્દ થયો હતો અને તેના મગજપર ગમગીનીરૂપી ભૂતે અડગ વાસો કરેલો હોવાથી, રોમેરોમમાં નિરાશાના બળુકારા જગત રહેવાથી તેનું શરીર તેના હાથમાં નહોતું. દીલગીરી તે છોડી શક્યો નહીં; અને તેની જ અસરથી શુંબ જોવો થયો ને અન્તે દસરા પછી ત્રીજે જ દિવસે તા. ૨૫ મી અક્ટોબરની સવારમાં પોતાના મહેલની ગચ્ચીપરથી પડતું નાંખ્યું. તેના અંગના બે અવયવો ભાગી ગયા ને પુવારાની નળીપર અથડાવાથી તે સખત ધાયલ થયો. તે બે દિવસ પથારી વશ રહ્યો ને મરણસમયે પોતાની પાછળ આજીરાવને મસનદપર બેસાડવાની ઇચ્છા બતાવી. સર્વના હોપકોષ ઉડી ગયા. દરેક હાજર રહેલા માણસોના ચક્ષુમાંથી અશ્રુસ્ત્રાવ થતો હતો. થોડા સમયમાં આજીરાવ ફડકેના ખોળામાં પ્રાણ છોડ્યા.

માધવરાવના મૃત્યુથી નાનાને સખત ફટકો લાગ્યો. તેને ધણું જ લાગી આવ્યું—આશા-ભંગ થયો. આવા ન ધારેલા અને એકાએક ફટકાથી તેની સર્વ યોજનાઓ ઉધી વળી; એટલું જ નહીં પણ તેને પોતાની સત્તાના તારાનો અસ્ત પાસે આવેલો જણાયો, તેમ જ પોતાની છંદગી સુદ્ધા બચમાં લાગી. આજીરાવને ગાદીએ બેસાડવાની માધવરાવની ઇચ્છાને ધણી જ સાવચેતીથી ગુપ્ત રાખી; અને પેશવાના સ્વર્ગવાસ પછી બે કલાકમાં પંતોજીને પોતાપાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું:—

“સાફ દિલથી મને કહે, ખરેખર બોલ, કે તારાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ મુકવા હું આમકો બાઉ નહીં. કોઈપણ વખત મહારા શત્રુઓ સાથે તે કાંઈપણ સંબંધ રાખ્યો છે ? ”

“સરકાર, મહારાપર આપે પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. દરેક જણ જાણે છે કે આપે આ રાજ્યનું અનેકવાર રક્ષણ કર્યું છે. તેમ સાંપ્રત આપની તેવી ને તેવી જ ધારણા છે. આપે નિઃસંદેહ મહારા વાસ્તે ખાતરી રાખવી. ”

સંધ્યા અથવા મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત.

નાનાએ ગંભીરાધ ધારણ કરી કહ્યું, “ પંતોજ, મહારા મનની ઇચ્છા જેટલી બળવાન છે તેટલી મહારી સત્તા પ્રબળ છે કે નહીં તે હું હજી કહી શકતો નથી. મહે સેનાપતિ પરશુરામ ભાઉને જેટલું બની શકે તેટલું સૈન્ય એકતું કરી એકદમ પુના તરફ હુકમ કરી આવવું, એવું ફરમાન હલકારા સાથે મોકલ્યું છે. સિંધિયા અને નાગપુરના ભોંસલેને પણ પત્રો લખ્યા છે, હોલ્કર પુનામાં છે ને તેને હું મળ્યો છું. તેણે રાઘોબાના વંશજ સામે મને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું છે કારણ કે મારી માફક તે પણ બીજા નવા પેશ્વાને બેસાડવાને ઉત્સુક છે, પંતોજ, હું તને એક અગત્યના સંદેશ માટે મોકલવા ધારું છું, પરશુરામભાઉ ઉપર એક બીજો કાગળ હું લખું છું ને તે તેને આપવાનું કામ ત્હારે કરવાનું છે.” આટલું બોલી નાનો પાછો વિચારમાં પડી ગયેલો દેખાયો. થોડીવાર રહી જાણે મનમાં જ બીલતો હોય તેમ બડબડતો સંભળાયો. “ અરે ! માધવરાવ કેવો સારો છોકરો હતો. મહાદેવ તેનાપર પુત્ર કરતાં પણ વધારે હેત હતું. પરંતુ દેવ પ્રતિકૂળ થયો જણાય છે. બહુ જ ખોટું થયું, ઈશ્વરેચ્છાને આધીન થવું એ જ માર્ગ રહ્યો છે. નિરર્થક વિલાપમાં કાળ ગાળવાનો હવે સમય નથી રહ્યો. માધવરાવે પડતું નાખ્યું ત્યારથી જ બાહરાવના પક્ષના બધા મહારી હીલચાલ ઉપર નજર રાખે છે. અને હું જે હલકારાઓ મોકલું છું તેને માર્ગમાં રોકવાને તેઓ પોતાનાથી બનતું કરશે. આવે પ્રસંગે વિશ્વસનીય, દઢ, અને ચપલ મનુષ્યોને જ સંદેશ લઇ જવાનું કામ સોંપવું બેઠાં, માટે પંતોજ, તું સર્ફોજનું સૈન્ય લઇને હું આપું તે સંદેશો લઇને પરશુરામભાઉ પાસે જ. માર્ગમાં કોઇ રોકે તો પણ ગમે તેવા મોટા સૈન્ય સામે પણ ત્હારે લડીને પણ ત્હારો માર્ગ આગળ કાપવો. પરશુરામને મહારો સંદેશો નહીં પહોંચે તો મહારી બધી ગણત્રીઓ ઉધી વળશે માટે એ સંદેશો ત્હારે ગમે તેમ કરીને પણ પહોંચાડવો.”

સંદેશાવાળો પત્ર લેતાં પંતોજએ કહ્યું “ સરકાર પ્રાણ જતાં પણ આ સંદેશો સેનાપતિને પહોંચાડીશ. આપ નિશ્ચિત રહેલો.”

આટલું કહી પંતોજ ઉતાવળેથી કપડાં પેહેરી ઘોડાપર બેસી સર્ફોજની છાવણી તરફ ગયો. નાનાનો હુકમ પ્રથમથી જ આવેલો હોવાથી પંતોજ સાથે જનારા માણસો તૈયાર જ હતાં એટલે સર્ફોજ અને પંતોજ પોતાના માર્ગે પડ્યા. સર્ફોજ અને પંતોજ વાતો કરતા આદ્યા જતા હતા. સર્ફોજએ કહ્યું “ પંતોજ આ બહુ જ માહો બનાવ બન્યો છે.”

“ મામા ” પંતોજએ જવાબ દીધો, “ આથી તે કેવો માહો બનાવ બનશે ? અહાહા ! શું માધવરાવની લલાઇ હતી અને મહારા તરફની તેની માયાબરેલી વર્તણૂકથી મને તો એના સ્વર્ગવાસ થવાથી બહુ લાગે છે. માધવરાવ જેવો બીજો પેશ્વા થવો સંભવતો નથી ! ”

“ ખરે જ, એમ જ હતું. પણ પંતોજ, મને ચિંતા થાય છે કે જે સમાધાની અને શાંતિ રાજ્યમાં હતી તે હવે જતી રહેવાની, અને ચારે બાજુ તોફાન ભગશે, આ સંયોગોમાંથી શું શું પરિણામો આવશે તે સમજતું નથી. જો કે આ ખરૂં છે કે સિંધીઆ અને હોલ્કર, રાઘોબાના પુત્રને ગાદીપર આવતો અટકાવવાને નાનાનો પક્ષ લેશે, પરંતુ રાઘોબાના હજી પણ ઘણા મિત્રો છે, અને તેઓ આ સમયે એના વંશજની પક્ષમાં મળજીતપણે ઉભા રહેશે. એ-

ટકું જ નહીં પણ બાહરાવની બાહોશી, વિદ્વત્તા અને હુશીઆરીનેલીધે એના પક્ષકારો પણ કાંઈ ઓછા નથી. આ સર્વ જોતાં રાજ્ય-નાવડું ક્યાં ઘસડાશે, તે કહી શકાતું નથી. હશે ! આપણે તો આપણો ધર્મ બળવનો, લવિષ્ય દેવને હાથ છે ”

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં પંતોલ અને તેના સાથીઓ સાઠ માઇલની મુસાફરી પછી, પરશુરામભાઉની છાવણીમાં રસ્તામાં કાંઈ અડચણ ખમ્યા વિના આવી પહોંચ્યા. પંતોલએ સેનાપતિના તંત્ર પાસે ઘોડો ઉભો રાખ્યો, અને ઘોડેથી ઉતરી તંત્રમાં દાખલ થઈને સેનાપતિના હાથમાં પત્ર મુક્યો.

સેનાપતિએ પત્ર ફોડતાં શેડતાં પુછ્યું “ તું શું ખબર લાવ્યો છે ? ”

પંતોલએ જવાબ દીધો “ મહારા પુનેથી નીકળવા અગાઉ ત્રણ કલાક પહેલાં નીકળેલો હલકારો જે કાંઈ ખબર લાવ્યો હશે તેનાથી વિશેષ કાંઈ પણ ખબર આ પત્રમાં નથી એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ મોકલેલા પત્રનો આ માત્ર પ્રતિલેખ છે. ”

“ એમ ! આવી દુરદેશી વાપરવામાં બહુ જ ડહાપણ કરવામાં આવ્યું છે. કારણ કે તું કહે છે તે હલકારો હજી અત્રે આવ્યો નથી. ”

પંતોલએ કહ્યું “ કદાચ માર્ગમાં તે લુટાયો કે મરાયો હશે. અમે આવતા હતા ત્યારે માર્ગમાં અમને ચાળીસેક માણસની એક ટોળી મળી, પણ અમારી પાસે સૌ માણસનું સૈન્ય જોઈ તેઓ કાંઈ બોલ્યા વિના ચાલ્યા ગયા. ”

“ પણ ત્યારે એવા શું બનાવો બન્યા છે કે માર્ગમાં સંદેશાઓ રોકવામાં આવે છે ? ” સેનાપતિએ આશ્ચર્યથી પુછ્યું.

પંતોલએ સર્વ દુઃખવાર્તા સવિસ્તર કહી સાંભળાવી, અને તે સાંભળી, વૃદ્ધ સેનાપતિ ચિંતા તથા દુઃખગ્રસ્ત થયો. માધવરાવના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી તેના હૃદયમાં અપરિસીમ સંતાપ થયો અને તેનાં ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુધારા વહી ગઈ. તેના મ્હોંમાંથી દુઃખના ઉદ્ગારો નીકળી ગયા ! “ અરેરે, શું થવા બેઠું છે ? રાજ્યની શી દશા થશે ? દેશમાં પાછી ચોંમર અવ્યવસ્થા પ્રસરી રહેશે ! જગદંબા સહાય થાઓ ને શાંતિ શેલાવો ! ”

સેનાપતિએ તરત જ મનને શાંત કર્યું અને પત્રમાં કરેલા ફરમાન મુજબ પોતાના અમલ-દારોને બોલાવી લશ્કરને એકદમ હુચ કરવાને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો; એક કલાકમાં બધી તૈયારી થઈ ગઈ, અને ઘોડેસ્વાર ને પાયદળ સૈન્યે હુચ શરૂ કરી; બીજે દિવસે સાયંકાળે સર્વે પુના આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૫ મું.

પંતોલ સિંધિયાની છાવણીમાં.

માધવરાવના સ્વર્ગવાસથી પુનામાં સર્વત્ર શોક શેલાઈ રહ્યો હતો. અને અધિકારી તથા તેમના સંબંધીવર્ગમાં ચિંતા, આશા વિગેરે અનેક પ્રકારના ભાવો વ્યાપી રહ્યા હતા. સિંધીયા, અને વીરારના ભોંસલે પુને આવી પહોંચતાં માધવરાવની પાછળ ગાદીએ કોનો અધિકાર છે તેનો વિચાર કરવા રાજ્યમાંના મુખ્ય પુરુષો ભેગા મળ્યા. સર્વે બાહરાવને ગાદીએ બેસાડવાની વિરૂદ્ધ હતા અને મસલતને અંતે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે માધવરાવની વિધવાએ દત્તક લેવો અને સર્વે રાજ્યકારભાર તેના નામથી ચલાવવો. એ

મહિના સુધી આ બાબતમાં મસલતો ચાલુ રહી. ઉપલી વ્યવસ્થાની વિરુદ્ધમાં માત્ર સિંધીયાનો પ્રધાન બાળોઆ તાત્કાલ જ હતો, અને બાહરાવે તેને પોતાના પક્ષમાં લઇ લીધો. બાળોઆ બાહરાવના પક્ષમાં જતાં બાહરાવે તેની મારફતે સિંધીયાને બે તે મદદ કરે તો ચાર લાખ રૂપીયાની ઉપજનો મુલક બાહરાવે તેને આપવો ને સિંધીયાનું જે સૈન્ય બાહરાવને મદદ આવે તે સર્વે અર્થ બાહરાવે આપવું એવી માગણી કરી.

સિંધીયા યુવાન હતો અને બાળોઆની તેનાપર લાગવગ ઘણી મજબુત હતી. આથી સિંધીયાએ બાહરાવની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને ઉભયપક્ષ વચ્ચે કરારનામું થયું. કરારનામાપર સહીઓ સુદ્ધાં થઇ ગઇ ત્યાંસુધી નાનાને આ બાબતની જરા પણ ખબર પડી નહીં; પરંતુ થોડો સમય વીત્યા પછી જ્યારે તેને કાને વાત આવી અને તેને સર્વ હકીકત માલમ પડી ત્યારે તે સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેણે પરશુરામભાઉને એકદમ બોલાવવાને માણસો મોકલ્યાં. પરશુરામ ભાઉ એકસો ને વીસ માઇલ દૂર હોવા છતાં તેણે એટલી તો ત્વરાથી કુચ કરી કે ઉડતાલીસ કલાકમાં તો તે નાના પાસે આવી પહોંચ્યો. સમય ઘણો જ બારીક હતો. બાળોઆના એક જ ફટકે, નાનાની ઘણી સંભાળથી રચેલી યોજના ધુળ મળી જવાનો વખત પાસે જણાયો. સિંધીયા,—એ માસપરનો બાહરાવની વિરુદ્ધમાંનો સિંધીયા-આબે બાહરાવને મદદ કરવાને તૈયાર થઇ ગયો હતો. હોલકરપર વિશ્વાસ રખાય તેમ નહોતું. તેમ બાહરાવનો પક્ષ પુનામાં પણ પ્રબળ હતો. આ સમય કેમ સંભાળી લેવો તેને વિષે અનેક વિચારો કરી, વારંવાર ખાનગી મસલતો કરી આખરે નાનાએ બાળોઆની યોજના તોડવા માટે બાહરાવને મુક્ત કરી તેને પૈશ્વા બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય પાર પાડવા માટે નાનાએ પરશુરામને સિવનેરી મોકલ્યો. પરશુરામે ત્યાં જઇ બાહરાવને નાનાનો સંદેશો જણાવ્યો. બાહરાવને પ્રથમ તો વિશ્વાસ નહીં પડ્યો, અને તેના ભાઇ અમૃતરાવે નાનાની વાત કબુલ નહીં કરવાને સલાહ આપી. પરંતુ ઘણા વાંધાઓ કાઢ્યા બાદ આખરે બાહરાવે પરશુરામભાઉને ગાયનું પુછડું પકડાવી આકરામાં આકરા સોગંદ આપી નાનાના પેટમાં દૂધો નથી એમ ખાત્રી કરીને બાહરાવ પોતાના ભાઇ ચીમનાથ આપાને સાથે લઇને પરશુરામભાઉસાથે પુને જવા નીકળ્યો.

તેઓ સર્વે પુનાની પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યાં તેમને નાનાની મુલાકાત થઈ. એ મુલાકાત સમયે મ્હેટા મ્હેટા અધિકારીઓ ને અમલદારો હાજર હતા. તે સર્વેની સમક્ષ નાના અને બાહરાવ ઉભયે પૂર્વનો ભેદભાવ ભુલી જઇને સ્નેહલાવથી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, અને બાહરાવે, રાજ્યકાર્યભારમાં નાના ફરનવીસને અગ્રણીય માનવાની કબુલાત આપી, અને આ મતલબના લેખો ઉભય તરફથી લખી આપવામાં આવ્યા.

જે દિવસે નાનાએ આ મહત્વની યોજના પાર પાડી તે જ દિવસે સાંજે તેણે પંતોજને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું “ પંતોજ, મ્હારો તારા પર વિશ્વાસ છે અને તેથી જ મેં તને અલારે બોલાવ્યો છે. મારે તને એક અગલના કાર્યમાટે સિંધીયાની છાવણીમાં મોકલવો છે. માટે સત્તર તૈયાર થઇ જા—ત્યાં જઇને ત્હારે એટલી તપાસ કરવાની છે કે બાળોઆની યોજના ઉધી વાળવાને મેં જે આ ફટકો માર્યો છે તેની ત્યાં શું અસર થઇ છે. બાહરાવ સિંધીયાના હાથમાં રમકડું અને તેના કરતાં મ્હારે હાથે રાજ્ય-ગાદીપર બેસી તે ઉપકારનાં બદલામાં મારે સ્વાધીન રહે તે ઇચ્છે એમ બહુ મેં ધારણ કરેલો આ નવો માર્ગ મારા પ્રતિપક્ષી બાળોઆને રુચશે નહીં, એટલું જ નહીં પણ એ તેથી અતિશય ઉશ્કેરાશે. તેના મનમાં આ સાંભળી શું શું

સંકલ્પ વિકલ્પો ઉત્પન્ન થયા છે તથા તે હવે શું કરવા માગે છે એ બાણુવું આ સમયે અતિ-શય અગત્યનું છે. મને ત્હારાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે ને મ્હારી ખાત્રી છે કે તું એ સર્વે ખબર મેળવી શકીશ. તને યોગ્ય લાગે તે વેષ તું ધારણ કરજે. સાથે સર્ફોજ અને વીશેક ચુંટી કાઢેલા માણસો ત્હારી સહાય માટે રાખજે, તેઓએ છાવણીથી થોડે દૂર સંતાઇ રહેવું અને જરૂર પડે ગોઠવી મુકેલી સંજ્ઞાઓ કરવી એટલે તેઓ તે પ્રમાણે વર્તશે. અને ત્યાંસુધી, ત્હારી સાથના માણસોમાંથી કોઇ કોઇને મોકલી મને સંદેશાઓ કહાવતો રહેજે. બ, અને સત્ત્વર ધારેલું કામ કરી પાછો વળજે. મ્હારું મન તારા કાર્યમાં વળગેલું રહેશે એ સર્વદા લક્ષમાં રાખજે.”

આ ગોઠવણ મુજબ પંતોજ, સર્ફોજ અને વીસ ચુન-દા માણસોને લઇને પોતાના કાર્ય માટે નીકળી પડ્યો. સર્ફોજને પંતોજ સાથે જવું ગમતું હોવાથી તેને ઘણો આનંદ થયો. બેઉ ઉત્સાહથી પોતાનો માર્ગ કાપતા આગળ વધ્યા જતા હતા. સર્ફોજની સલાહ લઈ એવા કાર્ય માટેનો ઉચિત વેષ તથા સાધનો પંતોજએ સાથે લઈ લીધાં હતાં. તેઓએ, સીપાઈ લોકોના હમેશના વપરાસમાં આવતાં કપડાં, વસ્ત્રો, તથા બીજી નાની નાની પરચુરણ ચીજો વેચનારાઓનો વેષ ધારણ કરવાનું કરાવ્યું હતું અને તે મુજબની સઘળી વસ્તુઓ સાથે લીધી હતી; સિંધીયાની છાવણી પુનેથી સોએક માઇલ દૂર પડી હતી ત્યાં તેઓ ત્રણેક દિવસમાં જઈ પહોંચ્યા. માર્ગમાં સાવચેતી રાખવાની હતી અને ઘોડાઓ તથા માણસોને નિરથેક શ્રમ આપવાથી પાછળથી નિરૂપયોગી થઈ બન્ય તેથી તેઓએ પોતાનો માર્ગ ધીમે ધીમે કાપ્યો હતો. સિંધીયાની છાવણીથી દશ માઈલ દૂર મૂળા નદીને કિનારે એક ઝાડીમાં તેઓએ મુકામ રાખ્યો, પંતોજએ અહિંથી પોતાનો વેષ બદલ્યો અને પ્રથમ કરેલા વિચાર મુજબ પરચુરણ વેપારીનો વેષ લઈ એક ન્હાના ટટ્ટુપર બેસી સિંધીયાની છાવણી તરફ જવા નીકળ્યો. વેચવાને માટેનો થોડોક માલ પોતાના ટટ્ટુપર બાંધ્યો અને થોડોક માલ પોતાની સાથે લીધેલા વિશ્વાસુ હજુરીયાના ટટ્ટુપર મુક્યો. ટેકરીઓની હારોની તળેટીએ ગોદાવરી કિનારે આવેલા ટોક ગામની આસપાસ સિંધીયાની છાવણી પથરાયલી પડી હતી. તેની નજદીકમાં પંતોજ, છાવણી આગળ આવી પહોંચતાં છાવણીમાંના બજાર તરફ ગયો. બજાર ધાબળાઓનાં ઝુપડાંઓનું ને વેપારીઓએ ઠોંકેલી ન્હાની ન્હાની રાવટીઓનું બનેલું હતું. ત્યાં ભત્તજતની ખોરાકીની, અનાજની, કપડાંની વસ્તુઓ વેચાતી હતી. કોઈ દુકાનદારોએ રાવટીમાં માલ રાખ્યો હતો તો બીજાઓએ બજારની બે હાર-દોર માલ વેચવાને મુક્યો હતો. લેવા આવતા ઘરાકોને જુમ મારીને દુકાનદારો અને પરચુટણ વેચનારાઓ પોતપોતા તરફ બોલાવતા હતા, અને આ પ્રમાણે સર્વેનું ધ્યાન બજારમાં પોતપોતાના કામમાં રોકાઈ ગયું હતું. પંતોજએ આજીવનું બેઠને એક ખાલી જગ્યા હતી ત્યાં એક લાકડું ઉભું ઠોકી તેને બે લાકડાનો ટેકો આપીને કામળીની રાવટી ઉભી કરી દીધી, અને તેમાં પોતાની સાથે લાવેલો માલ ગોઠવી દબને બીજા દુકાનદારો પેઠે પોતાનો માલ ખપાવવાને ઘરાકોને જુમ મારીને બોલાવવા માંડ્યું. આવી રીતે માલ વિગેરે ગોઠવી તથા પોતાના વિશ્વાસુ હજુરીયા સાંવળાને બધી વસ્તુઓના લાવતાલથી વાંકે કરી, ટટ્ટુપર બેસી પંતોજ છાવણીમાં ચક્કર મારવા નીકળી પડ્યો. રસ્તામાં અહીં તહીં ઉભો રહેતો સિપાઈઓની વાતો ચિતો સાંભળતો કોઇને પણ શક નહીં ઉપજે તેવી રીતે આખી છાવણીમાં ફરી આવ્યો. તેણે ઘણા

અગત્યના સમાચાર મેળવ્યા હતા. તથા નાનાના ધારવા મુજબ જ બાળોબા બાહરાવના પેશ્વા થયાના સમાચાર સાંભળી બહુ ઉશ્કેરાયો હતો, અને પોતાની જે બાળથી સિંધીયાને દક્ષિણમાં સર્વોપરિ સત્તા મળતે તે બાળને એક પળના લેહેબમાં ધુળ મેળવનાર નાનાઉપર વેર લેવાનો પોતાનો નિશ્ચય તેણે ખુલ્લેપણે બહેર કયો હતો. બાળોબા તરુણ હતો અને રાજ્યકાર્યમાં વારંવાર બેઠતી શાંતિ તેમાં ઓછી હોવાથી તેણે પોતાનો ગુસ્સો ન છુપાવતાં પુનાપર હુમલો કરવા ઠરાવ બહેર પાડ્યો હતો. લશ્કર એક કે બે દિવસમાં તે માટે પુનાપર કુચ કરી જવાનું હતું આ સર્વે સમાચાર મેળવીને પંતોજ પોતાની બંદરમાંની રાવટી પાસે આવ્યો અને નાનાપર પત્ર લખી તેમાં સર્વે હકીકત જણાવી તથા પોતાની ગણુની મુજબ સિંધીયાના સૈન્યનો અંદાજ દર્શાવી તે પત્ર સાંવળા બેડે સફોળને મોકલ્યો ને કહાવ્યું કે તે પત્ર લઈને સફોળએ ચાર સ્વારોને એકદમ તાકીદથી પુને રવાને કરવા. આ પ્રમાણે પત્ર આપીને સાંવળો બીજે દિવસે સહવારે પાછો પંતોજની રાવટીમાં આવી પુગ્યો. બેઉ જણાએ પોતાના માલનો ઉઠાવ કરવાનું કામ પાણું ચાલુ કર્યું. પંતોજ એક સિપાઈ સાથે કાપડનો ભાવ નક્કી કરતો હતો તેટલામાં કેટલાક અમલદારોની ઘોડેસ્વારોની ટોળી બંદરને રસ્તે જતી પંતોજની રાવટી તરફ આવી. તે ટોળી પંતોજની રાવટી પાસે આવતાં તેમાંના આગળ ચાલતા, એક અતિશય સુંદર અશ્વપર આફઠ થયલા અમલદારની નજર પંતોજપર પડી. તેણે તરત જ પોતાનો ઘોડો થોભાવ્યો ને પંતોજને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પંતોજએ બાળોબાને પુનામાં બેયો હતો અને તેને ઓળખતો હતો, તેથી પોતાને બોલાવનાર સિંધીયાનો દિવાન, પોતાના સ્વામિ નાનાનો કટ્ટો દુશ્મન બાળોબા હતો તે તરત બાણી ગયો. પાસે જઈ પંતોજ જુહાર કરી ઉભો રહ્યો. બાળોબાએ કહ્યું, “વૈશ્ય, તહારા જેવા તરુણ પુરુષ આવા વૈશ્યના ધંધા કરતાં વિશેષ યોગ્યતાવાળા લશ્કરી કામને વધારે લાયક છે અને તે છતાં તહે આ માર્ગે શામાટે પસંદ કયો છે તે હું સમજતો નથી. પણ, ઉભો રહે, મહે તને આગળ કોઈ પણ સ્થળે દીકો છે. તું અહિંયા ક્યાંથી આવ્યો છે?”

“મહારાજ,” પંતોજએ ઉત્તર આપ્યો, “હું જુનર રહું છું. મહારું કુટુંબ ત્યાં છે. અમે ખેતી કરીએ છીએ. મને એ ધંધો ગમતો નહી હોવાથી, દુકાનદારી કરતાં શીખ્યો, અને અહિંયા તમારી છાવણીમાં મારા શેઠનો કેટલોક માલ ખપાવવાને આવ્યો છું.”

“તહે દુકાનદારીનો ધંધો કયો છે તો તને વાંચતાં લખતાં આવડતું હશે?” બાલોબાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, સરકાર, કામ ચલાઉ વાંચી લખી શકું છું.”

“હીક છે, તારા જેવા તરુણ અને મજશુત બાંધાના પુરુષને લશ્કરી કામ હીક પડશે. માટે તું વિચાર કરી બેજે, અને બે આ ધંધો મુકી દેવાનો તહારો વિચાર થાય તો હું તને મારા અંગરક્ષકોની ટુકડીમાં જગ્યા આપીશ. એ પદવિ મહત્વની છે અને ત્યાંથી તું સારી ચાલચલાણ રાખશે તો સત્તર મેટી પાયરીએ ચઢીશ.”

“હજુરની આ ગરીબ સેવકપર ઘણી મહેરબાની છે. હું હજુરની આજ્ઞા માથે ચઢાતું છું. પણ મારે એકવાર જુનર જઈને મારા શેઠને હિસાબ આપી આવવો બેઠ્યો, અને ત્યાં જઈ હું તરત આપ હજુરની નોકરીમાં હાજર થઈશ.”

“બહુ સાફ, પણ મને લાગે છે કે મહે તને પુનામાં બેયો છે.”

“હા, સરકાર, હું મારા શેઠ સાથે પુને આવ્યો હતો ત્યારે સરકારે મને બેયો હશે.”

“ હોય પણુ,” એટલું બોલી, બાળોબા, ઘોડાને એડી મારી આગળ વધ્યો. પંતોલએ તેના ઝેરાપર ન જણાય તેમ લક્ષ રાખ્યું હતું અને તેણે બેઈ લીધું હતું કે બાળોબાનું મન વિચારખસ્ત હતું; દીવાનના ગયા પછી, અને દીવાને તેની સાથે વાત કર્યાના કારણે આજુબાજુના લોકોનું લક્ષ ખેંચાયું હતું તે ખસી ગયા પછી, પંતોલએ સાંવળાને કહ્યું “ સાંવળા, ઉતાવળ કર. જરાપણુ વખત ખોવાનો આ પ્રસંગ નથી. દીવાને આ સર્વ વાતચિત મ્હારું રહસ્ય જાણી લેવાને અને મને ક્યાં બોલ્યો છે તે સ્મરણ કરવાને માટે જ કરી છે, અને સુદૈવ યોગે મને શકપરથી તરત પકડવાનો હુકમ આપવાનું એને સુઝ્યું નથી તો એનો લાભ લઈને આપણે હવે અહિંયા એક ક્ષણ પણુ વૃથા ગાળવી નહી. ઉઠ, ટટ્ટુ તૈયાર કર, અને એકદમ સફોળ પાસે જા. અધો માલ બહાર પડ્યો છે તે રાવટીમાં ભેગો કરી લે; માલ એમને એમ નાંખીને ચાલ્યા જઈશું તો આજુબાજુના લોકોનું લક્ષ ખેંચાશે ને શક તરત ઉત્પન્ન થશે. બાળોબાએ મને પુનામાં બોલ્યો છે અને એ વાત એને વધારે વિચાર કરતાં યાદ આવશે, માટે તું એકદમ સફોળને મળ અને તેને મારી તરફ વગરદીલે આવવાને કહે.

બેત બેતામાં સાંવળાએ અધો માલ રાવટીમાં ભરી દીધો અને ટટ્ટુપર સવાર થઈને સફોળ તરફ નીકળી ગયો, પંતોલએ આજુબાજુ કોઈનું લક્ષ પોતાપર નથી એવી ખાત્રી કરીને થોડે દૂર જઈને એક ઝાડ પછવાડે રહી પોતાનાં વસ્ત્રો કાઢી નાંખ્યાં અને માત્ર લંગોટી પેહેરેલ ખેડુતનો વેષ ધારણ કર્યો. આગલાં વસ્ત્રોનો નાશ કર્યો, અને મ્હોં તથા શરીરે રંગ ચોપડી નહી ઓળખાય એવો થઈ ગયો. ઝાડ પછવાડેથી નીકળી ચાલવા માંડે છે એટલામાં તો પોતાની રાવટી તરફ ચાર ઘોડેસ્વારોને ધસી જતા બોલ્યા, તે સ્વારોમાંથી એક પંતોલની રાવટી પાસે જઈ તે બંધ બેઈ પોકારી ઉઠ્યો, “ આ રાવટીવાળો હુકાનદાર ક્યાં છે, એ છુપો જસુસ છે, એને પકડવાનો હુકમ સરકારે કર્યો છે માટે એને શોધી કાઢવામાં બધા બજારના લોકોએ મંડી જવું. નહિં તો તો સખ્ત શિક્ષા થશે.” સર્વે આ સાંભળી ગભરાટમાં પડ્યા, અને બજારમાં દોડધામ ચાલી રહી. પંતોલએ ઝાડ પાસેથી તરત નીકળી, ઉતાવળનાં કાંઈ પણ ચિન્હો જણાવ્યા વિના બજારના રસ્તાને આગળ મળી જતા માર્ગપર જવા માંડ્યું, અને બજારના રસ્તા પર આવી પુગતાં લાંબા અનેક ટોળાઓમાંના એકમાં બેળાઈ ગયો. લોકોમાં પુછાપુછ ચાલી રહી હતી, અને ચારે તરફ સ્વારો તપાસ કરતા દોડી રહ્યા હતા. જે ટોળામાં એ હતો ત્યાં પણુ એક સ્વારે આવીને લોકોને પંતોલનું વર્ણન આપી એ વર્ણનનો માણસ બેલામાં આવ્યો છે કે કેમ તે પુછવા માંડ્યું, પણુ કોઈ તરફથી હાનો જવાબ નહી મળતાં, તે લાંબી આગળ ધસી ગયો. પંતોલ ધીમે ધીમે કોઈનું પણુ લક્ષ નહી ખેંચાય તેમ સફોળના સુકામ તરફનો માર્ગ લેતો ગયો અને જ્યાંથી બજારનો રસ્તો છુટો પડી સફોળના સુકામ તરફ વળતો હતો ત્યાં આવી પહોંચી, ચારે બાજુ નજર નાંખી. એકદમ ઉતાવળી ચાલથી તેણે નાંસવા માંડ્યું. આજુબાજુ નગારાના અવાજો સંભળાતા હતા અને બાળોબાએ આખી છાવણીને તેને શોધવાને માટે હુકમ કર્યો છે એવી પંતોલની ખાત્રી થઈ. છાવણી દેખાતી બંધ થઈ એટલે પંતોલએ ચાલવાનું સુઝી દોડવા માંડ્યું. ચારેક માઢલ નીકળી ગયા પછી, પાછું વળીને બેતાં ઘણે દૂર પોતાની દિશાતરફ ઘોડેસ્વારોના પગલાથી ઉડતી ધુળ તેને જણાઈ. તેણે નક્કી જાણ્યું કે એ સ્વારો તેની શોધમાં આવતા હતા. સર્વ પ્રદેશ ખુલ્લો અને સપાટ હતો. અહિં તહીં મૂળામાંથી કાઢેલી નેહરો અને તેથી ખેડાતા ખેતરાંઓને લીધે કોઈ પણુ સ્થળે ભરાવા લાયકની

જગ્યા તેની નજરે પડતી નહોતી. સ્વારો આવી પુગે તે પહેલાં સર્ફોજી તેને આવી મળે તો જ તેનું રક્ષણ થાય એમ હતું. તે જીવપર આવીને દોડવા લાગ્યો. સાંવળો પોતાના પહેલાં અડધો એક કલાક આગળ નીકળ્યો છે ને ટકુપર છે તો હવે સર્ફોજી જલદી આવી પુગવો જોઈએ એ આશા તેને ઉત્સાહ આપતી હતી, અને એ આશા-બિંદુ ઉપર જ તેનું જીવન લટકેલું હતું. આમને આમ દોડતાં દોડતાં એકાદ માઇલ તે નીકળી ગયો. હવે તેને થાક ચઢવા લાગ્યો હતો અને સ્વારો પાસે આવતા જતા હતા. સામી સર્ફોજીની દિશામાંથી કોઈ પણ માણસ હજુ દ-ષ્ટિએ પડતું ન હતું. બીજો એકાદો માઇલ એમને એમ તે દોડ્યો ગયો તેટલામાં સામે, ઘોડે-સ્વારો જણાયા. તે સર્ફોજીના હશે એમ તેને લાગ્યું પણ તેઓ હજુ એ માઇલ દૂર દેખાતા હતા અને દુશ્મનો તો માત્ર માઇલ જ પછવાડે હતા. આ સંકટમાં દૈવ તેને સાનુકૂળ થવાનું હોય તેમ તે એક નાળા પાસે આવી પુગ્યો. તે નાળું રસ્તાની બાજુપર હતું. તે એકદમ તે નાળામાં ઉતરી પડ્યો કારણ કે એમ કરવાથી તેની પછવાડે લાગેલા સ્વારોને તેને પકડવાને નાળામાં ઉતરતું પડે અને તેથી જેટલો સમય વિલંબ થાય તેટલામાં સર્ફોજીની સામેથી જણાતી ટુકડી આવી પુગે. એમ બને તો પછી સરખે સરખી લગાઈ થાય અને તે માટે પંતોજી તત્પર હતો. નાળામાં માટી અને ચીકણો ગારો હતો. સ્વારોએ તેને તે તરફ જતો જોઈને નાળામાં ઝંપલાવ્યું. ઘોડાઓને આગળ વધતાં પંતોજી કરતાં બહુ મુશ્કેલી નડી અને આથી પંતોજી ને ઘોડેસ્વારો વચ્ચેનો તફાવત થોડો વધ્યો, પણ ઘોડેસ્વારોમાંના કેટલાકોએ આ પ્રમાણે પંતોજીની પછવાડે જતું નિરર્થક ધારી પાછા ફરી સરીઆમ રસ્તે તેને નાળાના બીજા છેડા ઉપર ઘેરવાનો ઇરાદો કર્યો અને તે મુજબ પાછા વળ્યા. પણ ઘોડેસ્વારોમાંથી એએકે પં-તોજીની પુક છોડી નહી. તેઓના ઘોડા સારા હતા અને એ કે હજુ તફાવત તેટલો ને તેટલો જ હતો પણ પંતોજીને થાક બહુ ચઢ્યો હતો તેથી કેટલો વખત એંચી શકશે તેની તેને ચિંતા થતી હતી. આમ ચાલ્યો જતો હતો તેવામાં બીજી તરફથી આવતું એક નાળું તેના નાળામાં મળી જતું જણાયું. નાળામાં પાણી હતું જ નહી, અને દૂર નજર નાંખતાં, એ નાળાનો અંત પોતાના મિત્ર સર્ફોજીની ટુકડી તરફને રસ્તે મળી જતો જણાયો. તરત જ તે પોતાનો માર્ગ બદલી એ બીજા નાળામાં ધસ્યો તેની પછવાડેના ઘોડાસ્વારો તેણે લીધેલા આ વાંકા માર્ગને લીધે વધારે પા-છળ પડ્યા અને હવે બચ સરીયામ રસ્તાપર જનાર ઘોડેસ્વારો તરફથી હતો. તેઓ નાળામાંથી બહાર નીકળી રસ્તાપર આવી ગયા હતા પણ ઉપર આવતાં જ સામેથી આવતી ટુકડી જોઈને તે દુશ્મન છે કે મિત્ર તે વિચાર કરતા જરા થોભ્યા. સામી આવતી ટુકડીમાંના માણસોની સંખ્યા પોતાના કરતાં મોટી હોવાથી તે સ્વારોએ આગળ વધતાં પહેલાં થોડોક આંચકો ખાધો. અને પંતોજી પછવાડે દોડતા ઘોડેસ્વારોને જીમ પાડીને પોતાની તરફ એકદમ પાછા વળી આવવાને કહ્યું. આ ઢીલનો લાભ પંતોજીએ લીધો. તેણે એકદમ દોડવા માંડ્યું, અને નાળામાંથી બહાર નીકળેલા સ્વારો રસ્તાપરના સ્વારો સાથે જોડાઈ બચ તે પહેલાં તે સામે આવ-તી સર્ફોજીની ટુકડી પાસે જઈ પહોંચ્યો, તેને જોતાં જ સર્ફોજી અને સાથીઓએ હર્ષનાદના પોકારો કર્યા.

આવેશમાં આવી જઈ સર્ફોજી બોલી ઉઠ્યો. “પંતોજી, શું પ્રભુની ઇચ્છા થઈ ? શ્રી જગદંબાએ જ સહાય કરી કે અમને તેણે વખતસર જ અત્રે આણ્યા ! હવે આ ખાલી ઘોડાપર તું બેસ, અને આ તારી પછવાડે પડેલા દુષ્ટ મારાઓપર હલ્લો કરીએ !”

“ સર્જોજી ” પંતોજએ પ્રત્યુત્તર દીધો, “ સાહસ કરવાનો આ સમય નથી આ સ્વારોની પછવાડે તેમની મદદે કદાચ બીજા સ્વારો આવતા હોય તો આ જીતેલો પ્રસંગ હારવાનો થાય; માટે આપણે માટે તો અત્રેથી પલાયન એ જ શ્રેષ્ઠ છે. જો તેઓ આપણી પછવાડે પડે તો આપણે સ્વાત્મરક્ષણાર્થે તેઓ જોડે લડીશું. ” પણ પંતોજ, જો તેઓનો વિચાર પાછા ફરવાનો નથી દેખાતો, તેઓ એકઠા થઈને આપણી સાથે લડવાને વિચાર કરતા દેખાય છે. ” સર્જોજીએ આ કહેતાં જ પંતોજ જીમ મારી ઉઠ્યો. “ મને એક તલવાર કે લાલો આપો ” અને એકદમ પોતાને માટેના ખાલી ઘોડાપર સ્વાર થઈ, સર્જોજીએ આપેલી તલવાર લઈ, પંતોજ લડવાને માટે તત્પર થઈ ગયો; સામેથી ઘોડેસ્વારો પુરજોસમાં દોડતા આવતા હતા. સર્જોજીએ પણ તેમની સામે ધસવાનો પોતાની ટુકડીને હુકમ કર્યો; એજ ટુકડીઓ સામસામી મળતાં સખ્ત મારામારી ચાલી, પંતોજને પકડવાને સિંધીઆના સ્વારો ઘણું લડ્યા, પરંતુ વીરની માફક લડતા પંતોજ અને સર્જોજીના પરાક્રમ આગળ તેઓનું ચાલ્યું નહીં. સર્જોજીના સ્વારો ઝુંટી કાઢેલા તેમ સિંધીયાના સ્વારો કરતાં યુગ્મનદા હતા. લગઈ ઘણીવાર ચાલી, પણ આખરે સિંધીયાના સ્વારોમાંથી અડધા મરાયા એટલે બાકીનાઓએ પુઠ ફેરવી નાસવા માંડ્યું. સર્જોજીના માણસો તેઓની પુઠે પડવા જતા હતા પણ પંતોજના કહેવાથી તેઓ અટક્યા અને સર્વેએ જીજીર તફનો માર્ગ લીધો. પંતોજ અને સાંવળો દોડવાથી અને વઢવાથી થાકી ગયા હતા. પણ સિંધીયાના સ્વારો પછવાડે પડશે એવું બચ હોવાથી તેઓએ જલદી કુચ કરી અને રાત્રિએ જીજીર આવી ખોચ્યા. ત્યાં આવી ખોચતાં જ સર્વેએ વિશ્રાન્તિ લેવાની તૈયારી કરી. સર્વ ગોડવણ કરવામાં ઝુંથાયલા હતા તે સમયમાં કોઈને ખબર ન પડે તેમ પંતોજ કિલ્લાની બહાર નીકળી એક ખેતર તરફ ગયો.

સંધ્યા અથવા મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત.

પ્રકરણ ૬ કું.

પૂનાની રાજ્ય ખટપટ.

તોલને ખેતરમાં બેતાં જ સોયરા, રામદાસ વિગેરે સ્નેહીઓ તેના સામે ઢોડી આવ્યાં, ને સર્વને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. સોયરાએ તેને લગભગ પંદર મહિને દીડો તેથી તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહી. આટલી ટુંક મુદતમાં પંતોલ આવી ઉઝી પાયરીએ ચઢ્યો તેથી સૌ તેની હુશીયારીનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં પંતોલએ માત્ર મળવા નિમિત્તે આવવાનું કારણ કહી પોતાને જલદીથી જ-

વાનું છે એમ જણાવ્યું. સર્વજણે તેને વધારે દિવસ રહેવાનો આશ્ર્વ કયો. સર્વનો અતિ-તિમ્ર આશ્ર્વ છતાં પંતોલએ બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે પૂના તરફનો માર્ગ લીધો; રસ્તામાં સર્કોલ મળ્યો અને દોડતે ઘોડે માર્ગ કાપતાં મધ્યાહ્ન થતાં પૂને આવી પહોંચ્યા.

પૂને આવતાં જ પંતોલ પરભાયોં નાનાને મળ્યો. નાનાએ એને બેતાં જ કહ્યું “ પંતો-લ ત્હારો પત્ર મને કાલે જ મળ્યો. તેમાં લખેલા સમાચાર અતિશય ચિંતાજનક ને બેખમ-વાળા છે. તેમાં વળી ત્હારા મ્હાંએથી સાંભળેલા સમાચાર વધારે ગુંચવારામાં નાંખે છે. પર-શુરામભાઉ સિંધિયા સાથે લડાઈ કરવાને તૈયાર થયો છે; પણ મ્હાં સૈન્ય સિંધિયા કરતાં ન્હાનું છે તેથી વિજયની આશા રખાતી નથી; અને આવા સંજોગો વચ્ચે લડાઈ કરવી એ ગાંડપણ-કેવળ મૂર્ખાઈ જ ગણાય. પરમેશ્વર પાધરા હોયે ને કદાચ ચક્ર ફરે ને હુ સિંધિયા તેમ જ બાલો-બાની યોજનાઓ તોડી નાંખવા આગળ જતાં ફતેહમંદ થાઉં. ”

નાનામાં મનોબળ, નિપુણતા અને સમયસૂચકતા કોઈ પણ લયની સામે થ-વામાં સંપૂર્ણ હતી તોપણ તે હીમ્મત માટે કાચો ગણાતો હતો. હાલમાં તે વૃદ્ધાવસ્થાને પહોંચ્યો હતો; અને ચારે તરફથી વિચારતાં જયની આશા તેને ન લાગી ત્યારે લડાઈમાં ઉતર-વાને તેનું મન ડરતું હતું. બાહરાવ બેણે વધારે મજબુત પક્ષતરફ રહેવાની લાગણી દેખા-ડી હતી તેનાપર તેને જરા પણ વિશ્વાસ નહોતો.

ઉપર પ્રમાણે નાનાનું બોલવું સાંભળી પંતોલ બોલ્યો “ મહારાજ, બે આપની સલાહ લડવાની ન હોય તો આપ કયો માર્ગ ચઢણ કરવા માગો છે ? ”

“ હું આ દેશ એકદમ છોડી જઈશ ” નાનો નિશ્વાસ નાંખતાં બોલ્યો. “ જો અત્રે હું હવે વધુ રોકાઉં તો બાલોબા જે મ્હારો અંગત શત્રુ છે તે જરૂર મ્હારા જીવને બેખમ પહોચાડશે. આ અણુચિતવી તુટી પડેલી આફતમાંથી મુક્ત થવાને મને થોડો વખત લાગશે. હાલમાં વખત બહુ બારીક છે ને તેવે સમયે અહીં રહી શત્રુઓના પંદમાં સપડાવવાનો પ્રસંગ લાવવો એ મૂર્ખાતા નહીં તો બીજું શું? હું પરશુરામભાઈને લડવાની રત્ન નથી આપતો તેથી તેને થાણું માતું લાગ્યું છે; પણ જેણે આ દેશમાં માંહોમાંહનો વિચ્છેદ-કે જે વિચ્છેદનું પરિણામ મરાઠા રાજ્યના નાશમાં આવશે-તે વિચ્છેદ થતો અટકાવવાને ઘણાં વર્ષો થયાં પ્રયત્નો કર્યા છે. તે હું હવે પૂનાપર લયંકર આફત લાવવા દઇશ નહીં. બાલોબા મ્હારી સામે આવે છે; અને જો હું અંહીથી ચાલ્યો જાઉં તો જરા પણ લોહી રેડાશે નહીં. પંતોજી, આવો મ્હારો નિચાર અંધાઈ ચુક્યો છે. પણ જ્યાં જઉં ત્યાં તું મ્હારી સાથે આવશે કે ? ”

“ મહારાજ, એ શું બોલ્યા! આ સેવક આપની સાથે રહેવામાં હમેશ તૈયાર જ છે. તેમ મામા સર્ફોજી પણ આવશે. આપ પૂના ક્યારે છોડવા માગો છો ? ”

“ કાલે મને ત્હારો પત્ર મળ્યો કે તરત જ મ્હં જામુસો રવાના કર્યા છે. તેઓને સિંધિયાનું લશ્કર હુચ કરવા ઉપડે કે મને ખબર પહોચાડવાનો સખત હુકમ કર્યો છે. તેવી ખબર સાથે જ હું પૂના છોડી જઈશ. ઘોડાઓ તૈયાર રહેશે, અને સિંધિયાનો પગ પૂનામાં પડશે તે સમયે હું ઘાટને બીજે છેડે જઈ પહોચ્યો હઈશ. તું સરકોજીને મોકલતો જાવે, કારણ પૈશ્વાના સૈન્યના દરેક સરદારને તે ઓળખે છે તેમ મ્હારે કોના ઉપર નિશ્વાસ રાખવો તે પણ એ કહી શકશે. ”

સર્ફોજી મહેલ જહાર ઉભો હતો તેને પંતોજીએ સર્વ સમાચાર વિદિત કર્યાં ને નાનાનો ફરમાન પણ સંભળાવ્યો.

“ હું ધારું છું કે નાનાનું ધારવું બ્યાજબી છે ” સર્ફોજી બોલ્યો, “ પરશુરામભાઈ બળવાન સિંહ જેવો યોધ્ધો છે એ ખરું છે, તેમ ટુંક સમયમાં ધારવા કરતાં સૈન્યનો જમાવ બેટલો થઈ શક્યો છે તેના કરતાં સિંધિયાનું લશ્કર સંખ્યામાં વધારે છે, એ બેતાં લડાઈનો સંભવ દૂર રાખવામાં નાનો ડાહપણ કરે છે. તે વૃદ્ધ ઘણો બાહોશ અને અનુભવી નર છે. તે વિષે મને તો ખાતરી છે કે તું તેને ટુંક સમયમાં પુનઃ આ જ પદવીએ બેઠાશ. હું તેની સાથે જ રહીશ ” આમ બોલી અને જણુ છુટા પડ્યા.

+ + + + +

બીજે દિવસે સર્ફોજીને તેમ બીજા વિશ્વાસુ સરદારોને, નાના તરફથી, પોતપોતાની ટુંકડીઓ લઈ પૂનાની પશ્ચિમ તરફના માર્ગપર એક માઈલ દૂર તૈયાર રહેવા હુકમ મળ્યો. હુકમ પ્રમાણે સર્વ નિર્મેલા સ્થાને તૈયાર રહ્યા. તેઓ આશરે છસોની સંખ્યામાં હતા. અર્ધા કલાકમાં નાનો પોતાના મિત્રોની ન્હાની ટુંકડી સાથે ઠેરવેલી જગ્યાએ આવી પહોચ્યો.

નાનો ઘોડો થોભાવતાં બોલ્યો, “ મ્હારા વીરો, તમારી નિમકલલાલી માટે હું તમને ઘણી જ શાબાશી આપું છું ને તમારો ઘણો જ આભારી છું; જ્યારે ઈશ્વર કૃપાએ પુનઃ સારો વખત

આવશે ત્યારે તમારી આ નોકરીની કદર પીછાન્યા વગર રહીશ નહીં. સિંધિયાના સૈન્યે આજે સવારે કૃત્ય કરી છે અને તેના સ્વારો કાલ સાંજ સુધીમાં પૂને આવી પહોંચશે. ”

તેઓ સર્વએ સતારા તરફનો માર્ગ લીધો. એ દિવસમાં જનસુસ મારફતે ખબર મળ્યા કે સિંધિયા પૂને આવી પહોંચ્યો છે ને બાહરાવ સાથે એકબાવે મુલાકાત થઈ છે. કપટશીલ બાલોબાએ પરશુરામભાઉને મળતાં ગાઢ મિત્રતા બતાવી છે પણ તે વૃદ્ધ વીર છેતરાયો નથી.

ઉપરના સમાચાર મળ્યા પછી બહુ દિવસે પરશુરામ તરફથી પત્ર મળ્યો. તેમાં એવી મતલબ હતી કે બાલોબાએ બાહરાવ સામે થવા તથા પેશ્વા અને પ્રધાન પોતે જ નીમવાનો ઠરાવ કર્યો છે, તેમ જ તેણે મને દરખાસ્ત કરી છે કે માધવરાવની વિધવાએ ચિમનાજી આપાને દત્તક લેવો, બાહરાવને કેદ કરવો અને મ્હારે (ભાઉએ) પ્રધાનપદ સ્વીકારી રાજ્ય-કારભાર હાથમાં લેવો. આ બાબતમાં પરશુરામે નાનાની સલાહ પુછાવી હતી; અને વધુ જણાવ્યું કે બાલોબાની વૃત્તિ ઘણે અંશે દરખાસ્ત પ્રમાણે વર્તવાની છે; અને ધારવા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા થાય તો તેનું મન તેથી સંતુષ્ટ થશે.

પ્રત્યુત્તરમાં નાનાએ બાલોબાની દરખાસ્ત માન્ય રાખવા સલાહ આપી, પરંતુ તેની સાથે સૂચવ્યું કે બાહરાવને કેદી તરીકે બાળોબાના રક્ષણમાં ન મુકવા દેતાં પરશુરામે પોતાના કબજામાં રાખવો એ ઘણું જરૂરનું છે. બાહરાવના ઉપર હાલની ભયંકર સ્થિતિનું પરિણામ આધાર રાખે છે, માટે ગમે તેમ કરી બાહરાવને તેમનાં જળમાં ફસાવા દેવો નહીં.

નાનાની આ છેવટની સૂચના પરશુરામને અભિમત થઈ નહીં ને તેથી તે ઉપર તેણે દુર્લક્ષ્ય રાખ્યું. નાનો બીજા મરાઠા સરદારોને સિંધિયા સામે લડવાને એકત્ર કરે છે એમ બાળોબાતાલાએ જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે તેણે દૌલતરાવ સિંધિયાની રાજ્યકાર્યદક્ષતામાં અપ્રવિણતા ધ્યાનમાં લેતાં નાના સાથેની શત્રુતા ભુલી જઈ તેની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી પોતાની ચાલતી ખટપટમાં સલાહ લીધી. આ યુક્તિથી નાનાના મનનું પણ સમાધાન થયું. નાનાને પૂને આવવા નિમંત્રણ આવ્યું; ને તે પૂને જવા તૈયારી કરતો હતો એટલામાં એવા સમાચાર ફરી વળ્યા કે બાહરાવને પરશુરામે બાળોબાના કબજામાં રહેવા દીધો છે. આથી તે રાજ્ય-નયદક્ષ પ્રધાન ચેત્યો ને બાળોબાની યુક્તિ પોતાને પૂને બોલાવી ફસાવી, શત્રુને હવાલે કરવાની કેમ ન હોય એમ સંશય ઉત્પન્ન થયો. નાનાને આ બાબતમાં કાંઈ દગો લાગતાં કાંઈ નિમિત્ત કહાડી પૂને ગયો નહીં.

બાહરાવ આ રચાયલા કાવત્રાથી તદ્દન અજાણ હતો. સિંધિયાએ થયેલા અર્થવાસ્તે બાહરાવ પાસે પૈસાની ઘણી જ ભારે માગણી કરેલી; ને તે બાબત સમજાતી કરવા તેની છાવણીમાં ગયો ને અજાણેથી વચ્ચે તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. ચિમનાજી આપાએ પોતાના મ્હોટા ભાઇના હક છીનવી લેવામાં સામેલ રહેવા ના પાડી, પરંતુ ધમકી ને ત્રાસ આપી તેને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. ચિમનાજી આપાને પેશ્વાની પદવી આપ્યા પછી બીજે દિવસે પરશુરામભાઉએ નાનાને પત્ર લખી જણાવ્યું કે તેણે પૂને આવી બાળોબાને મળવું, અને પેશ્વાના રાજ્યનો દિવાની કારભાર પુનઃ સર હાથમાં લેવો તથા લશ્કરી ગોઠવણ તથા સરદારી હાલ છે તેમ જ રાખવી.

આ પત્રના ઉત્તરમાં નાનાએ જણાવ્યું કે આ સર્વ વાત નક્કી કરવા પરશુરામે પોતાના વડા પુત્ર હરિપંતને મોકલવો. હરિપંતને એલચી તરીકે મોકલવાનું નક્કી થયું. પરંતુ તે પાંચ હજાર

ચુંટી કાઢેલા સ્વારો સાથે પૂનેથી રવાના થયો. આ હીલચાલથી નાનાનો સંશય વધ્યો; અને તેમાં પણ આખારાવ ફૂંકેના ચેતવણીરૂપે આવેલા છુપા પત્રથી તેનો બહેમ વધારે દૃઢ થયો.

બ્યારે સર્વની દૃષ્ટિએ નાનાના નસિબનો તારો અસ્તમાં જતો લાગ્યો તથા તેનું ભવિષ્ય ઘણું જ લયંકર સ્થિતિ તરફ જતું દેખાયું ત્યારે નાનાનું શુદ્ધિબળ અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિ રચવામાં તથા શેતરંજની રમતની પેઠે પોતાનાં મ્હોરાં બચાવી સામાપક્ષનાં મ્હોરાંને મારી રાજને મહાદ કરવાની શક્તિમાં ફતેહ પામવાનાં સાધનો શોધવામાં રોકાયેલું હતું. આવા કટાકટીના સમયે નાનાનું શુદ્ધિ-ચાતુર્ય તથા એક પછી એક તેની વિજય પામતી યુક્તિઓ આખા ભારતવર્ષમાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિમાં મુકાવા લાગ્યાં અને સમકાલિન યુરોપિય રાજપુરુષોએ તેને “મરાઠામેચીવલ”નું ઉપનામ આપ્યું. પૂના છોડ્યા પછી નાનાએ ધીમે ધીમે પોતાના સૈન્યમાં વધારો કર્યો. તેની પાસે અખુટ દોલત હતી એટલે તે પોતાની યુક્તિમાં ફાવતો ગયો. જેવા ઉપરના સમાચાર તેને મળ્યા કે તરત જ વાઈ શહેર છોડી કેડકણ તરફનો માર્ગ લીધો. ધાટ ઉપર ખોચતાં પોતાના સર્વ માણસોને કેડકણ જવાના માર્ગ ઉપર મ્હેટા મ્હેટા પથથરો નાંખી માર્ગ બંધ કરવામાં રોક્યા, તેમ રસ્તામાં કામ ચલાઉ કેટલીક નવી કીલ્લેબંધી કરી અને દરેક સ્થાને બસો બસો માણસની ટુકડી રાખવામાં આવી. બાકીની પાયદળ ટુકડી સાથે પોતે રાયગઢનો આશ્રો લીધો ને તેની કીલ્લેબંધી મજબુત કરાવી.

બાળોબાએ પણ નાનાની પુઠ વગર વિલંબે પકડવામાં તથા મદદ માટે સિંધિયાના ચુંટી કાઢેલા સ્વારો મોકલવા પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો. પરંતુ નાનાના હિતાચિંતક પણ ગુપ્ત મિત્રોની સલાહથી પ્રથમ તો પરશુરામ વિરુદ્ધ પડ્યો. પરંતુ બાળોબાએ શી લાલચ દેખાડી કે પરશુરામ હવે નાના સામે ખુલીરીતે શત્રુતા દેખાડવા તૈયાર થયો. તે કૃતઙ્ગીએ નાનાની સર્વ માલમિલકત બતાવી આપી. પૂનામાંની નાનાની મીલકત તેણે પોતાના વપરાશમાં લીધી. નાનાએ થોડા દિવસ મુઘી આ સર્વ બનાવની વિગત છુપા બસુસ મારફતે મેળવી ને વધુ વિગત મેળવવા બીજા મંત્રશોધક પણ રવાના કર્યા. અંતે પંતોજને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

તે આવતાં જ નાનો બોલ્યો, “મ્હારે તને એક મહત્વનું કામ સોંપવું છે. તે કામ બેખમવાળું ને હિમતથી કરવા જેવું છે. તે કામને લાયક તું જ છે અન્ય કોઈ નથી. એમ કહી તેને કેટલીક બાતમીથી પુરેપુરો માહિતગાર કર્યો. આ જે બનાવો બન્યા છે તેનું તાર્તમ્ય હું એમ ધાર્યું કે બાળરાવને મ્હારા એકત્ર થવામાં સર્વ રીતે લાભ સમાયલો છે. બાળોબાને હાથે અમે ભેઉએ નુકસાન ખમ્યું છે. બાળરાવ સિંધિયાની છાવણીમાં નજર કેદ છે. મને પાકે પાયે એવા સમાચાર મળ્યા છે કે બાળરાવ આ દશા સમજી શકે છે. તેમ એમ ધારે છે કે હું મ્હારે પોતાને વાસ્તે અગર તેને વાસ્તે મદદ કરવા અશક્ત છું. આનું સમજવામાં તેની લુલ છે; તેને ખબર નથી કે હોલકર જે સિંધિયાની વધતી જતી સત્તા બેવા ઇચ્છતો નથી, તેની સાથે મ્હું પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો છે. ને તેણે પોતાથી બનતી મદદ આપવા તૈયારી દેખાડી છે. કોલ્હાપુર તથા વીરારના રાજાઓ પણ સ્હાય કરવા તૈયાર છે. નિઝામ સરકાર પણ તેની સાથે થયેલા તહથી મદદ કરવાને બંધાયેલી છે. મ્હારા તરફથી સંદેશો મળતાં જ, પૈશ્વાના ખાનગી સૈન્ય સાથે બાળરાવ ફૂંકે મને મળી જવા ઉત્સુક છે. વધારામાં બાળોબાના શત્રુ રાયાજી પટેલ મારફતે સિંધિયા સાથે ખાનગી પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો છે. પરશુરામભાઉની બગીચ સાથે અહમદનગરનો કીલ્લો અને દસ લાખની પેદાશનો મુલક બાળરાવને મનસહ ઉપર બેસાડવા ને બાળોબાને

કેદ કરવાને પોતાના રાજ્ય તરફ સૈન્ય સહિત પાછા ચાલ્યા જવાની સરતે તેને આપવા કયુલ્લ કર્યું છે.”

“મહારી ખાત્રી છે કે જ્યારે બાહરાવ આ સમાચાર જાણશે ત્યારે મહારી સાથે તે એકમત થશે ને મને મદદરૂપ થઈ પડશે. સિંધિયાએ બાહરાવને હવે પોતાની છાવણીની મધ્યમાં એક પરાણુ તરીકે તેની ન્હાની છાવણીસાથે હાલમાં સખત જમા સાથે રાખ્યો છે. જો તું કોઈપણ રીતે તેની છાવણીમાં દાખલ થાય તો પછી ખાનગી મુલાકાત લેવામાં તને યત્ન-ચિત્ત પણ અડચણ આવશે નહીં. હું તને એક હજાર સુવર્ણ મ્હોર આપું છું. તે તેને આપને એટલે ખાનગી રીતે તે સૈન્ય પણ ઉત્તું કરી શકશે.”

“હું તે કામ અલવીશ, માત્ર બાળોબાએ મને જોયો છે તેથી કાંઈ..... પણ જખ-મારે છે હું એવી રીતનો વેશ બદલો કરીશ કે તે ઓળખી શકશે નહીં” પંતોલએ જવાબ આપ્યો-વખત ન ગુમાવતાં સાધારણ સ્વારના પોષાકમાં પંતોલ અશ્વઉપર બેશી પૂના તરફ રવાના થયો. પૂના શહેરમાં ન જતાં, શહેર બહાર બે માઈલ દૂર આવેલી એક ખેડુતની ઝુંપડીમાં ઉતાર્યો કર્યો.

પંતોલએ, સ્વસ્થ થયા પછી ખેડુતસાથે વાત કરતાં પુછ્યું “મારે એક ગાડું તથા બળદની બેડ થોડા દિવસમાટે ભાડે બેઠાં છીએ તે મળી શકશે કે?”

“હા, મળી શકશે. હું પોતે જ મ્હાડું—ગાડું તથા બળદ આપીશ. પણ હું તમને ઓળખતો નથી એટલે તેની કીમત અનામત મુકવી પડશે.”

“હું તે આપી શકીશ પણ તમારા બળદ ગાડા કરતાં વધારે કીમતી થોડા તમારે ત્યાં મુકતો બહુ છે. તેમ સો રૂપિયા અનામત મુકું છું. મ્હારે બહુ દિવસ તમારું ગાડું બેઠાં નહીં.”

ગાડા બળદનું ભાડું નક્કી કર્યા બાદ પંતોલ અંધાઈ થતાં શહેરમાં જઈ આવ્યો, ને વેશ બદલવા માટે બેઠાં સામન ખરીદ્યો. ગાડામાં ઘાસ પુળા તથા કેટલીક દાણાની ગુણો ભરી બીજે દિવસે સિંધિયાની છાવણી તરફનો રસ્તો લીધો. થોડે દૂર ગયા પછી શરીરે કાળો રંગ લગાવ્યો ને લવાં તથા માથાના બાળને જરા જરા સરેદ રંગ લગાડ્યો, ને આંધર વચનો દેખાવા લાગ્યો. વેશ તો એવો કર્યો કે બાળોબા તો શું પણ જેની પાસે તે રાત્રિ દિવસ રહેતો હોય તે પણ ઓળખી શકે નહીં. પોતાની પાસેની મુના મ્હોરો તો તેણે રાત્રિએ એકાન્ત જગ્યામાં ખોદીને ઝાટી હતી. તે સમયમાં ખેડુત હાથમાં વાંસનો લાંબો સોટો રાખતા હતા તે પ્રમાણે એક સોટો પણ રાખ્યો હતો. પૂના શહેર વટાવી સમી સાંજે ત્રણ માઈલ દૂર પડેલી સિંધિયાની છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યો.

સૈન્યના વપરાસ માટે પ્રતિ દિવસ છાવણીમાં લાકડાં, ઘાસચારો તથા અનાજનાં ગાંડાંઓનો અવર જવર હોવાથી આ ગાડા તરફ કોઈનું લક્ષ્ય ખેંચાતું નહીં. બાહરાવના એક અમલદારની પોતાની ટુકડીના થોડાઓમાટે તેમ જ માણસો માટે આ સામન લીધો છે એમ કહી બાહરાવની છાવણીનો માર્ગ પુછતો પુછતો મધ્ય ભાગમાં આવેલી જરા ઉંચાણવાળી જમીનપર પડેલી તે છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો. ધારવા કરતાં છાવણી મ્હોટી હતી. બાહરાવને આ છાવણી છોડવાનો હુકમ નહોતો તેમ છતાં છાવણીમાં તેની પૂર્ણ સત્તા રાખવા દેવામાં આવી હતી. પચાસથી સાઠ સ્વારોની તેની ખાનગી ટુકડી તથા તેના બે ચાર અમલદારો તેહનાતમાં રાખ-

વામાં આવ્યા હતા. આ ટુકડીનો યુવાન નાયક પંતોળનો ઓળખીતો હતો. તેને એક તંબુના દરવાજાપાસે ઉભેલો દેખી ત્યાં આગળ ગાડું થોભાવી પંતોળ તેની પાસે ગયો; ને નમી સલામ કરી બોલ્યો. “આ ગાડું ક્યાં ખાલી કરવાનું છે?” અમલદારે ઉત્તર આપ્યો “મને તે વિષે કાંઈ પણ ખબર નથી. સામન વાસ્તે કોણે હુકમ આપ્યો છે?”

આ સાંભળી પંતોળએ અવાજ બદલી ધીમેથી કહ્યું “નારાયણ, તમે મને ઓળખતા નથી? હું તમારો મિત્ર પંતોળ!”

બેદરકારીથી જવાબ મળ્યો, “અશક્ય”

“ખરેખર હું પોતે તે જ છું. અત્રે કાંઈ જરૂરના કામસર આવ્યો છું. બાહરાવ સાડ કાંઈ ખાનગી સંદેશો લાવ્યો છું. શંકા ન લાવતાં મહારા આવ્યાની ખબર તું તેમને આપ, હું અત્રે જ ઉભો છું.”

“જરૂર હું તેમને ખબર કરું છું.” પંતોળને બાળોબાના મંત્રશોધકો (ડીટેકટીવ) સર્વ સ્થળે ફરે છે તેથી સાવચેતીથી ગાડાપાસે બેસી રહેવા કહ્યું, તેમ બાહરાવ સાથે મળવાની ઘણી જ ગુપ્ત વ્યવસ્થા કરવી પડશે તે પણ જણાવ્યું. “તું ગાડું ખાલી કરવાના હુકમની રાહ બેતો હોય તેમ ગાડા પાસે બેસ ને હું બાહરાવ સાહેબના તંબુમાં જઈ તપાસ કરી આવું છું.” આટલું કહી નારાયણ પૈથાના તંબુમાં ગયો; અને અર્ધા કલાકમાં પાછો ફર્યો.

“સરકાર તને મળશે. પ્રથમ ઘોડારમાં ત્હાં ગાડું ખાલી કરી બેલો છોડી નાંખ. અને પછી સરકારના તંબુની પાસેના તંબુ નજીકમાં ઉભો રહે. તે તંબુમાં તેનો ખબ્બનચી રહે છે કે જે સર્વને પૈસા ચુકવે છે એટલે કોઈને બેઠમ આવશે નહીં. હાલ તે તંબુમાં કોઈ નથી. તેથી બાહરાવ ગુપ્ત રીતે પાછલે દરવાજેથી તેમાં આવશે ને ત્યાં તું સ્વસ્થપણે સર્વ મંત્ર કરજે.”

પંતોળએ તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું. અને બાહરાવને તંબુમાં દાખલ થતા બોધ પોતે અંદર ગયો ને સલામ કરી ઉભો રહ્યો.

ત્હાં નામ પંતોળ ! મ્હે તને કોઈ કોઈ વેળા બોલ્યો છે. તું માધવરાવનો બહુ જ વિશ્વાસપાત્ર માણસ હતો એમ મને ફૂડકે વારંવાર કહેતા હતા. નારાયણ કહે છે કે તું કાંઈ ખાનગી મંત્ર કરવા માગે છે ને ત્હારા વેસપરથી લાગે છે પણ તેમ જ.”

“હજુર, એમ જ છે. નાના ફૂડનવીસને આપનો સંદેશો મળ્યો છે. આપની મિત્રતાના વચનો માટે ઉપકાર માને છે. અને ઉત્તરમાં આપને જણાવવા મને મોકલ્યો કે બાલોબાની બળમાંથી છુટા થવાનો સમય આવી લાગ્યો છે.” એમ કહી નાનાનો સંદેશો. અથ-ઇતિ કહી સંભળાવ્યો.

જેમ જેમ પંતોળ સંદેશો કહેતો ગયો તેમ તેમ બાહરાવના ચહેરાપર ફેરફારો થવા લાગ્યા. તે બોલ્યો “ખરેખર આ સમાચાર ઘણા જ અગત્યના છે. હું ધારતો હતો જ કે ફૂડકે મહારા તરફ નિમકહલાલ છે. ને હાલમાં આ સમયે જગતમાં તે મહારો એક જ મિત્ર છે. તેમ નાનાબેવા મહાન પુરૂષ સાથે મિત્રતા થાય તો પછી શું બોધએ! ખરેખર તે એક ચતુર મન છે. આ સંદેશા માટે હું તેનો ઘણો જ આભારી છું. અને પૈથાની ગાદીપર બેસાડવામાં તે વિજયી થાય તો તે કહે તેમ કરવા હું તૈયાર છું. માધવરાવની પૈથાઈમાં તે જે સત્તા ભોગવતો હતો તેટલી જ સત્તા સાથે તે મહારો પ્રધાન થશે.”

સંધ્યા અથવા મરાઠા રાજ્યને સૂર્યાસ્ત.

“સરકાર જે ખેડુતને ત્યાં હું ઉતર્યો છું ત્યાં આપને સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ નાનાએ આપેલી એક હજાર સુવર્ણ મ્હોર રાખી છે. પણ તેણે એવી સૂચના કરી છે કે આપે બહુ સાવચેતીથી વાપરવી. કોઇની પણ મદદ વગર નાનો પોતાની યુક્તિઓ બર લાવે એમ છે. પણ જ્યાંસુધી છેલ્લો ફટકો લગાવવા વંખત ન આવે ત્યાં સુધી આ હીલચાલનો વ્હેમ રજ પણ બાળોબાને આવવો ન જોઇએ. વખતે છાવણીમાં તપાસ થાય ને હું પકડાઈ જાઉં તે ભયથી પૈસા હું આજે લાવ્યો નથી. પણ હવે જ્યારે એ દિવસ પછી પાછો આવીશ ત્યારે જરૂર લેતો આવીશ—”.

કહ્યા પ્રમાણે પંતોળ એ દિવસ પછી પૈસા આપવા આવ્યો; અને નાનાના કહ્યા પ્રમાણે બાળરાવ પાસેથી લેખીત દસ્તાવેજ લીધો. અનાજના કોથળામાંના એકમાં તે મ્હોરો છુપાવી હતી. તે ગુણ બાળરાવના ખાસ ઘોડાના તંથુમાં નાંખી અને સહીસલામત મ્હોરો બાળરાવને પ્હોચાડાવી. બીજા ગુણો અગાઉ દેખાડેલી જગાએ ઉતારી. સલામ કરી પંતોળ ખેડુતને ત્યાં આવ્યો. તેણે ગાડા બળદનું ભાડું ચુકતે કરી, વેશ બદલી, ઘોડેસ્વારના પોષાકમાં રામચંદ તરફ ગયો અને નાનાને બધી વાતથી વાકેફ કર્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

બાળરાવનો છુટકારો અથવા નાનાની પ્રતેહ.

પંતોળ નાના પાસે વધુ રહી શક્યો નહી. કારણ પુનઃ તેને ત્રણ દિવસમાં પુને જવું પડ્યું. આ વખતે પુનામાં બાળરાવના પક્ષના નીલકંઠરાવ પરણુ અને માલોજી ઘોર-પટે એ મ્હોટા અમલદારો સાથે ઉતારો કર્યાં. બાળરાવની ખર્ચા માટે તે બીજા પૈસા સાથે લાવ્યો હતો, તે તેમને હવાલે કર્યાં. સુદામ બાળરાવને તેને કોઈ પણ જાતનો સંદેશો પ્હોચાડવાનો નહોતો.

પુને મોકલતી વખતે પંતોળને નાનાએ કહ્યું હતું કે “પુને જઈ મને ત્યાંની સર્વ હકીકત તથા જે બનાવો અને તેનો વિગતવાર હેવાલ મોકલતો રહેજે. બાળરાવ યુવાવસ્થામાં છે તેથી કાંઈ સાહસિક પગલું ભરી બેસતાં વાર નહી લાગે. અને જો બાળોબાને જરા પણ સંશય પડ્યો કે તરત તેને કોઈ દૂરના ઝીલામાં મોકલાવી દઈ મ્હારી સર્વ મહેનત ધૂળ કરશે ને મ્હારી બધી યુક્તિઓ નિષ્ફળ થશે. ચિમનાજીને તેના ભાઈના પ્રતિનિધિ તરીકે સત્તા આપી રાખવો પડશે. માટે ત્હારે બધી રીતે તપાસ રાખી વખતો વખત મને ખબર આપતાં રહેવું.”

પેશ્વાના આ એ અમલદારોએ પંતોળનું ઘણું સન્માન કર્યું. પેશ્વાના વિષયમાં તેઓ ત્રિપુટી થયા ને પંતોળના પ્રશ્નોને ઉત્તર આપતાં તેઓ બોલ્યા:—

“બધું ઠીક ચાલે છે. રાણોબાદશાનો સહાયાધિકારી વૃદ્ધ સરદાર માનાજી ફડકે હાલ બાળરાવની છાવણીમાં રહેછે અને તેની નોકરીમાં માણસો ઉમેરતો જાય છે.”

“તેમને ક્યાં એકઠા કરવામાં આવે છે ?

“બાહરાવની છાવણીમાં, તેને કોઈ હરકત કરે તેમ નથી.”

“પણ બહુ સાહસિક લાગે છે” પંતોજ વિચાર કરતો બોલ્યો. દેખીતી રીતે બાહરાવ છુટો છે ને બેઠાએ તેટલા મિત્રો છાવણીમાં તે રાખી શકે એમ છે, પરંતુ હથીયારબંદ માણસ એકત્ર કરવાનું કામ ઘણું દુર્લભ છે; કારણ બાળોબા જેવા વિચક્ષણ નરની આંખથી છુપું રહી શકે તેમ નથી. આનું પરિણામ મને તો કાંઈ ઠીક લાગતું નથી.

આ બનાવને થોડા દિવસ વીત્યા હશે ને એક દિવસ સાયંકાલે સિંધિયાની એક ટોળી આ બે અમલદાર રહેતા હતા તે રસ્તાપર આવતી દેખાઈ. બન્ને અમલદારો ઘરમાં હતા. આ બેઈ તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. તેઓ ચેત્યા ને ઘરના દરવાજા બંધ કરવા હુકમ કર્યો. આ વખતે ઘરમાં વીસેક માણસો હતાં, સિંધિયાની ટોળી આ અમલદારોના ઘર આગળ આવીને અટકી. ટોળીના નાયકે દરવાજા ઉઘાડવા તથા આ બે અમલદારોને સ્વાધીન કરવા હુકમ કર્યો. તિરસ્કાર સાથે માગણી ના કણ્ઠ કરી. ભેર જીલમથી દરવાજા તોડવા હુકમ આપતાં જ ઉપરથી બંદુકના મારાથી ટોળીના માણસોને વધાવી લેવામાં આવ્યા. તો પણ હિમતથી તેઓ ધસ્યા, ઘણા પડ્યા ને અંતે તે સરદારે રહેલાં મુઠીભર માણસથી મક્કનનો કબજો લેવો મુશ્કેલ છે એ જ્યારે બેયું ત્યારે પોતાના બાકી રહેલા માણસો સાથે સિંધિયાની છાવણી તરફ ઉતાવળે પાછો ફર્યો.

તરત જ તબેલામાંથી ઘોડાઓ મંગાવી નીલકંઠરાવ તથા માલોજી ઘર છોડી દસ સ્વાર સાથે ઝડપથી નીકળી પડ્યા. પંતોજ નાનાને આ બનાવની વિગત લખવાના ધરિદાથી તેમની સાથે જવા ના પાડી ને પ્રથમ જે ખેડુતને ત્યાં ઉતારો કર્યો હતો ત્યાં ગયો. ઘોડો છોડી ખેડુતનો વેશ સજી પુનઃ પુનઃ આવ્યો ત્યાં તેણે સાંભળ્યું કે બાહરાવ ફડકે કેદ થયો છે ને બાહરાવની છાવણીને સિંધિયાની સેનાએ ઘેરી લીધી છે તથા બાહરાવ ઉપર સખત જાતો રાખ્યો છે, ને તેની છાવણીમાંથી કોઈને બહાર આવવા જવા દેતા નથી. બીજે દિવસે સવારે ઘાસનો ભારો લઈ વેચવાને બહારે સિંધિયાની છાવણીમાં ગયો. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે પેશ્વાની છાવણીમાં પાણીનો પણ વ્યવહાર બંધ કરવામાં આવ્યો છે ને ન ચાલે બાહરાવની ટુકડીનાં માણસોને જવા દીધા છે, પણ બાહરાવને સખત ચોકી પહેરામાં મુકવામાં આવ્યો છે. શરણ થવા અગાઉ માનાજીએ પોતાની ટોળીને વાઈની નજીક એકઠા થવા હુકમ આપ્યો હતો, બાહરાવ ફડકેને ચાકણકીણાપર મોકલી આપ્યો હતો. ગોઠવણ મુજબ બાહરાવની ટુકડી માનાજીને વાઈ નજીક મળી અને નીલકંઠરાવ તથા માલોજી ઘોરપડે પણ તેમને આવી મળ્યા. નાના ફડનવીસને આ સમાચાર મળ્યા ને તેણે તેમને પૈસા મોકલી, સાલવા ઘાટપર તૈયાર રહેવા સંદેશો મોકલ્યો. સાલવા ઘાટના માથાપર નાનાના મિત્ર બળભાસીફલડરની સૈન્ય વધારવાની રીતિથી ટુંક સમયમાં તેઓએ દસ હજાર માણસો એકઠા કરી બાહરાવના પક્ષમાં લડાઈ જાહેર કરી.

નાનો જે જે જાળ બાળોબા તાલાની આસપાસ ગુંથતો હતો તેથી તે કેવળ અજ્ઞાત હતો ને આ સર્વ કાવત્રું બાહરાવે રચેલું ધારી, તેને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સિંધિયાના કોષપણુ દેશમાં કેદી તરીકે મોકલવાનું ઠરાવ્યું; અને તરત જ તે ઠરાવ અમલમાં મુકાયો. સખારામ ઘાડગેના હાથમાં બાહરાવને સોંપી એક જળરી ટુકડી સાથે રવાના કર્યો. વિચક્ષણ બાળોબાએ આવી રીતે વર્તવામાં જળરી જીલ કરી. આ ઘાડગે પહેલાં નાનાના કારોબારમાં સૌ માણસની ટુકડીનો સરદાર હતો. નાનાએ જ્યારે પુના છોડ્યું ત્યારે તે સિંધિયાની નોકરીમાં બેઠાયો. તે એવો હીમતવાન, પ્રપંચવાળો અને ઉસ્તાદ જુદી હતો કે તેના આવા ગુણથી તે રામાજી પટેલનો

માનીતો થયો. આ ઘાડગેને એક અતિ લાવણ્યમયી કન્યા હતી. તેપર યુવાન સિંધિયા મોહી પડ્યો. અને ઘાડગે પાસે તેની માગણી કરી. ઘાડગે બાહ્યેશ માણસ હતો. સિંધિયાના આવવા લોભથી તેણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવા વિચાર કર્યો ને અમુક અમુક વાંધા બતાવી સિંધિયાને વધારે ને વધારે લોભમાં રાખ્યો ને તરતમાં કન્યા બાબત ઢીલમાં નાખ્યું. તેવામાં આ પ્રસંગ આવ્યો ને તેને બાહ્યરાવ સાથે જવું પડ્યું. સિંધિયાને પોતાના પક્ષમાં લાવવાનું બાહ્યરાવ સારી રીતે બજાવતો હોવાથી માર્ગમાં પોતાની વાકપટુતાથી ઘાડગેને તેની પુત્રી સિંધિયાને આપવા તથા પોતાને પુનઃ મસનદપર બેસાડવા લલચાવ્યો. ઘણી રકબક પછી ઘાડગેએ નીચલી સરતોએ કબુલ કર્યું. “બાહ્યરાવે પેશ્વા થતાંની સાથે જ સિંધિયાને બે કરોડ રૂપિયા રોકડા આપવા, ઘાડગેને સત્તા આપવી, ને પોતાને સિંધિયાનો દિવાન થવામાં મદદ કરવી. તેના બાદએ પચાવી પંચેલ કાગલ ગામ ધનામમાં તેને આપવું.” આ સરતો મંજૂર થતાં ચોકલણ સુજબ બાહ્યરાવે માંદા પડવાનો ઢાંગ કર્યો, અને ઘાડગે છાવણી નાંખી તેની સાથે પેર નદીને કીનારે પડ્યો રહ્યો.

બાહ્યરાવ સાથે ઘાડગે નીકળી ચુક્યો છે એ સાંભળતાં પંતોળએ ઘોડેસ્વાર થઈ તેમની પુક પકડી; ને જ્યાં તેઓ છાવણી નાંખી પડ્યા હતા તેની લગભગમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં દાણાના વેપારીનો વેપ લઈ ‘આ છાવણી ક્યાં સુધી પડી રહેવાની છે; અમો દાણા સસ્તે ભાવે પુરા પાડીશું’ એમ કહેતો કહેતો છાવણીમાં દાખલ થયો. મુખ્ય માણસની સાથે વાતચિત થતાં મધ્યાહ્ન થયેલા ને તાપથી આકુલબાકુલ થયેલો તે આશાએશ લેવા બેઠો. સર્વ જણ પોતપોતાના સ્થાને નિશ્ચિતપણે હતા, તેનો લાભ લઈ પંતોળ ફરતો ફરતો બાહ્યરાવને મળ્યો ને ધીમેથી તેમને પુછ્યું.

“હજુર, હું આપનો પંતોળ, આપને નસાડવામાં મદદ કરવાના ઇરાદાથી પુકે પુકે અહીં સુધી આવ્યો છું.”

“ઉભો રહે અને મ્હારી સાથે વાત કર, એ લોકોને બ્હેમ આવવાનું કારણ નથી. તેઓ એમ ધારશે કે આ દેશની સ્થિતિ વિશે કાંઈ પુછતો હોઈશ.” બાહ્યરાવે ઉત્તર આપ્યો.

“આપ આ નદી ઓળંગી કયે માર્ગે જશો તે બજાવવા માંહું છું. મ્હારી પાસે પૈસા છે એટલે તેની મદદથી સો એક માણસની ટુંકડી એકઠી કરીશ, ને રાત્રીનેસમે અણચિતવ્યો તમારી ટોળીપર તુટી પડીશ. તે વખતે તમો લાગ બેઈ અમારી ટોળીમાં મળી જાવો, તમારે વાસ્તે હું એક ફાલતુ ઘોડો રાખીશ તેના ઉપર બેશી મ્હારી સાથે નાશી આવજો.”

“પંતોળ તું ખરેખરો સ્વામિભક્ત વીર છે. ત્હારી મ્હારા પ્રતિની આવી લાગણી માટે ઉપકાર માનું છું. સદ્દલાએ મ્હેં ઘાડગેને શેડી મ્હારા પક્ષમાં લીધો છે. એટલે ત્હારી આ મદદની જરૂર પડશે નહીં. બાળોબા પકડાયો, તથા નાના ફડનવીસ પુના તરફ આવેછે-એ સમાચાર મળતા સુધી ઘાડગે અત્રે જ મુકામ રાખવાનો છે. પણ પંતોળ મ્હારાવાસ્તે લીધેલા છવ સાટેના ત્હારા શ્રમનો બદલો આપવા હું ચુકીશ નહીં. પેશ્વા નીમાયા પછી તને મ્હારા દરબારમાં ત્હારી ઇચ્છિત પદવી આપીશ.”

“મ્હારાજ આ સેવકે ફરજ બજાવ્યા શીવાય અન્ય કાંઈ કર્યું નથી, આપના તથા નાના સાહેબના લલામાં જ મ્હારું બહું છે. આ ખુશ ખબર હું નાનાને પ્હેચાડીશ અને સરદાર

હવે આપને જલદી પુનામાં મળીશ” આમ કહી પંતોજ પોતાના હેવટના ભાવ મુખ્ય માણસને જણાવી છાવણી પહોંચી નીકળ્યો; ને ઘોડાપર સ્વાર થઈ ત્વરાથી રાયગઢ તરફ નીકળી ગયો.

નાનાને જ્યારે તેણે સર્વ વાત કરી ત્યારે તેને તેણે ઘણી જ શાબાશી આપી ને બાણરાવને જોડાવવાના તેના પ્રયાસને અતિશય વખાણ્યો ને ઘણું ધનામ આપ્યું.

પુનામાં સર્વ સમારંભ મહોટા પાયાપર ચાલુ થયો. સિંધિયા અને હોલકરનાં સૈન્ય તૈયાર થયાં. દેખીતી રીતે નાનાપર હલ્દી લઈ જવાની તૈયારી થઈ એમ લાગ્યું. દસેરાને દિવસે (તા. ૧૧ મી ઓક્ટોબર) સિંધિયા તથા પૈશ્વાના સંયુક્ત લશ્કરે રાયગઢ તરફ કુચ કરી. બાળોબા તાત્યા તથા પરશુરામભાઈના કાવતરાને ધુળ મેળવવા આ યુક્તિ રચાઈ ને પરશુરામ અંદરનો ભેદ ન સમજતો હોવાથી તે હાલચાલોમાં તેણે ભાગ લીધો.

આ તરફ નાનાની સર્વ યોજનાઓ પરિપક્વ થઈ હતી. આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે શીવાય કોલ્હાપુરના મહારાજને પરશુરામભાઈની બર્ગીરપર હલ્દી કરવાને ઉશ્કેર્યો; ને લાલચો આપી પોતા સાથે કરેલી સંધિ પ્રમાણે બાણરાવને પૈશ્વા સ્થાપવામાં તથા પોતાને પુનઃ પ્રધાનપદપર ચઢવામાં મદદ આપવા નીજામઅલ્લિને પોતાના પક્ષમાં દબ કર્યો. રાઘોબા ભોંસલેને પણ પોતાના પક્ષમાં ભેળવ્યો, અધુરામાં પુરું સિંધિયા પણ ગુપ્ત રીતે નાનાની યોજનામાં બેડાયો. સર્વ તૈયારી થતાં સિંધિયાએ બાળોબાને તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબરે આશિર્વતો કેદ કર્યો, અને નિજામના સેનાપતિ મશરૂ-ઉલ-મુલકની સરદારી તળેની ટુકડી સાથે પોતાના સરદાર નારોપતની ટુકડીને પરશુરામભાઈને પકડવા મોકલી. પોતે ફસાયો છે એમ વખતસર ચેતી જતાં ચિમનાજી આપાને લઈ તે રીવનરીના ડીલામાં જઈ ભરાયો. પરંતુ તેની પુઠ પકડી તેને શરણ થવા ફરજ પાડી. બાણરાવને માનપુર સર પુનાથી અઢાર માઈલ દૂર લીમા નદીને કીનારે લાવવામાં આવ્યો. તેના ભાઈ અમૃતરાવ તથા બાણરાવ ફડકેને છોડી મુકવામાં આવ્યા.

નાનો બાણરાવના સૈન્ય સાથે આવી મળ્યો. મી. બોર્ડીની સરદારી હેઠળ સિંધિયાનું પાયદળ સૈન્ય બાણરાવને પુને લઈ જવા આવ્યું. નાનાને બાણરાવનો કાંઈ સંશય આવતાં પાટનગરમાં આવવા ના પાડી. પરંતુ બાણરાવે “પોતે તેની સાથે કોઈ પણ ભતનો દશો નહી રમે એવો સોગનપૂર્વક લેખ લખી આપ્યો ને ખાતરી કરી ત્યારે આવવા હા પાડી.” નિજામ અને સિંધિયા સાથે તરત જ સંધી થઈ ને તે બેઉએ બાણરાવને મસનદપર બેસાડવાનું તથા નાનાને તેનું પ્રધાનપદ આપવા કહ્યું. આ પ્રમાણે નક્કી થયા પછી બાણરાવ પુરદમમથી નાના સાથે પુનામાં પૂર્ણ ધામધુમથી દાખલ થયો. નાનો પુનામાં એક વર્ષ પુનઃ દાખલ થયો ને રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી.

એક પખવાડીયું વીત્યા બાદ પુરદમદાબા ભરેલી દરબારમાં બાણરાવને પૈશ્વા તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. પૈશ્વા થયા પછી બાણરાવે પ્રથમ કાર્ય પંતોજની નોકરીની કદર કરવા ધાર્યું. પંતોજને બોલાવી એક કીમતી પોષાક, ત્રીસ હજાર રૂપિયા નગદી, તથા પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારની સરદારીની પદવી આપી પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળ્યો. ચિમનાજીઆપાને જો કે તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સઘળું થયું હતું, તોપણ થોડે વખત શિક્ષા ખમવી પડી. પરંતુ થોડા સમયમાં ક્ષમા આપી તેને ગુજરાતનો સૂબો નીમ્યો. પરશુરામભાઈને કેદી તરીકે રાખવા ફરમાવ્યું. પણ આનંદરાવ રાસ્તે ભમીન થવાથી તેને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો.

Baji Rao II,

C. S. P.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણની સૌન્દર્યલતિકા, નાનાનું કેદ થવું, પુનામાં ગભરાટ અને હુટ.

ના ના ફડનવીસે પુને આવ્યા પછી પ્રધાનપદ હાથમાં સ્વીકાર્યું ને ત્રીબકરાવની મદદ લેવા લાગ્યો. અહમદનગર તથા તેની આસપાસનો પ્રદેશ વચનાનુસાર સિંધિયાને સ્વાધીન કર્યો, ને રાવોજીભાંસલે સાથે થયેલો કરાર પણ પાળ્યો. પરંતુ બાહરાવે નિઝામઅલ્લી સાથે મહાડમાં થયેલા કરારમાં પોતાની ધચ્છાનુસાર ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો કરાર પૂર્ણ કરવા ના પાડી. આ ઉપરથી ગુસ્સે થઇ પેશ્વાને મળ્યાવગર મશરૂલ-ઉલ-મુલક પુના છોડી હૈદરાબાદ તરફ રવાના થયો. નિઝામની દરબારમાંનો પેશ્વા તરફનો એલચી ગોવિન્દરાવ પિંગળે આ વખતે પુનામાં હતો. તેણે નાના ફડનવીસને હૈદરાબાદમાંના પોતા તરફના ખાતમીદાર માનકેશ્વરને વાસ્તે ભલામણ કરી કે તે મશરૂલ-ઉલ-મુલકને સમજવી શાંત કરી શકે એવો છે.

આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા ભિન્નભાવને દૂર કરવા બાહરાવની ચતુર્કિચિત્ પણ ધચ્છા જળાર્થ નહી. આથી નાના ફડનવીસે જે એકાએક કરી હતી, તે નબળી પડી અને ઓછામાં પુરૂં તુકોજી હોલકરના મૃત્યુથી જે મહાન બળ છેલ્લા છેલ્લા તેણે એક કર્યું હતું તે વધારે નબળું થયું. હોલકરને ખાસેરાવ અને મહારાવ નામના બે ઔરસ અને જસવંતરાવ તથા વિઠોજી નામના બે અનૌરસ પુત્રો હતા. ખાસેરાવ અશક્ત અને નબળા મગજનો હતો. મહારાવ રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકે એવો હતો. આ ઉભય બંધુઓ વચ્ચે કલહાશ્રિ પ્રકટ થયો. અનૌરસ ભાઇઓએ મહારાવનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. સિંધિયા જે આવા પ્રસંગ વાસ્તે ટાંપી રહ્યો હતો તે લાલ લેવા ચુક્યો નહી. ખાસેરાવની વિજ્ઞપ્તિથી તેણે તેને મદદ કરવા હા પાડી. પુના પાસે આમ્બોરી આગળ સખત ઝપાઝપી થઇ તેમાં મહારાવ મરાયો. જસવંતરાવ નાગપુર અને વિઠોજી કોલ્હાપુર તરફ નાઠા. ખાસેરાવમાં રાજ્ય કરવાની બુદ્ધિના અભાવે તેના મદદગાર સિંધિયાના આશ્રા તળે હોલકરનું હુકુંબ આવ્યું, અને આથી નાનાફડનવીસની સત્તાને એક સખત ફટકો પડ્યો.

આ બે બનાવો વીસ બાવીસ દિવસને આંતરે બન્યા. નાનાએ નિઝામનો રંગરાહ તપાસવાને છુપા બસુસ તરીકે મોકલવા પંતોજીને બોલાવ્યો. પોતાનો ઉદ્દેશ તેને જણાવી રાવરભા-પર તથા માનકેશ્વરપર ભલામણપત્રો લખી આપ્યા, ને સાવચેતીથી કામ કરવાની સૂચના કરી. છુટા પડતી વખતે નાનાએ છેલ્લા બે બોલ કહ્યા:—

“પંતોજી ! આજે હું પુનઃ સત્તાધીશ છું. પણ કાલ શું થશે તેની કોઇને ખબર નથી. વખતે ફરતુ ચક્ર મ્હારી ઉપર એકાએક ત્રુટી પડે ને વખતે હું કેદીની કે દેશનિકાલની સ્થિતિ ભોગવતો હઉં તો આપણો છેલ્લો મેળાપ સમજજે. હવે મ્હારી બહુ નેકીથી નોકરી કરી છે. પેશ્વાની ત્હારા ઉપર પૂર્ણ કૃપા છે. જેવી મ્હારી સેવા કરતો હતો તેવી તેની પણ સેવા કરજે.” આટલું બોલતાં તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, આંખો સજળ થઈ. પંતોજી પણ ગળગળો થઈ ગયો; પ્રધાનના પગ પકડી સોગન લઇ બોલ્યો. “જ્યાં તમે ત્યાં હું. તમારાથી છુટો કોઇ દિવસ પણ

નહી થાઉં.”—વિગેરે ઝોલી સલામ કરી પોતાની છાવણીમાં આવ્યો. થોડા વિશ્વાસુ માણસો સાથે હૈદરાબાદ તરફ રવાના થયો.

* * * * *

ખાજરાવ તખ્તનસીન થયા બાદ દૌલતરાવ સિંધિયા તથા નાના ફઝનવીસની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો ડોળ કર્યો. તે ચાલાક અને કપટવૃત્તિનો હતો તેથી નાના સાથે અણખ્યાવ થતાં વાર લાગી નહી. તેણે દૌલતરાવ તથા નાનાની જીંસરીમાંથી મુક્ત થવા પ્રયાસ ચલાવ્યો. પ્રથમ તેણે નાનાની સત્તા તોડવા યોગ્ય ધાર્યું, કારણ સિંધિયાને તો ગમે તેમ સમજાવી કળથી અગર બળથી હિન્દુસ્થાન મોકલી આપવામાં ફાવીશું ને પ્રધાનની સત્તા તો હમેશની રહેવાની. ખાજરાવને તેનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાને સર્જેરાવ ઘાટજે એક ઉત્તમ સાધન થઇ પડ્યો. તેણે તેને અનેક લાલચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધી હતો. પોતાનો સ્વાર્થ તથા આશાઓ ફળીભૂત થવાનો પ્રસંગ સર્જેરાવ જેવો માણસ ચુકે ખરો ! ખાજરાવે સર્જેરાવને બે નાનો કેદ થાય તો સિંધિયાની દિવાનગીરી અપાવવાની લાલચ આપી. આ ઉપર નાનાને કેદ કરવાની હામ ભીડી. પણ એ મહાભારત કામ કેવી રીતે પાર પાડવું તેના વિચારમાં પડ્યા. પાંચ હજાર વિશ્વાસુ નિમકહલાલ આરખો નાનાના (ઝોરી ગાર્ડ) અંગરક્ષક તરીકે હતા એટલે તેને પકડવાનું કામ ઘણું જ કઠણ હતું. આ કામ પાર પાડવાનું સિંધિયાના સેનાધ્યક્ષ જોહન અને માઇકલ ફીલોઝે માથે લીધું, ને તે પ્રમાણે યુક્તિઓ રચાવા માંડી. આ દગલખાણની ગનેસને ખબર નાનાને મળી. અને તેને સિંધિયાની છાવણીમાં અગત્યના કારણસર જવાને નિમંત્રણ થયું. તેના મિત્રોએ તેને ગમે તેવું કારણ હોય તોપણ સિંધિયાની છાવણીમાં ન જવાની સલાહ આપી. પણ જ્યાં ભાવિ જુલાવે ત્યાં કોણ નિવારી શકે તેમ છે. મિત્રોના ઉપરવટ થઇને નાનો સને ૧૭૯૭ ના ડીસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખે સિંધિયાને વળતી મુલાકાત આપવા તેની છાવણીમાં ગયો. નાના જેવા રાજનયદક્ષ માણસે પણ આ થાપ ખાધી. ભાવિ મિથ્યા થવું નથી. કહ્યું છે કે,

“ ભુલે વિવેકી જન કો વિવેક, ચઢે કુમારે તણને સુટેક

જીવે ન સુણે ગઇ સર્વ શુદ્ધિ, વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ.” (નળદમયંતી).

ન મૂતપૂર્વો ન ચ્ચ કેન દષ્ટોદેસઃ કુરંગી ન કદાપિ વાર્તા ।

તથાપિ તુષ્ણા રણનંદનસ્ય વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ ॥

સુવર્ણમૃગનો અલાવ બહુતાં છતાં રામ મૃગને મારવા ગયા એ પણ ભાવિ. એટલે ભાવિ કોણ નિવારી શકે એમ છે ?

એથીઓએ પણ આ દિવસ સારો નથી માટે સિંધિયાની છાવણીમાં ન જવું એમ કહ્યું હતું. પરંતુ કઠોર ભાવિએ એને જુલાવામાં નાંખ્યો. કોઇનું તેણે સાંભળ્યું નહી. ફીલોઝના અભયવચન ઉપર તેણે શ્રદ્ધા રાખી. તે તેના વિશ્વાસુ, નિમકહલાલ આરખો સાથે સિંધિયાની છાવણીમાં જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં સામે આવેલા જોહન તથા ફીલોઝે મિત્રદાવે ભેટ થવાની છે તેથી સિંધિયાનું કામ નથી માટે આરખોને પાછા જવાનું કહ્યું, એમ અર્થ કરી. નાનાએ તેમ કહ્યું અને ફરી ઝીંજ વારની થાપ ખાધી. આરખોને પાછા ફરવા હુકમ આપ્યો. જમા-

“પાછા ફરતી વખતે નીચેપાડીએ કીકોએ નાનાને કેદ કર્યો.”

ઘરે ઉત્તર આપ્યો “અમે પાછા જવાના નથી તમારૂં નિમક આજ દીન સુધી ખાધું છે તેથી આ વિપત્તિકાળમાં તમને છોડીને જઈશું નહીં.” પણ નાનાએ તેમને ઘણું સમજાવી પાછા ફરવાની ફરજ પાડી. પોતાના સ્વામીનું મન ન હુલાવવાને ખાતર જ તેઓ દીલ્હીગીરીમાં પાછા ફર્યા. છાવણીમાં પ્લેઝ્યતાં દૌલતરાવે નાનાનો સ્નેહલયો સત્કાર કર્યો. મિત્રતાની ખાતરી કરી, ને પાછા ફરતી વખતે દગાખોર નીચોપોલીટન ફીલોએ વચનલંગ કરી નાનાને કેદ કર્યો. વગર મહેનતે સિન્ધિયાની ભળમાં તે ફસાયો. તેના જીવની સલામતી માટે અભયવચન આપ્યું; અને તે યુરોપીયન અમલદારોની પાછળ ગુપ્ત્યુપ મુંગે મ્હોઢે ચાલ્યો. નાનાના કેદ થયાથી પેશ્વાના રાજ્યની સર્વ સાંકળો છુટી જઈ ‘મારે તેની તલવાર’ એવો રંગ ભર્યો.

આ અઘોર કૃત્ય બન્યા પછી સર્જેરાવ ઘાટગેએ નાનાની તેમ તેના ફેનેહીઓની માલમી-લકત જમ કરવા સીપાઈઓની ટુકડીઓ મોકલી. ઘણાઓ ઘરના દરવાજા બંધ કરી ઉપરથી પોતાનો બચાવ કરવાને જે હાથમાં આવ્યું તે સીપાઈઓ ઉપર ફેંકવા લાગ્યા. પુના શહેરનો દેખાવ કોઈ દુશ્મન ચઢી આવ્યો હોય તેવો થઈ રહ્યો. આખી રાત્રી તે ખીબા દિવસની સવાર સુધી અસ્ખલિત બંદુકનો મારો ચાલ્યો. રસ્તાઓ બંધ થયા. ભય, ત્રાસ, હુંટ, મારો વિગેરે ભયાન્વિત શબ્દો થવા લાગ્યા અને સર્વ સ્થળે કાપાકાપી ચાલી રહી. સર્વેત્ર એક સરખો ભય વ્યાપી રહ્યો, ને નજરે ભેનારના શબ્દમાં કહીશું તો ‘મિત્રો એકકા થઈ ટોળાબંધ ઢાલ તરવાર લઈ સજ થઈ રહ્યા હતા’

સિંધિયાએ નાનાને કેદ કર્યાની ખબર જે વખતે વ્યાજરાવને થઈ કે તરત જ તેના પક્ષકાર પ્રધાનોને કામનું નિમિષ કાઢી બોલાવી કેદ કર્યા. તેઓમાં મુખ્ય વ્યાજરાવ ફડેકે, આપા બળવંત, નારોપંત ચકરદેવ, નારો નિલકંઠ મુઝીમદાર (મજમુદાર) અને ગોવિન્દરાવ પિંગળે હતા. નાનાફડનવીસને પૂર્ણ ભક્ષા સાથે અહમદનગર મોકલવામાં આવ્યો. વ્યાજરાવે પોતાના લાઈ અમૃતરાવને મુખ્ય પ્રધાનની જગ્યા આપી, તથા ગોવિન્દરાવ કાળે, અને શિવરામ નારાયણ ફડકેને તેના સહાયધિકારી નીમ્યા. વ્યાજરાવે પટવરધન નામના બીનઅનુભવી માણસને સેનાપતિની જગ્યા આપી.

હવે પેશ્વાએ આવી રીતે પોતાના એક મહાન્ શત્રુનો ખંસ કરી, દૌલતરાવ સિન્ધિયા તરફ પોતાનું લક્ષ્ય ફેરવ્યું. પરંતુ તેને દૂર કરવા પહેલા વચન પ્રમાણે સર્જેરાવને સિન્ધિયાની દિવાનગીરી અપાવવાનું કામ બાકી હતું. તેણે દૌલતરાવને લલામણ કરી તેથી દૌલતરાવે સર્જેરાવના જેવા કારસ્થાની પુરૂષને પોતાનું દિવાનપદ અપવા યોજના કરી તે સમયે જ દૌલતરાવની ઇચ્છાનુસાર વ્યાયભબાઈ સાથે લગ્નપ્રસંગ આવ્યો. એ લગ્ન પુનામાં ઈ. સ. ૧૭૯૮ ના માર્ચ માસમાં મ્હોટા ઠાઠમાઠથી થયાં. ઉત્સવપ્રિય યુવાન સિન્ધિયાએ જે જે સમારંભ કર્યો તે ઘણી હોંસ અને ઉત્સાહલયો ઘણા જ ડોળદમામવાળો હતો. તેણે શ્રદ્ધાઓજનો, નાચરંગ, આતસબાજ વિગેરેમાં અતિશય દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. આ પ્રમાણે દક્ષિણની “સૌન્દર્યલતિકા” દૌલતરાવને પ્રાપ્ત થઈ. જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. આ પ્રમાણે ઘાટગેના હુલમાંથી વ્યાયભબાઈ સિંધિયાના હુળમાં લગ્યાં. અને ઇતિહાસમાં “વ્યાયભબાઈસાહેબ સિંધિયા” એ નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં.

વ્યાયભબાઈ સાહેબના લગ્ન પછી પુના દરબારમાં અનેક રાજખટપટ ને અવ્યવસ્થા થવા લાગી. મ્હોટી ધામધુમથી રાજકીય ઠાઠથી થયેલા લગ્નમાં અતિશય ખર્ચ થયો તેથી સિંધિયાને મ્હોટા કર્જમાં ઘસડાનું પડ્યું. તેમ પુનામાં રહેલા તેના લશ્કરનો માસિક ખર્ચ રૂપીઆ વીસ

લાખ કરતાં વધારે હતો. તેથી હવે પૈસાની તેને ઘણી જ તંગી પડવા લાગી. આથી બાહરાવ પાસે તેણે કરેલા કરાર મુજબ એ કરોડ રૂપિયાની માગણી કરી, પણ તે રકમ પુરી પાડવા તેણે અશક્તિ બતાવી, સર્જેરાવને દૈવતરાવે પોતાનો દિવાન નીમી પુનાના શરાશે પૈસાદાર ર-હીશો વગેરે પાસેથી તે રકમ ભેગી કરવા સલાહ આપી. સિંધિયાએ તે કબુલ કર્યું. અને સર્જેરાવ પોતાના જમાઇનો દિવાન થયો. અને આવી રીતે બાહરાવે આ રાક્ષસને પોતાની ગરીબડી રૈયતપર જીલમ અને ખુનરેણ કરવા છોડી મૂક્યો. આ રાક્ષસ ઘાટજેનું નામ પુનામાં હતું પણ ભય અને તિરસ્કાર સાથે લેવાય છે. પુનાની લુટમાં લોકોને અનેક પ્રકારે છળ્યા. પોતાને સુપ્રત થયેલા કાર્યનો હેતુ પાર પાડવા પ્રથમ ઘાટજે બાહરાવના મહેલમાં ગયો. ત્યાં કેદ કરેલા નાનાના પક્ષકારોને અપમાન સાથે પોતાની સમક્ષ ખેંચી મંગાવી તેઓએ તેમની પુરેપુરી મીલકત તેને આપી તેવી તેની ખાતરી થઈ ત્યાંસુધી કોરડાના માર તેમને માર્યા. તે પછી શહેરના વ્યાપારીઓ, ધનવાન શેઠો તથા શરાશે ઉપર કેર વર્તાવ્યો. ઘણાઓ આ કરતાનો ભોગ થઈ મરણશરણ થયા. નાનાનો ગંગાધરલાનુ નામનો સગો ધગધગાવેલી તોપ સાથે બંધાતાં જ રામશરણ પહોંચી ગયો. અનેક તરેહનો દુઃખ, ત્રાસ તથા જીલમ લોકોપર ગુ-જારવામાં સર્જેરાવે ન્યૂનતા રાખી નહી.

બાહરાવનાથી પણ અંતે ઘાટજેનો આવી રીતનો અનહદ જીલમ બેઇ શકાયો નહી. સિંધિયાને આ બાબત ફરીયાદો મોકલી, પણ તેણે કાને આડ હાથ દીધા. પોતાના ભાઈની કપટ બળતું આ સર્વ પરિણામ હતું તેથી તદ્દન અજ્ઞાત રહેલા અમૃતરાવને ઘાટજેપર અનહદ ક્રોધ થઈયો; ને સિંધિયાએ માથે રહી આવું અધમ કૃત્ય કરાવ્યું તેથી તેને કેદ કરવાની બાહરાવને સલાહ આપી. બાહરાવને તો તે ગમતુ હતું ને વૈદે કહ્યા જેવું થયું. તેણે તરત જ હા પાડી. સિંધિયાના કેળવાયલા સૈન્યની સામે ટક્કર લેવાને અમૃતરાવે મી. ટોન નામના ઇંગ્લીશ અમલદારના હાથ નીચે એક ટુકડી સજ કરી.

બાહરાવની સલાહ લઇ અમૃતરાવે આબાકાળેની સરદારી હેઠળ એક ટુકડી સંજ્ઞા થયે હલો કરી સિંધિયાને કેદ કરે એમ તૈયાર રાખી. સર્વ વ્યવસ્થા થયાબાદ બાહરાવે દૈવતરાવને કાંઈ કામ નિમિત્તે પોતાના મહેલમાં આવવા આમંત્રણ મોકલ્યું. પરંતુ સિંધિયાએ તે સ્વીકાર્યું નહી. આ ઉપરથી ચીઢાઈ દરબારમાં એકદમ હાજર થવા તેના ઉપર સખત હુકમ મોકલ્યો. હુકમને માન આપી સિંધિયા પેશ્વા પાસે આવ્યો. એસતાંની સાથે જ પેશ્વાએ હુકમ કરતો હોય તેવા અવાજમાં તેની પાસે તેની વર્તણૂકનો ખુલાસો માગ્યો કે જેને વાસ્તે સિંધિયા તૈયાર નહોતો. “તમે મહારા ધણી છો કે નોકર !” આનો ઉત્તર સિંધિયાએ ઘણી જ નમ્રતાથી ને માનસર આપ્યો, કે તે પેશ્વા સરકારનો નોકર છે ને દરેક પળે તેની આજ્ઞા પાળવા તત્પર છે. બાહરાવે આ ઉપરથી તેણે અને તેના નોકરે પોતાના એટલે પેશ્વાસરકારના નોકર તથા રૈયત ઉપર ગુજરેલા જીલમના ઘણા દાખલાઓ આપ્યા, તેમ જ તેના પાટનગરમાં, એટલું જ નહી પણ તેના પોતાના ખુદ મહેલમાં ફરતા, જીલમ અને ખુનરેણ કરી તેની યાદી આપી, તરત જ બહાર ક-રતાં ફરમાવ્યું કે “મહારી પોતા તરફ દેખાડેલી બેદરકારી તથા અપમાન મહારાથી હવે સહન થઇ શકતાં નથી. માટે મહારી પ્રતિષ્ઠા રાખવી હોય તો, હું આજ્ઞા કરું છું કે તમારે એકદમ હિંદુસ્થાનમાં નીકળી જવું. સર્જેરાવનો છળ હવે મહારાથી બેવાતો નથી !”

દૌલતરાવનો ઉત્તર ઘણો નમ્ર હતો, તેણે આજરાવના હુકમને તાબે થવામાં સ્વંચ્છા દેખાડી સૂચવ્યું કે ‘ જ્યાંસુધી તેના સંન્યનો ચઢેલો પગાર આપી દેવાને પુરતાં નાણાંની ભેગવાઈ ન થાય ત્યાંસુધી પોતે પૂના છોડી શકશે નહીં. ’ વધારામાં કહ્યું કે “ આપ સરકારને (પૈશ્વાને) ગાદીએ બેસાડતાં મને ઘણું દેવું કરવું પડ્યું છે, ને તે દેવું ફીટાડી દેવા બે આપ તરફથી રકમ મળી જશે તો વગરદીલે હું પૂના છોડી જઈશ. ” આ સાંભળતાં તે જ પળે અમૃતરાવે પોતાના ભાઈને નિશાની આપવા કહ્યું, પણ આજરાવની હિમ્મત ચાલી નહી. આ પ્રમાણે તેની ભવિષ્યની કારકિર્દિમાં વારંવાર દેખાઈ આવતા હોષો—અનિશ્ચિતપણું તથા કાયરપણું—આ બેના લક્ષણોનો સ્પષ્ટ અનુભવ તેના મિત્રોને ખેલવડેલો તેણે કરાવ્યો. સિંધિયા બહારથી ઘણું માન દેખાડી હજુરમાંથી તેના સંન્યની છાવણી તરફ ચાલ્યો ગયો; પણ તેના હૃદયમાં અવિશ્વાસ અને સંશય—આ બન્નેએ વાસ કર્યો. પાછળથી પોતે ન રહેવાયાથી છાજર પેટવાળા નબળા મનના નીચ આજરાવે સિંધિયાને, પોતાના ભાઈ અમૃતરાવની કપટવૃત્તિ જણાવી અને ભવિષ્યમાં તેનાથી ચેતના રહેવાની ભલામણ કરી.

પ્રકરણ ૯ મું.

સતારામાં ગડબડ, પૂનામાં અવ્યવસ્થા, પરશુરામ ભાડિયું છૂટા થવું, સતારાના તખ્તને અપમાન, આક્રમ્યોનો બળવો, પૈશ્વા અને સિંધિયાવચ્ચે અણબનાવ.

તરફ પૈશ્વાના સંન્યનો પગાર પણ સિંધિયાના સંન્યની માફક ચઢેલો હતો. સતારામાં આ વખતે બનતા બનાવોથી ત્યાં સંન્ય મોકલવાની અગત્ય હતી, સંન્યને ત્યાં જવાની આજ્ઞા થતાં પગારની માગણી કરવામાં આવી; અને તેની સાથે કોલાહલ મચાવી મૂક્યો. તેમનો સેનાધિપતિ આલાહપંત પટવરધન તેમને શાંત પાડવામાં અશક્ત નીવડ્યો. આલાહ કુંજર પોતે સંન્યનો માનીતો છે એમ જણાવી શાંતિ પ્રેલાવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો; સૈનિકોની ધ્રુજા વિરુદ્ધ તે વચ્ચે પડ્યો તેથી તેની મરફેરીઓ થવા માંડી. આટલાથી તે સમજ્યો નહી, ને તે પોતાના પ્રયાસમાં ખતથી મંડ્યો રહ્યો. ઉદ્ધત સૈનિકોએ તેની પાઘડી ઉગવી શહેરના રસ્તા ઉપર લાતે લાતે ઉછાળતાં જઈ તેનું ઘણું અપમાન કર્યું. ગોવિંદરાવ પિંગળે બે હજી પણ કેદમાં હતો, તેણે પૈશ્વાને ખાનગી સંદેશો મોકલાવી કહેવડાવ્યું કે, ‘ આ ગંભીર ગડબડાટ દાખી દેવાને માત્ર નારોપંત ચક્રદેવ એકલો જ શક્તિવાન છે. ’ આવા બારીક સમયે ગભરાયલા આજરાવે તેનું કહેણ તરત જ સ્વીકાર્યું; ને ચક્રદેવ સાથે તેને પણ કેદમાંથી મુક્ત કર્યો. નારોપંત ચક્રદેવ સંન્યમાં માનિતો હોવાથી તેણે સ્હેલાઈથી એક જ દિવસમાં સર્વ કોલાહલ શાંત કરી દીધો; પણ તે જ દિવસે પરશુરામ-પંતભાઉ બેવો બળવાન અને વગવાળો કેદી છુટો થવાથી તેમ જ આ નવા સેનાધિપતિને આટલે દૂર સતારે મોકલવા વિશ્વાસ ન પડવાથી આજરાવ પૂનાથી સંન્ય મોકલી શક્યો નહી.

બે વખતે આજરાવે નાનાફડનવીસનો નાશ કરવા યુક્તિઓ રચવા માંડી તે વખતે તેણે

સતારાના મહારાજને પણ એ કાર્યમાં સામેલ કર્યો, અને નાનાના પ્રતિનિધિ બાહુરાવ કિશાને કેદ કરી કીશ્વાનો કબ્જે લેવા તેને સલાહ આપી, અને વચન આપ્યું કે, પૂર્વે જેવી રીતે રાજ. કારોબાર ચાલતો હતો તેવી રીતે ચલાવવા પોતે નિશ્ચય કર્યો છે. ખેલા બાહુરાવ પૈશ્વા માફક પોતે મહારાજનો નિમકહલાલ સેવક થઈ રહેશે.” જેવો નાનો કેદ થયો કે તરત જ શિવરામ નારાયણ ઠંકે પૈશ્વા તરફથી કીશ્વાનો કબ્જે મેળવવા આવ્યો. તેને મહારાજે એવો ઉત્તર આપ્યો કે, ‘કીશ્વાની સંભાળ હું પોતે જ લઈશ, અને મહારો સેવક બાહુરાવ આપેલા વચન પ્રમાણે વર્તશે,’ વિગેરે. પોતાના કારસ્થાનનું આ પરિણામ આવેલું જોઈ બાહુરાવ ગભરાયો. મહારાજને ગમે તેમ સમજવી પોતાનું સૈન્ય કીશ્વામાં દાખલ કરવા વિચાર થયો; ને તેવાસ્તે માધુરાવ રાસ્તેને યોગ્ય હુકમ આપી સારા સૈન્ય સાથે રવાના કર્યો. માધુરાવ રાસ્તેનું મહારાજે માન્યું નહીં, ને તેના સૈન્યને કીશ્વામાં આવવા દેવા સ્પષ્ટ ના પાડી. આ બનાવ તરફ સિંધિયાનું લક્ષ્ય ખેંચાયું, અને બાહુરાવે પોતાની સત્તા વધારવાના હેતુથી કાંઈ પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ રચી મહારાજ સાથે આ કપટપ્રબંધ રચ્યો હોવો જોઈએ—આવો સંશય પડતાં તેણે મહારાજને ગુપ્ત-રીતે મંત્ર મોકલ્યો કે, “કીશ્વાનો કબ્જે લેશ માત્ર પણ છોડવો નહીં અને સૈન્યમાં વધારો કરવો; અને બ્રાહ્મણી સત્તાનો નાશ કરવા જરૂર પડતી મદદ આપવા તૈયાર છું.” આ ઉપરથી મહારાજે સૈન્યમાં વધારો કરવા માંડ્યો. માધુરાવ રાસ્તે મહારાજના આ કાર્યમાં આડે આવવાથી તેનીપર હક્કો થયો. સતારાથી રાસ્તેને પાછા હટવું પડ્યું ને અંતે માલેગાંવ આશ્રય લેવો પડ્યો.—આ બનાવથી પૈશ્વા વધારે ગભરાયો.

આ વખતે માધુરાવ રાસ્તેના બંધુ આનંદરાવના રક્ષણ તળે કેદ કરેલા પરશુરામભાઉ પટવરધનને મંડુ ગાંમમાંથી વાઈ લઈ આવવામાં આવ્યો હતો, તેણે ‘જે પોતાને સૈન્ય એકંદું કરવા હુકમ આપવામાં આવે, તો પોતાના પક્ષના માણસોથી આ સર્વ ગડબડાટ શાંત કરવા, તેમ જ સતારાનો કીશ્વો પાછો સ્વાધીનમાં લાવી આપી સેવા બજાવવા’ પોતાની ધ્વજા દર્શાવી. વ્યથિતવાળા પૈશ્વા તરફથી તરત જ રજ મળી અને પરશુરામે રાસ્તેની મદદથી વાઈની આસપાસ લગભગ દસ હજાર માણસનું સૈન્ય એકત્ર કર્યું.

પરશુરામભાઉએ આ દસ હજાર માણસોના સૈન્યસાથે સતારા તરફ કુચ કરી.—શેહ-રમાં મહારાજના અસાવધ થઈ રહેલા સૈન્યપર હક્કો લઈ ગયો. સતારાના સૈન્યે કાંઈપણ સા-વચેતી રાખી ન હોતી અને બીલકુલ ગાફિલ સ્થિતિમાં હતું. પરશુરામભાઉ વેના નદી ઓ-ળંગી આવ્યા પછી મહારાજને ખબર પડી—મહારાજે એકંદું કરેલું સૈન્ય પચીસો માણસોનું હતું; અને તે હજારની સામે થવા તૈયાર ન હોતું. રાજને કીશ્વામાં ભાગવાને માંડમાંડ વખત મળ્યો—તેનું સૈન્ય નાસવા માંડ્યું.—તેનો બંધુ ચતુરસિંહ, મોહિતે, મડીક વિગેરે સરદારોએ ન્હાની ટુકડી સાથે બહારીથી ટકાવ કર્યો, પણ તેમને અંતે પાછું હટવું પડ્યું—અને પરશુ-રામની એક ટુકડીએ પુઠ પકડ્યા છતાં પોતાના નિમકહલાલ સેવકો સાથે ચતુરસિંહ કોલ્હા-પૂરના રાજનો આશ્રો લેવા શક્તિવાન થયો.

આણી તરફ પરશુરામભાઉએ જેમ કોઈ શત્રુનાં શહેર લૂટે તેવી રીતે શાહનગર (સતારા) લટી મહા અનર્થ કર્યો. દરબારમાં આવી મહારાજની અત્યંત અપ્રતિષ્ઠા કરી, અને પાસે મહારાજના ચમરીબરદાર હતા તેમને આજ્ઞા કરી કે, “હું મહારાજના આ તખ્ત ઉપર બેસુંછું, અને તમે મહારા ઉપર ચમર મોચેલ હલાવો.” તેનું આપું કૃતમ્મ ભાષણ સાંભળી એક

નમકહલાલ ચમરધરનારને અત્યંત ક્રોધ થઈયો અને તે બોલી ઉઠ્યો, “હુષ ! ચમર મોર્ચલ તો નહીં પણ તહારાપર જાહુ હલાવીશું.” આ સાંભળતાં પરશુરામની આંખ ફાટી અને તે તરવાર કાઢી તેનીપર ફોડી ગયો, પણ તે બેઉવચ્ચે ઓર્ચીતો આવી મહારાજનો ઉપાધ્યાય હાથ બેડી શાંત પાડતો બોલ્યો, “પરશુરામપંત ! તમારા અધમપણુની હવે હદ થઈ. હવે તો બસ કરો.” આ બ્રાહ્મણના તિરસ્કારના પણ નમ્ર શબ્દ સાંભળી ભાઉ જરા શાંત થયો, અને દરબારમાંથી ચાલ્યો ગયો; પણ જતાં જતાં મહારાજના સિંહાસનને લાત મારી. આ સમાચાર અતુરસિંહને કોલ્હાપુરમાં મળ્યા. તે ઉપરથી કોપાયમાન થઈ, પરશરામભાઉનું સ્વમાલીકીનું ગામ તાસગામ લૂટી ઘણા ખર્ચે બંધાવેલો તેનો ભય વિશાળ મહેલ બાળી ભસ્મવત્ કરી કોલ્હાપુર પાછો ફર્યો.

કોલ્હાપુર મહારાજને તથા તેમના સરદારોને પણ પરશુરામભાઉના સતારામાં આવા ઉદ્ગત અને નીચ વર્તનના સમાચાર સાંભળી અત્યંત ક્રોધ વ્યાપ્યો. કોલ્હાપૂરના શિવાલ મહારાજને તો આ સાંભળી દેહશુદ્ધિ જતી રહ્યા જેવું થયું. તેઓ કોઈ સાથે બોલે નહીં, તેમ બેઠેલી જગ્યાએથી હાલેચાલે નહીં, એવી વિષમ સ્થિતિ થઈ. અંતે રત્નાકરપંત આપ્પાએ અને વિશ્વાસરાવ ગાયકવાડે મહારાજ પાસે સોગંદ લીધા કે “આ હુષ પરશુરામના શબને તમારા ચરણ પાસે લાવીને નાંખીએ તો જ અમે અમારા પિતાના ખરા વીર્યના !” આ પ્રતિજ્ઞાથી મહારાજને કાંઈ શાંતિ વળી. પ્રિય વાંચનાર ! આ નિમકહલાલ સરદારોએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાળી, અને ભાઉ ઉપર કેવીરિતે વેર વાળ્યું તે આપણે આગળ ઉપર બોધશું. હાલ તો સતારાના મહારાજના ક્રીડાનો કબ્જો લેવાવિષે તેમ જ ખૂનામાં ચાલતી અવ્યવસ્થાના સમાચાર બાળીશું.

* * * * *

સતારાના ક્રીડામાં પુરતું અનાજ ન મળવાથી રાજને કીલ્હો અંતે શરણ કરવો પડ્યો. ઇત્કાર્ય પૂર્ણ થવાથી પરશુરામભાઉને સૈન્ય વીખેરી નાંખવા હુકમ મળ્યો; પણ તેમનો પગાર ચઢી ગયેલો હોવાથી પોતે તેમ કરવા અશક્ત છે, એમ મિષ કાઢી પોતે જ પૈશ્વા સરકારનો નિમકહલાલ તાબેદાર સેવક છે એમ વિદિત કર્યું. આ ઉપરથી અંતે તેણે દસલાખ રૂપીઆ દંડના ભરતાં બાહરાવે તેને ક્ષમા આપી.

* * * * *

આ તરફ ખૂનામાં અતિશય અવ્યવસ્થા વધી પડી અને બેબંદશાહી ચાલવાથી દૌલતરાવનું માન તથા વજન ઘટી ગયું. તે વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો ને નધારેલા સ્થળેથી તેના પર ભય ઝાઝુમવા લાગ્યું.

મહાદળ સિંધિયા પોતા પાછળ ત્રણ વિધવા મુકી ગયો હતો, તેમાંની બાગીરથી બાઈ નામની રાણી, યુવાન અને ઘણી ખુબસુરત હતી. દૌલતરાવ મહાદળનો દત્તક પુત્ર હતો, અને તેણે આ ત્રણ બાઈઓના મિલાવ માટે પુરતો બંદોબસ્ત કરી આપવાનું વચન આપ્યું હતું. તે પ્રમાણે તે ત્રણે તેની છાવણીમાં હજુ રહેતાં હતાં; તેમ તેમને સાડા હમેશને માટે સ્વતંત્ર નિમ્નોક કરી આપવાને કાંઈપણ પગલાં લેવામાં આવ્યાં ન હોતાં; અને જે કાંઈ સાધારણ નિમ્નોક આપવામાં આવતી, તેમાં પણ ઘટાડો કરવામાં આવ્યો. આ બે મ્હોદી વિધવા.

ઓએ એકાએક, ન્હાની વિધવાને સિંધિયાસાથે આડે વ્યવહાર હતો એવું જાહેર કર્યું, અગર એવો જુઠો આરોપ સિંધિયા ઉપર મૂક્યો. ખુદી રીતે તેઓએ તે તરફ પોતાનો ધિક્કાર દેખાડી જાહેર કર્યું કે આવા નીચ માનુષીમાં પુત્રને તેઓ પોતાનો પુત્ર કયુલ કરશે નહીં. સર્વેરાવ ઘાટએ વચ્ચે પડ્યો. બાઇઓએ તેને પોતાની સન્મુખ આવવા ના પાડી, પણ આ દુષ્ટે તેમના તંત્રમાં જોરજુલમથી દાખલ થઈ, તેમને પકડી ઘાતકીપણે ચાથુકે ચાથુકે ફટકાવી, હલકી પાડી. મહાદેવ સિંધિયાના અમલમાં બાલોબા તાલાના પક્ષના મ્હોટા મ્હોટા હોદ્દાઓ ભોગવેલા શેણવી બ્રાહ્મણ અમલદારાએ બાઇઓનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. આથી સખત વાદવિવાદ થતાં મતભેદ પડતાં ફાટકુટ પડી; પણ અંતે એવો નિર્ણય થયો કે, ‘બાઇઓએ બરહાનપુર જઈ રહેવું, અને તેમની ખોરાકી પોષાકી વાસ્તે સિંધિયાએ યોગ્ય સ્વતંત્ર બંદોબસ્ત કરી આપવો.’

ગોઠવણ મુજબ તેઓ પૂનેથી નીકળ્યા. પણ રક્ષણને માટે સાથે રહેલી ટુકડીએ તેમને બરહાનપુર ન લઈ જતાં, છૂપા હુકમ મુજબ બંધીખાનામાં નાખવાને માટે અહમદનગરનો માર્ગ લીધો. છાવણીમાં રહેલા બાઇઓના પક્ષકારોએ આ દગો તરત જ શોધી કાઢ્યો. બાઇઓ સાથેની ટુકડી હતી લીમાકાંઠે કોરેગામ પહોંચી હશે, એટલામાં શેણવી બ્રાહ્મણોના પક્ષકાર, સિંધિયાએ ચુંટી કાઢેલા હિંદુસ્તાની ઘોડેસ્વાર ટુકડીના સરદાર મુસફરખાન પકાણે આ ટોળી પર અણુચીંતવ્યો હલ્લો કરી બાઈઓને તેમના કબજામાંથી છોડવી સિંધિયાની છાવણીની પડોશમાં પાછો લઈ આવ્યો. આવા સાહસિક કૃત્ય માટે તેને શિક્ષા થયા વગર રહેત નહી, પરંતુ પોતાના સૈન્યના મ્હોટા મ્હોટા અમલદારો આ કાર્યમાં સામેલ છે, તેમ જ વખતે હલ્લો કરવામાં નજીક સંબંધની રાજકુટુંબ સ્ત્રીઓ કદાચ કપાઈ જાય તો તેથી પોતાની અપકીર્તિ આખા મરાઠા દેશમાં થાય, એ ભીતિ—વિચાર વગેરેથી સિંધિયાએ તરત કાંઈપણ પગલાં લેવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ઘાટજેએ આરંભમાં જ અટકાવવાને તથા તેની સત્તાને દાબી દેવાને અસરકારક શબ્દોમાં અરજ કરી. અંતે ઘણા વિચાર પછી તેમનાપર હલ્લો લઈ જવા સિંધિયાએ રજા આપી. પણ મુસફરખાન પ્રથમથી ચેતેલો હોવાથી તેમ સિંધિયાના આ વિચારની તેને ખબર પડવાથી, બાઇઓને જુગર તરફ જતાં લીમા નદીને કાંઠે છાવણી નાંખી પડેલા, પૈશ્વાના ભાઈ અમૃતરાવની છાવણીમાં મોકલી આપી. અમૃતરાવે તરત જ તેમને પોતાના રક્ષણમાં લીધી. ઘાટજે તેમની પુઠે પડ્યો. મુસફરખાન બાઇઓને અમૃતરાવને ત્યાં સહિસલામત બેઈ પુઠે પડનારાઓ સામે જઈ તેમનાપર ધસી, તેમનો પરાજય કરી, વિજયી થઈ અમૃતરાવની છાવણીમાં પાછો ફર્યો.

જનવાર્તા એમ છે કે ખુદ બાજરાવ આ બાઇઓના બળવાનો મુખ્ય ઉશ્કેરનાર હતો; અને તેણે બાઇઓના પક્ષકારોને ખંતથી મંજૂા રહેવા ઉશ્કેર્યો હતા. વળી બાઇઓને રક્ષણમાં લેવાનું પોતાના બાઈનું આ કૃત્ય યોગ્ય અને પરોપકારશીલ છે, એવું જાહેર કર્યું.

અમૃતરાવની છાવણીપર આચીંત્યો હલ્લો કરી બાઇઓને પકડી લાવવા સિંધિયાએ ૭મી જુન (૧૭૯૮)ની રાત્રીને વખતે દુપ્રાટ નામના ફ્રેચ સરદારને પાયદળની પાંચ ટુકડી સહિત મોકલ્યો. અમૃતરાવ આ હક્કામાટે તૈયાર હતો. તેણે સામો હલ્લો કર્યો. સિંધિયાના લશ્કરને પાછા હઠવા ફરજ પડી. સંદેશાઓ ચાલ્યા, “બાઇઓએ મરજી પડે ત્યાં જઈ રહેવું, અને તેમને માટે સારો બંદોબસ્ત કરવો.” સિંધિયા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેની છાવણી પાસે પૂના આગળ આવી ખડકીના પૂલપાસે પડાવ નાંખ્યો. જ્યારે અમૃતરાવ આમ નિશ્ચિન્તપણે, ને

વિશ્વાસે રહ્યો, ત્યારે સર્જેરાવ મુસલમાનના તાણુતના તહેવારનો લાભ લઈ, બરોબર તાણ્યા હંડા કરવાની વખતે નદીકાંઠે આવી પહોંચ્યો, અને વિશ્વાસપર રહેલા નિખાલસ સૈન્ય ઉપર તોળોનો મારો શરૂ કરી, ધસી, હલ્લો કરી તેને વીખેરી નાંખ્યું, અને પાછળથી તેમની છાવણી હુટી. આ વખતે બાધઓ વીઝલવાડી નામના ગામડામાં હતી, તેથી આ હલ્લો ખુદ પૈશ્વાના ભાઈ ઉપર થયેલો કહવાયો; અને હવે સિંધિયા તથા પૈશ્વા વચ્ચે ખુલ્લી લડાઈ થશે, એવી ખુબી પડવા લાગી. ખાસેરાવ હોલકર અમૃતરાવને જઈ મળ્યો, અને માનકરીઓ તેના વાવટાનીચે એકત્ર થયા. પૈશ્વાએ નિઝામ તથા રાઘોજી ભોંસલે સાથે સંદેશા ચલાવ્યા.

સિંધિયા હવે ગલરાયો. તેણે ઈંગ્રેજોને વચ્ચે પડી સમાધાન કરી આપવું એવી ઇચ્છા દેખાડી. “સિંધિયાએ તેના હાલના પ્રધાનોને રત્ન આપવી; બાધઓના નિભાવમાટે સારી ભગીર જુદી કાઢી આપવી, તથા પૈશ્વાની સત્તાને માન આપવું.” આવી રીતે કરનલ પામરે ભલામણ કરી. આ પ્રમાણે વર્તવા સિંધિયા કચુલ હતો, પણ બાધઓની માગણી હદ ઉપરાંત તથા ગેરવ્યાજબી થતી ગઈ. તેથી તેમની ઇચ્છા પુરી પાડવા તે અશક્ત હતો. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પણ ભારે અવ્યવસ્થા થઈ રહી હતી. અને સિંધિયાને પોતાના પ્રાંતનો બંદોબસ્ત કરવા જવાની ખાસ આવશ્યકતા હતી ને તેથી ત્યાં જવા બહુ ઉત્સુક હતો. પણ સૈન્યના ચઢેલા પગારમાંથી કાંઈપણ રકમ અપાયા વગર કાંઈ થઈ શકે તેમ ન હોતું, તેમ તેવી રકમના અભાવને લીધે તે બહુ જ મુંઝવે.

પ્રિય વાંચનાર! હવે પૂનાની અવ્યવસ્થા-ગડબડ, સિંધિયાની મુંઝવણ, વિગેરે આગળ ન વર્ણવતાં આટલેથી જ અટકી, નિઝામનો રંગરાહ તપાસવા પંતોજી ગયો છે, તે તરફ ત્હારી સ્મરણશક્તિની કમાન ફેરવ!

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ફલા.

જનું પ્રભાત અંધકારમય આછી ઝાકળવાળું બીનાશવાળું હતું. હજી ટેકરીઓપર ધુમસ સ્વેચ્છાથી વાસ કરી રહ્યું હતું, પણ નદી નાળા તથા ખીણો ઉપરથી ધુમસનો પડઠો ઉપડી ગયો હતો. અને વસંત ઋતુનો પવન આ પડદાને ઉચકવાને શક્તિમાન થઈ શકતો ન હોતો. વટેમાર્ગુઓનો માર્ગ નદીને કિનારે કિનારે વાંકો ચુંકો નીચેની ખીણમાંથી પસાર થતો હતો અને ટેકરીઓની ટોચોને સલામી કરવાને સૂર્ય નિરંયક મહેનત કરી અહીં તહીં છુટા છવાયા કિરણો ફેંકવા મથતો હતો. આ કિરણો ફાલ્ગુન માસની પ્રભાતની ગ્લાનિ નિર્મૂલ કરવા અશક્ત હતાં; અને આટલા બેલા પ્રભાતે પૂર્વાકાશ કલાપર પ્રકાશની પ્રભાને સ્થાને વિવિધ ભતના અનેકરંગી સૂક્ષ્મભેદવાળા આભાસરૂપ રંગો, પ્રલક્ષ-પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. આ સમયનો સર્વ દેખાવ મનોવ્યાધને ઉત્તેજિત કરે એવો સમાનરૂપનો તથા ઉદાસીન હતો.

આ સમયે ત્રીસેક મરાઠાઓની એક ટોળી શિકારની શોધમાં નીકળી પડી હતી. સૌથી મોખરે એક યુવાન તથા એક વૃદ્ધ-એમ બે મરાઠા સરદારો હતા. તેઓ બન્નેની શરીરાકૃતિ

એવી હતી કે પિતાપુત્રનો આભાસ આપતા હતા. યુવાન સ્વાર પંદર સોળ વર્ષની વયનો મુંદર ચહેરાવાળો અને ચાલાક લાગતો હતો. શિકારની શોધમાં તેઓ પુરપાટ અશ્વને દપટાવે જતા હતા. એક રાત્રી ડુક્કર દૃષ્ટિએ પડતાં તેઓ તેની પુઠે પડ્યા, પણ થોડા વખતમાં તે તેમના પંખમાંથી છટકી ગયું. કલાક એકલાક વીત્યા પણ કોઈ પણ શિકાર હાથ આવ્યો નહીં. નિરાશા તેમના મુખપર છવાઈ રહી. આણી તરફ ભગવાન સૂર્યનારાયણ પણ ખડોની ટોચોપરથી ધ્રુમસનો ઘેરો હઠાવી કાઢવામાં મહા પ્રયાસ પછી વિજયી થયા—સર્વત્ર સ્વપ્રકાશ પ્રસારી દીધો.

એક નહાના ગુચવણીવાળા જંગલમાંથી બહાર પડતાં જરા ઉચ્ચાણવાળા લાગપર આ શિકારીઓ આવી પહોંચ્યા. આસપાસ નજર ફેરવતાં નીચેની ખીણમાં આ યુવાનને કાંઈ દૃષ્ટિએ પણ. વૃક્ષ શિકારી તરફ એક ફેરવી તે જગ્યાપ્રતિ હાથ લાંબો કરી બોલી ઉઠ્યો. “પિતાણ ! પિતાણ ! જુવો, જુવો ! નજર કરો, આ નીચેની ખીણમાં એક બીચારા સ્વારપર ઘણા માણસોએ હલ્લો કર્યો છે અને તેને પરાજિત કરવાની અણીપર છે ! ચાલો, ચાલો આપણે તેની મદદે જઈએ !” આમ બોલતાં ઉત્તરની પણ રાહ ન ભેતાં તે સ્થાન તરફ પોતાના અશ્વને છોડ્યો. વૃક્ષે પણ તે તરફ નજર ફેંકતાં તેની પાછળ ઘોડો ઘોડાવ્યો. માણસોએ પણ તેમ જ કર્યું. તે સ્થાનની વધારે નજીક આવતાં તેમણે શોધી કાઢ્યું કે એક યુવાન મરાઠા સ્વારપર એક ભણ્ણીતી છુટાડ ટોળી હલ્લો કરી રહી છે અને તે વીર મદં બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કરી રહ્યો છે.

તરત આપણા યુવાન શિકારીએ પોતાની બંદુક છોડી અને હલ્લો કરનારના નાયકના માથામાં લાગતાં તમ્બર આઈ ઘોડાપરથી ઉથલી પડ્યો. આ યુવાન શિકારીનો દાખલો લઈ તેના માણસોમાંથી પાંચ છ જણાએ બંદુકના અવાજે કર્યા અને તેથી બીજા બે ત્રણ છુટાડ ટોળીના માણસો પડ્યા. પોતાના ભક્ષ્યના બચાવમાટે મદદ આવી પહોંચી છે એવું બેઈ તે ટોળી વિખેરાઈ ગઈ.

બે સ્થળે છુટાડ ટોળી તથા વીર મરાઠા સ્વાર વચ્ચે ચક્રમક ઝરી હતી તે સ્થાને આવી પહોંચતાં આપણા યુવાન સ્વારે તે વીરને ગંભીર રીતે ઘવાયલો તથા પોતાના લોહીથી ખરડાયલો પંદર વીસ લાશોની વચ્ચમાં બેશુદ્ધ પડેલો દીડો. આ બહાદુર શિકારી એકદમ ઘોડા ઉપરથી કુદી પડી પોતાના મસ્તકપરના ફેંટામાંથી ચીરો ફાડી તે ઘવાયલા વીરનું લોહી બેટું અટકાવવાને ઘાપર મજબુત બાંધી દીધો. હમેશના રીવાજ મુજબ જંગલને નાકે આને પણ પાલખી રખાવી હતી તે તરત જ ત્યાં મંગાવી. તેમાં આ બેશુદ્ધ પડેલા વીરને સુવાડી પોતાના ઘર તરફ લઈ આવ્યા.

પ્રિય વાચક ! આપણી વાર્તા આગળ ચલાવવા પૂર્વે આ યુવાન શિકારી તથા આ વીર મરાઠા સ્વાર વિષે કાંઈ ઉપોદ્ધાતરૂપે બોલીશું.

* * * * *

આ યુવાન શિકારી પુરુષ નહીં પણ પુરુષના વેષમાં સ્ત્રી હતી. તે વરકુટના એક નહાના ભગીરદાર સુભાનજીરાવ માનેની એકની એક લાડકવાઈ પુત્રી હતી. એનું નામ ફાલ્ગુ એના રૂપને યોગ્ય જ હતું. ખરેખર તે ફાલ્ગુ જ હતી. માનેની આ પુત્રી જેવી સૌંદર્યવાસ્તે પ્રખ્યાત હતી તેવા જ તેનામાં, ઠરેલપણું, દૃઢતા, શૌર્ય, વિગેરે સદ્ગુણોનો વાસ હતો. તેની વિવેકશક્તિ પુરુષના જેવી હતી. તે સમયના મરાઠા સરદારોના પડદાના અતિરૂઢ નિયમો તેના પિતાએ

હજી તેને વાસ્તે અમલમાં મૂક્યા ન હોતા. પોતાને આવી વિચક્ષણ પુત્રી શીવાય અન્ય કાંઈ પણ પ્રબલ ન હોવાથી વૃદ્ધ સુભાનજી તેને પુત્રવત્ શિક્ષણ આપતો હતો. ભાલા મારતાં, બંદુ-કથી નેમ તાકતાં, ઘોડે બેસતાં, શિકાર કરતાં વિગેરે મરદાની રમતો તેને શીખવવામાં આવી હતી. રંભા સુભાનજીરાવને પ્રાણસમાન બહાલી હતી. હાલ તેની ઉંમર સોળ સત્તર વર્ષની હતી. પિતાને દરેક કાર્યમાં તે મદદ આપતી હતી; ને દરેક અગત્યના કામમાં તેની સલાહ લેવામાં આવતી. આવી બહાદુર અને શુદ્ધિમતી પુત્રી જોઈને સુભાનજીરાવને ઘણો આનંદ થતો, ને પુત્રની ખોટ તેને લાગતી નહીં.

આ અલૌકિક હુમારીના હસ્તની માગણી ઘણા વીર આકાંક્ષી મરાઠા સરદારો તરફથી કરવામાં આવી હતી. પણ કોઈ ફાવી શક્યા ન હોતા. તેની સુંદરતા અને શુદ્ધિનો પ્રભાવ દરેક જીલ્લાનો વિપય થઈ રહ્યો હતો:—

(મનહર.)

“ શરદના ચંદ્રકેરી કાન્તિ જેવું મુખ રૂઝું,
તેવિષે વિશાળ આંખો આવી રહી શોભતી;
નમેલા ખભા છે જેના એવા હાથ રૂઝા રાજે,
પાસાં બેની સફાઈ દેખાય અતિ ઓપતી;
ઉંચાં સ્તન પાસે પાસે તેથી આકુંચિત ઉર;
જઘન નિતમ્બયુક્ત, કટિ હાથમાં જતી;
વાંકડી આંગળી પગે એવું વપુ ખુબ વળે, ”

* * * * *

જે દિવસે હુડાડ ટોળીની ઝપાઝપી થઈ તે દિવસના પ્રભાતે આવા રૂપની સુંદરી તેના પિતાસાથે શિકારે નીકળી હતી, તે હુડાડ ટોળીના પંજામાંથી તે ઘવાયલા લોહી લુહાલુ થયેલા વીર મરાઠા સ્વારને છોડાવી પોતાના ઘર તરફ લઇ ચાલી એ ઇતિહાસ આપણે ઉપર વાંચી ગયા.

વરકુટ ખોચતાં આ ટોળી નવા મેમાન સાથે સુભાનજીરાવના મહેલ આગળ થોભી. બીલકુલ આંચકો ન લાગે તેમ સાવચેતીથી પાલખીમાંથી બહાર કાઢી તે સ્વારને મહેલના એક ભવ્ય ખંડમાં સ્વચ્છ બીછાનાપર સુવાડ્યો. સ્વાર તો હજી અચેત હતો. તેના અંગઉપરથી લોહીના ડાઘ સાફ થતા હતા ત્યાં સુભાનજીરાવ પોતાના પરોણાના સમાચાર પુછવા આવ્યો પણ અંદર દાખલ થયો ને તેની મુખમુદ્રાપર દષ્ટિ પડતાં તે ચમક્યો ! શંકિત થતાં પુનઃ પુનઃ તેના તરફ બેવા લાગ્યો—તેને ઓળખ્યો; “ કોણુ ! આતો પંતોજ ! પેલા હુદ નાનાનો વિશ્વાસુ સરદાર ! ” આ શબ્દો તેના મ્હોંમાંથી એકાએક નીકળી પડ્યા. તેની પુત્રી તેનો ગુંચવારો સમજ ગઇ ને તરત જ તેના સામી દષ્ટિ કરી તેને શાંત પાડવા લાગી. આખરે સુભાનજીએ એક ઉમરાવ મરાઠા વીર તરીકે શત્રુવટ દૂર કરી આશ્રયે આવી પડેલા શત્રુના માણસની જોઈતી સારવાર કરવાને યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી.

આ મુલાનરાવ માને ખરો મરાહો હતો અને બ્રાહ્મણી રાજ્યનો કટ્ટો શત્રુ હતો, પણ પોતાપાસે પુરતાં સાધનો ન હોવાથી તેમ પોતાની ન્હાની બગીર આબાદ રાખવાના હેતુથી ઇચ્છાવિરુદ્ધ કમનથી પણ બ્રાહ્મણી સત્તાને અધીન રહ્યો હતો. અંદરખાને તો તે સત્તાનો ક્યારે નાશ થાય એમ જપ જપ્યા કરતો હતો, તથા તેને અને નાનાવચ્ચે અતિશય અણબનાવ હતો. નાનાએ તેની બગીરનો ઘણો ભાગ જપ કયો હતો, ને તેથી નાનાપર તેનો ક્રોધાગ્નિ પ્રબલ્લી રહ્યો હતો. પોતે નાનાનો શત્રુ છે એમ ઘણાને બહેર કરતાં કુલાતો. નાનો તેની આ રીતભાતથી અજ્ઞાત ન હતો. પણ જ્યાંસુધી મ્હોઝમ્હોઝ થાય નહીં ત્યાંસુધી, અને તે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો હતો તેથી કાંઈ પણ કરી શકનાર નથી એમ ધારી નાનો આંખઆડા કાન કરતો હતો. પૈશ્વાની દરબારમાં તેને વખતોવખત જવું પડતું હતું તેથી પંતોજને અનેક વખત બેયો હતો, તેમ તે નાનાનો વિશ્વાસુ ને જીવબળ હતો એ પણ એને ખબર હતી. આથી પોતાને ઘેર પરોણા તરીકે લાવેલો શખ્સ પંતોજ જ છે એમ ખાતરી થઈ. બે કે તેની સારવાર માટે તેણે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા હુકમો આપ્યા પણ મનમાં તેને ઘણી મુજવણ થતી હતી.

કોઇ કોઇ વખત માંદા મેમાન માટે મલિન વિચારો તેના હૃદયમાં વાસ કરતા, પણ તેની માવજત કરવામાં કાંઇ પણ ખામી આવવા દીધી નહીં. પંતોજની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર હતી. પંદર દિવસ તો તેણે બેશુદ્ધ પથારીવશ કાઢ્યા, ને તેની છંદગી ભયભરેલી લાગી. તે પછી જરાતરા પ્રકૃતિમાં ફેર પડવા લાગ્યો અને મંદવાડ લાંબો પ્હોચ્યો એમ સર્વને લાગવા માંડ્યું. માનેની હુમારી રંભા તેની સારવારમાં ઘણું ખર્ચ દેખરેખ રાખતી. કોઇ કોઇ વખત તેની પાસે આવી બેસી તેને વિનોદ આપતી. ઔષધ વિગેરે સ્વહસ્તે ઉપચાર કરવામાં તે સુકતી નહીં. દિવસે દિવસે તેને જેમ જેમ આરામ થતો ગયો તેમ તેમ તેના ચહેરાપર તથા અંગ ઉપર ફેરફારો જણાવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે રંભાનું ત્યાં આવવું વારંવાર થવા માંડ્યું ને તે દિવસનો ઘણોખરો કાળ તેની પરિચયામાં તથા તેની સાથે વાર્તાવિનોદમાં ગાળવા લાગી. પરિણામ એ થયું કે બન્નેવચ્ચે કાંઈ નવો સ્નેહ બજત થવા લાગ્યો. પ્રકૃતિમાં સારો સુધારો થવાથી પંતોજએ હવે ઘરમાં જરા ફરવા હરવા માંડ્યું. જતી આવતી રંભા આડકતરી રીતે પંતોજ તરફ દૃષ્ટિપાત નાંખતી હતી. બન્નેજણ એક બીજાના મનોવિકાર સમજી ગયાં. પુષ્પધન્વાએ પોતાના હુસુમશરથી બન્નેનાં હૃદય વિધ્યાં. પ્રેમ બેઉવચ્ચે એટલો દૃઢ થયો કે અશક્ત પંતોજએ પ્રેમાવેશમાં તેના રક્ષકપાસે તેના હાથની માગણી કરી. તેણે કહ્યું “ઘણા વખતથી, મ્હારી આ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થતાં ડાબી રાખી હતી પણ હવે વધારે વખત તેમ ન કરી શકાયાથી આજે તે ઇચ્છા બહાર કહ્યું.”—વિગેરે. હુમારીને આ માગણી ઓચીંતી કે અપ્રિય નહોતી. અંતરમાંથી તે તેને ચહાતી હતી, ને પોતાનો તે સ્વામી થાય તો કેવું સાડું! એમ મનમાં જંખ્યા કરતી હતી. પંતોજનું ઉપરનું વચન સાંભળી તે સ્મિતહાસ્યે જમીનસામું બેતી ઉભી. તેનાં કપોલખંજન નીહાળી પંતોજ મનમાં ઘણો હર્ષ પામ્યો. આખરે પ્રેમસુખ મુગ્ધાએ પોતાની પ્રેમદષ્ટિથી યુવાન પુરુષનું અંગ નીહાળ્યું અને મનોતંત્રે મનોમધુર ઓષ્ઠ ઉઘાડ્યા. “શું તમે મને ચહાઓ છો?” આમ પ્રેમનરંગના ઝોકમાં પૂર્ણ મહાલતાં તેઓ મહાન વિરલ આનંદ વચ્ચે એક બીજા સાથે લગ્ન કરવા પવિત્ર વચનથી બંધાયાં.

બીજો એક માસ વીત્યો. પંતોજની પ્રકૃતિમાં હવે ઘણો જ સારો સુધારો દેખાવા લાગ્યો.

સંધ્યા અથવા મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત.

તે હવે પોતાના કામમાં આગળ વધવા ઘણો ઇતેભર થઇ રહ્યો. એવામાં એક દિવસ વૃદ્ધ માને સાથે રાજપ્રકરણીય વાતો નીકળતાં નાનાના પકડાવા વિષે તેમ જ પૂનામાં ચાલતી ગેર-વ્યવસ્થા, ગડબડાટ વિગેરે સમાચાર જાણી પંતોજી ઘણો જ ઉશ્કેરાયો અને પોતાના સ્વામીને દુઃખમાંથી છોડાવવાને બદલે પોતે આવી રીતે એક ખુણામાં પડી રહે એ ઠીક લાગ્યું નહીં. તેનો જીવ ઉકળવા લાગ્યો; અને પોતાને સોંપેલું કાર્ય પડતું મુકી નાનાની મદદે જવા તે તલપાપડ થઈ રહ્યો. હજી પંતોજીની શરીરની સ્થિતિ આવા સાહસકામમાં પડવા જેવી ન હોવાથી વૈદે તેને એક પખવાડીયું વધારે રહેવાની ભલામણ આપી. શરીરને પુરતો આરામ થવાને તેને તે સૂચના ચોખ્ખી લાગી, ને વશે કે કવશે તેણે તેટલા દિવસ કાઢી નાંખ્યા. અંતે માનેનો અસન્ત ઉપકાર માની તેમની રજા લઇ પુના તરફ રવાના થવા તૈયારી કરવા માંડી.

રજા લેતી વખતે પંતોજીએ હીમ્મત લાવી વૃદ્ધ માને પાસે તેની કમલવદની પુત્રીના હાથની માગણી કરી. વૃદ્ધ મરાઠો આવી સાહસિક, અવિચારી માગણીથી એકદમ છેડાયો. આવી માગણીથી પોતાના કુળને અપમાન કર્યાને માટે તેને ઘણા કડવા પરુષ શબ્દો કહ્યા અને પોતાનું કુળ ઉંચું જાણી મગરૂથ થતો તેની માગણીને તિરસ્કારનાં વચનો સાથે ધિક્કારી કાઢી. અને તેની આવી હીમ્મતથી માગણી કરવાની અભિલાષા એક અનાથને રક્ષણ આપતાં ઉપકારને બદલે અપકાર કરવાની વૃત્તિ સાથે સરખાવી. “મરજીની અણી ઉપર આવેલો તું તેની સારવાર કરી બચાવ્યો તેનું આ જ ફળ આપ્યું? કહ્યું છે કે,—

“આશ્રય દેવો નહીં કદી, શીલ ન જેનું જાણાય, માકણકેરા દોષથી યૂકા^૧ મારી ભય.”^૧
પંતોજી આ શબ્દો સાંભળી રાતો પીળો થયો પણ ખોલનાર તેની લવિષ્યની પ્રિયાનો પિતા તથા આશ્રયદાયક છે તેથી કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન આપતાં મૂંગે મ્હોંએ ચાલ્યો ગયો.

ચીડાયલો (ખીજવાયલો) વૃદ્ધ માને ક્રોધાવેશમાં પુત્રીપાસે ગયો અને પોતા સામે તર્કટ રચવાનો આરોપ તેના ઉપર મુક્યો, અને ઘણા ઉંચા સ્વરે તેને ધમકીઓ આપવા માંડી. ફેલાનો ઉચ્ચ સ્વભાવ પણ જાગૃત થયો. તો પણ તેનો ચ્હેરો શાંત અને જિજ્ઞાસુ બીડાયલી જ રહી. તેના અંતરમાં વિવિધ જાતના જવાળામુખીઓ ધુંધવાઈ રહ્યા હતા. તેના પિતાના આવેશમાં ને આવેશમાં ગમે તેમ બડબડીને ગયા પછી મુકાયલા આરોપો બીનપાયાદાર તેને લાગવા માંડ્યા. પોતાના પિતાએ પોતાને અન્યાય કરેલો દીડો અને પંતોજીને ચ્હાવામાં પોતે કાંઈ પણ ભુલ નથી કરી એમ તેનું મન સાક્ષી પુરવા લાગ્યું. આ અણધારેલા બનાવથી તેના મનને દુઃખ થવા લાગ્યું. બીજો દિવસ થયો અને પુનઃ વૃદ્ધ માને પોતાની પુત્રી સમક્ષ આવ્યો. આ વખતે પ્રથમ કરતાં કાંઈ શાંત પડેલો હતો, પણ હજી તેનો ઉભરો નરમ તો ન્હોતો જ પડ્યો.

તે નિષ્કર સ્વરે બોલ્યો “પુત્રિ! તેને ભુલી જા. કદાપિ આપણા ઘરના-કુળના એક અંગ-તરીકે, આ છાપરા હેઠળ એનો પડછાયો મુજ્જાં ત્હારો પિતા પડવા દેશે નહીં. તે નાનાનો—

૧ “માકણને જુએ પોતાની સાથે રાખી લોહીનું લક્ષણ આપતાં પોતાને નુકશાન ખમવું પડ્યું. તેણે ત્હાણે આ વર્તન છે. ત્હારા જેવા બ્રહ્માદુરને આણું કૃત્ય શોભવું નથી.”—વિગેરે વચનોથી તેનો અનાદર ક્યો. પંચતંત્ર—

મહારા કટા હુમનનો પક્ષકાર છે. તેણે મહારે ત્યાં ભોજન લીધું તેથી માનેનો ક્રોધ શાંત થાય છે; પણ તેથી તે નાનાનો પક્ષકાર છે એ હું-માને ભુલી જનાર નથી. નાનાનો એ વધારે નિકટ અને અંગી પક્ષકાર છે એટલે તેનાપર પણ તેટલી જ ધિક્કાર છે, ને તે ધિક્કારનો તે અચિત્ત ભોગ થઈ પડશે જ. છોકરી! તું જે માણસને પરણવા ઇચ્છે છે તેના કરતાં તો આ દિવાલો વચ્ચે એક વાઘને આવેલો ભેવાને ઇચ્છું છું. ત્હારાથી તેનો વિચાર સુદ્ધાંત પણ થઈ શકશે નહીં. તું તેને ભુલી જા.”

પોતાના અડગ કરાવને જરા પણ ન ફેરવનારી શક્તિ દેખાડતાં શાંત સ્વરમાં રૂબાએ શરમ છોડી ઉત્તર આપ્યો. “ પિતાલ ! તેણે એકી વખતે મહારો પ્રેમ અને પ્રશંસા જણાવ્યાં છે— અને તે સમયથી મહારી એને વાસ્તે પસંદગી—એથી તે એમાં વધારો થયો છે. જ્યાં વ્યાજ ભરાઈ બેસેછે અને સિંહ શિકાર માટે પરિભ્રમણ કરેછે એવા ભયાનક ઘાડા અરણ્યમાં જેમ સોપારી કે તાડનાં વૃક્ષોની ઘટા મહાન અને મૃદુ લાગેછે તેવું તેનું હૃદય મૃદુ અને મહાન છે. તે સતારના સ્વર સાથે મધુરતાથી પીંગળી જાયછે અને તેવી જ રીતે યુક્તસૂચક હુંડવીના નાદથી, તે મહત્તાથી પ્રકુક્ષિત થાયછે. મહારો પ્રેમ અડગ છે. તેમ તેનો પણ તેવો જ છે. અમો અને પવિત્ર વચનથી અંધારું યુક્તિમાં છીએ. પિતાલ હું કૃતજ્ઞી નહીં થાઉ.”

આવા ઉત્તરથી તે વૃક્ષના ક્રોધાગ્નિમાં બળતામાં ઘી હોમાયા જેવું થયું. તે બરાડી ઉઠ્યો “ છોકરી ! બસ કર. હવે તું મને બરોબર ઓળખતી નથી. હું હવે ત્હારું કાંઈ પણ વધુ સાંભળનાર નથી. ત્હારે તેને ભુલી જવો જ બેધરો. સમજ ! ત્હારા પિતાના ઘરપર આવી અભદ્ર સેતાની સત્તા લાવીશ ! આ ઘરના પથ્થરો ત્હારા તે કૃત્યને માટે ક્રોધથી બરાડી ઉઠશે. યાદરાખ કે પિતાનો હુકમ નજવો ગણી અમાન્ય કરવાનો નથી ! હું આ તુચ્છ, ક્ષુદ્ર કાર્ય બેધ શકનાર નથી ! મહારાથી એ સહન થશે નહીં ! ”

તે ચુપ રહી, પણ તેના વક્ષસ્થળની—અક્ષુબ્ધ—અચળ વિસ્તૃત અર્થસૂચક પ્રભાએ તરત જ પ્રત્યક્ષ કર્યું કે આ સમયની શાંતતા હમેશની નહોતી. જેવો માને તેને છોડી ગયો તેવો જ તેના હૃદયમાંથી અવાજ કંઠ સુધી આવ્યો—પણ અટક્યો. તેની ભાવના જેવી દ્વણી દેવામાં આવી તેટલે જ અંશે પંતોજપ્રતિની પ્રેમની દહતા વધારે અડગ થતી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

નાનાનો છુટકો.

રહુટથી રવાના થયા પછી પંતોલએ પૂનાથી બે એક કોસપર આવેલા એક ગામમાં આવી ત્યાંના પટેલને ત્યાં ઉતારો કર્યો. અશ્વને છોડી ઘાસ વીગેરેની વ્યવસ્થા કરી ગામડીયાના વેષમાં પંતોલ નગરચર્યા બેવા નિકળી પડ્યો. પૂનામાં ચાલતા રાજપ્રકરણીય બનાવો તથા તત્સંબંધી ગામગપાટાઓથી માહિત થતાં અનેક તર્ક-વિતર્ક સાથે નગરમાં ફરવા લાગ્યો. રાત્રીએ નાનાના વિશ્વાસુ શાહુકારોને મળી ગુપ્ત રીતે બેઠતી બાતમી મેળવી પોતાના હજુરીયા અમલદારને મળી તૈયાર થવા કહ્યું.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ફરતો ફરતો સિંધિયા તરફથી નીકળેલાં બહેરનામાં બે સ્થળે ચ્હોટાં હતાં ત્યાં ગયો. બહેરનામાં અનેક સખત કલમો હતી ને અંતભાગમાં સિંધિયાની મહોર છાપ હતી. તે જ સવારે તેની સમક્ષ એવું બીજું બહેરનામું ચ્હોટાડવામાં આવ્યું. આ નવા બહેરનામાની કોઈ પણ રીતની અવમાનના પ્રબલ તરફથી ન થાય તેથી ત્યાંનો ત્યાં જ એક સંત્રી સતત પહોરો ભરતો હતો. આ નવું બહેરનામું પોતાને ઉપયોગી થઈ પડવાની આશાથી આનંદ પામતો પંતોલ અમલદારને ઘેર જઈ પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવતાં બોલ્યો “આ કાર્ય મધ્ય-રાત્રિ પહેલાં થવાનું નથી, આ સાહસિક પગલું ભરતા પહેલાં ભવિષ્યમાં આપણા સંરક્ષણ માટે દસેક સારા હુશીયાર વિશ્વાસુ ઘોરેસ્વારની ટુકડીની, અહમદનગર જઈ પાછા આવીએ ત્યાંસુધી, જરૂર છે. માટે આપણને દસો ન દે એવા તહારા વિશ્વાસુ સ્વારોની તજવીજ કર-બેઠએ તેટલું ખર્ચ કરવું પડે તેની ચિંતા નહીં.”

“આ કામ થયું જ સમજવું. બીલકુલ વખત નહીં લાગે. કાર્ય સિદ્ધ કરી તુરત જ પાછો આવું છું.”

“ઠીક ત્યારે! આજે જ સર્વ બંદોબસ્ત કરી નાંખજે. વાત ઉઘાડી નૂ પડે તે ધ્યાનમાં રાખવું, તથા એક એક જણ શહેરમાંથી બહાર નીકળી જઈ એકકા થવા માટે અને તેમ કરતાં પકડાઈ ન જવાય તે માટે સર્વને યોગ્ય સમજુતી આપવી. અને ગમે તે માગે થઈને અંતે વિઠલવાડીના ગામડામાં સૌએ તાકીદથી હાજર થવાનો હુકમ આપી દેવો.”

ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી પંતોલ નાનાના પક્ષના શાહુકારને ત્યાં ગયો. તેની પાસેથી સિંધિયાના મુસલમાન અમલદારોના બેવો હિંદુસ્થાની પહેરવેષ તૈયાર કરાવી મંગાવ્યો. એક મ્હોટા કાગળમાં અહમદનગરના મુખા ઉપર મોડી લાપામાં ફરમાન લખ્યું, તેનો મૂળ સાર એ હતો કે “આ ફરમાન લાવનાર મસઉદખાનને નાનાફઝનવીસની સાથે ખાનગી મુલાકાત કરાવવી, વિગેરે.” આ શીવાય બીજા હુકમો પણ અંદર દર્શાવ્યા હતા.

સંધ્યા થતાં પંતોલ હિંદુસ્થાની પોષાકમાં અમલદારને ઘેર આવ્યો. પ્હોર રાત્રીના મુમારે બહે જણે ઘર છોડ્યું. પૂનામાં બાય ત્રાસને લીધે રસ્તાઓપર મનુષ્યનો અવરજવર ન હોવાથી શાંતિ પથરાઈ રહી હતી. કોઈ પણ મનુષ્ય ઘર બહાર નીકળવાની રાત્રે હીમત કરી શકતું નહીં. જે ઘરની દીવાલપર સિંધિયાના ફરમાનો લગાડેલાં હતાં ત્યાં આવતાં જ બે જણ છુટા પડ્યા. પંતોલ એક યુષ્મામાં ભરાઈ બેઠો. અમલદાર બીજે રસ્તે થઈ ઘરની બીજી બાજુના

ખુણામાં સંતાઈ રહ્યો. સંત્રી અખદુલા તરફની બાજુમાંથી પરિવૃત્ત થતાં જ પાછળથી તેના ઉપર અખદુલાએ હથો કરી જમીનપર તોડી પાડી તેની પીઠ ઉપર ચઢી બેઠો, અને તે જુમ પાડે તેની આગમ્ય રાક્ષસી બળથી તેના ગળામાં કટાર ખોસી તેને પૂરો કયો. આ સર્વ એક નિમિષમાત્રમાં બન્યું. પંતોલ ત્યાં ધસી આવ્યો ને પળ પળ ન ગુમાવતાં પૂર્ણ સાવચેતી રાખી ફરમાનનો કાગળ સંબંધ ઉખેડી પોતાના લાંબા ઝલામાં છુપાવી, બન્ને જણ એકદમ ઘર તરફ રવાના થયા.

ઘર આવતાં બત્તી સળગાવી ને ઉખેડી લાવેલા ફરમાનપરથી લાખની શિક્ષા મહોરને ગરમ આક્રુવતી ઉખેડી, સવારમાં લખેલા ફરમાનપર સંભાળથી યુક્તિસર આબેહુબ તે મહોર ચોટાડી. આ ફરમાનને અંદરના ગજવામાં સહીસલામત મુકી ન્હાની પીસ્તોલની બેડી કમ્મરે ખોસી, તેમ જ એક તલવાર પણ લટકાવી દીધી. પોતે તૈયાર થયો કે અખદુલાને કહ્યું કે “દશિર કૃપાથી અત્યાર સુધીનું કાર્ય સીધેસીધું પાર પડ્યું છે. પણ સવારમાં આ બનાવની તપાસ જરૂર થવાની, માટે આપણે અત્યારે જ માર્ગે પડ્યું બેઠએ. આવા સમયમાં રાત્રીને વખતે શહેર ખહાર જતાં બેમના કારણથી ચોકીદારો વખતે આપણને અટકાવે. પણ ભય વખતે શહેર ખહાર જવાના ગુપ્ત માર્ગોની મને ખબર છે ને તેની ચાવીઓ માત્ર ખરા વિશ્વાસુ માણસોપાસે જ રહે છે. નાનાનો તેમ જ શ્રીમંતનો હું વિશ્વાસપાત્ર છું તે તને ખબર છે એટલે મહારી પાસે ચાવી છે. જો કે આ માર્ગ તને દેખાડવો ન બેઠએ; પણ મને ત્હારા ઉપર પૂર્ણ ભરોસો છે કે તું તેનો દુરુપયોગ નહીં કરે. આપણે બન્નેજણા સ્વામીની સેવા કરીએ છીએ, અને મહારે ગુપ્ત માર્ગ દેખાડવાનું નિયમવિરુદ્ધ કાર્ય પણ તે સેવા અર્થે કરવું પડે છે. માટે સોગન સાથે વચન આપ કે “આવા સંકટ શિવાય આ માર્ગનો ઉપયોગ નહીં કરે અને અન્યને તે કદાપિ પણ દેખાડશે નહીં.”

અખદુલાએ તે પ્રમાણે કર્યું. બેઉજણા છુપા માર્ગે શહેર ખહાર આવ્યા અને પ્હો ફાટતાં પૂર્વે વિઠલવાડી આવી પ્હોંચ્યા. સંકેત મુજબ દસ સ્વારો તથા બે ઘોડા ત્યાં આગળ તૈયાર હતા. ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ પંતોલએ અખદુલા તથા દસ સ્વારોસાથે અહમદનગર તરફ તીવ્ર વેગે ઘોડા મારી મુક્યા. બીજે દિવસે મધ્યરાત્રિના સમયે શહેરના દરવાજાપાસે આવી પ્હોંચ્યા, પણ અરુણોદય થતા સુધી દરવાજે ઉઘડે તેમ ન હોવાથી તેઓને ખહાર એક સરાહમાં બાકીની રાત્રી ગાળવી પડી. માર્ગમાં પંતોલએ સર્વ માણસોને સૂચના આપી હતી કે જો કોઈ સ્વાલ કરે તેને કહેવું કે સિંધિયાના એક મહોટા અમલદાર અસઉદખાનના રસાલાના માણસો છીએ. દરવાજા ખુલતાં સર્વ અંદર દાખલ થયા. પંતોલ, સુબાના ઘર આગળ આવી પ્હોંચતાં રૂઆબઅંધ ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો, અને ચોકીદારને પોતે સિંધિયા સરકાર તરફથી ફરમાન લઈ આવ્યો છે એવી વરદી સુબાને પ્હોંચાડવા કહ્યું. “સુબાને ખબર મળતાં હુકમ થતાં એક કારભારી માન સાથે પંતોલને સુબા સમક્ષ લઈ ગયો.”

ઘટતા માન મરતબા સાથે સુબો પંતોલને મળ્યો. પંતોલએ સિંધિયાનું કૃત્રિમ ફરમાન આપ્યું. સુબાએ સિંધિયાનો શીક્ષો મહોરતબને મસ્તકે ચઢાવી ફરમાન વાંચ્યો. થોડો સમય પૂનાના જૂત વર્તમાન સમાચાર પુછવા કરવામાં ગાળ્યા પછી એક અમલદારને પંતોલને નાનાપાસે લઈ જવા તથા તેનીસાથે ખાનગીમાં બેસવા દેવા માટે હુકમ કર્યો. કીલ્લાના એક ખુણાપરના વિશાળ

ખંડમાં નાનાને રાખવામાં આવ્યો હતો. ખંડ બહાર એક ગચ્ચી પડતી હતી ત્યાંથી બહારના પ્રદેશનો સર્વ દેખાવ દૃષ્ટિએ પડતો હતો. નાનાને કોઈ પણ પ્રકારે સંકોચ ન થાય તેવાં સર્વ સાધન તે ખંડમાં તૈયાર રાખવામાં આવતાં; તેમ હરેક પ્રકારે તે સુખમાં રહે ને કોઈપણ ભતની અગવડતા ન પડે તેવી રીતે દરેક તજવીજ રાખવામાં આવી હતી. સુખો પ્રતિદિન તેને મળવા આવતો તથા હરેક વખતે તેનું માન સન્માન યોગ્ય રીતે ભળવતો. માત્ર ખંડ બહાર તેની આસપાસ સખત ચોક્કી રાખવામાં આવી હતી. અમલદારે દ્વાર ખોલી પંતોળને અંદર દાખલ કર્યો. નાનો આ સમયે સવારની ડંડી લહેરો અનુભવતો, આસપાસના દેખાવ પર શૂન્ય દૃષ્ટિ ફેંકતો દુઃખી સ્થિતિમાં ગચ્ચીમાં બેઠામ બેઠો હતો. ઉઘડતા દ્વારના અવાજે તેને ભગૃત કર્યો. નવા આવનાર પ્રતિ એકીટશે બેઈ રહ્યો. આવનાર હર્ષભેર પાસે ધસી આવી પ્રેમથી સળંગ નેત્રે નાનાના પગે પડ્યો.

આશ્ચર્ય પામનાર નાનાને આવનારને ઓળખતાં વાર લાગી નહી. “કોણ પંતોળ ! તું અહીં ક્યાંથી ! આશ્ચર્ય ! અંદર તું કેમ આવી શક્યો ! અગર શું તહારી પણ મહારા જેવી જ દશા થઈ છે !” વિગેરે પ્રશ્નો કર્યા.

“સિંધિયાના અમલદાર તરફિ હું અહીં આવ્યો છું. સત્ય શું છે તે આ સુખો પણ ભણતો નથી. મહારાં અત્રે આવતું આપના છુટકારાના સંબંધમાં જ છે.” પંતોળએ ઉત્તર આપ્યો.

નિઃશ્વાસ નાંખતાં નાનાએ કહ્યું. “એ આશા મિથ્યા છે !”

પંતોળ—“આપ પૂનાની હાલની સ્થિતિથી માહિતગાર છે ?”

નાનો: “પૂના સંબંધમાં અત્રે આવ્યા પછી કાંઈપણ સમાચાર મળ્યા નથી. મને અત્રે સારા સુખમાં રાખ્યો છે, અને મહારી પ્રત્યેક સગવડતા સચવાય છે. અને ચાર દીવાલોની અંદરના ભાગમાં જ મહારી સર્વ હુનિયાં હાલમાં આવી રહી છે. પ્રતિદિન સૂખો મને મળવા આવેછે તે શીવાય અન્ય મનુષ્ય મહારા બેવામાં આવતો નથી. સુખાને જરૂરી કામ બેટલું જ બોલવાની સખત તાકીદ આપી છે, એટલે અન્ય કોઈપણ સમાચાર તેના તરફથી પણ મળતાં નથી. આજ છ છ માસ થયા આ ચાર દીવાલોની બહાર શું શું બને છે તેની મને લેશ માત્ર પણ ખબર નથી, હું આવા સંખત ભક્ષામાં છું છતાં તું મહારી પાસે શી રીતે આવી શક્યો તે ભણવા પ્રથમ હું વધારે ઉતાવળો છું, બોલ, કહી દે.”

પંતોળ:—“કહેવામાં શું વિશેષ છે. આપના પૂજ્ય પ્રતાપથી અત્રે આવવામાં મને કોઈપણ ભતતું વિઘ્ન નહ્યું નથી. ટુંકામાં એટલું કે સિંધિયાના નામથી આપની સાથે મહારી ખાનગી મુલાકાત થવા દેવાનો ફરમાન મ્હેં મહારી હાથે લખી કાઢ્યો ને સિંધિયાના એક ખાસ બહેરનામા પરથી યુક્તિસર શીક્ષો મોરતબ ઉખાડી લઈ મહારા લખેલા ફરમાન પર લખાડ્યો; તેના મુસલમાની અમલદારો બેવો આ હિંદુસ્થાની પહેરવશ પણ પહેર્યો ને સિંધિયાના અમલદાર તરફિ ઓળખાવાને અનુકૂળ પોષાકમાં દશેક સ્વારનો રસાલો સાથે રાખ્યો. અત્રેના સૂયાને ફરમાન દેખાડી આપ બુઝ્યોછો તેમ આપની સમક્ષ આવ્યો છું.”

નાનો:—“ધન્ય છે તહારી બુદ્ધિને ! ખરે ! તું કોઈ દિવસ મહાન પુરુષ નીવડીશ. હવે મને પૂનાની સર્વ વ્યવસ્થાથી વાકિફ કર.”

પંતોળએ નાનાથી વિખુટો પડ્યા પછી પોતે પૂના છોડ્યું તે દિવસથી સર્વ રાજકીય સમાચાર

તથા પોતાપર વીતેલી વીતક અથ ઇતિ કહી સંભળાવ્યાં અને છેવટમાં જણવ્યું કે “ સાહેબ આપના ગયા પછી રાજ્યમાં સર્વ સ્થળે અંધેર, ગેરવ્યવસ્થા તથા બેબેદશાહીની સ્થિતિ છે. કોઈ કોઈને પુછે તેમ નથી. પ્રભુ ઉઘે ઇવે દિવસ ગાળે છે. પરશુરામપંત પણ છુટ્યો છે. અભ્યારે દસ હજાર માણસનું સૈન્ય તેના સ્વાધીન છે. શ્રીમંત બાહરાવ સાહેબ તથા તેની વચ્ચે માત્ર ઉપર ઉપરનો સ્નેહ થયો છે. પૈશ્વાને તેનો ભય હતુ બહુ લાગે છે. બાહરાવથી પ્રભુ સર્વ નારાજ છે. તેને સૌ કોઈ ધિક્કારે છે. સતારાવાળી બીનાથી કોલ્હાપુરમાં ભયંકર રૂપ પકડયું છે. આગ સળગી છે, અને ચોમેર દાવાનળ અગ્નિ પૈશ્વાઈને બાળી રહ્યો છે. હાલમાં રાજ્યની સ્થિતિ ચારે દિશાના તોફાનમાં સપડાયલા સુકાન વિનાના બહાણની માફક છે. સિંધિયા પણ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પાછો જવા તલપાપડ થઈ રહ્યો છે, પરંતુ સૈન્યને પગાર કરવા તેની પાસે પુરતું નાણું ન હોવાથી લાચારીથી પડી રહ્યો છે. આ તરફ બાહરાવ પણ તેને કાઢવા ઇચ્છે છે, પણ સરત પ્રમાણે તેને નાણાં આપવા તે અશક્ત હોવાથી બેરબુલમથી રૈયતપાસેથી કઢાવેલાં નાણાં સિંધિયા, ઘાટગે અને તેમના માનીતા અમલદારોના ખીસામાં બહાર રોજ્ઢાર પડવાથી પૈશ્વા ભિક્ષુકની સ્થિતિ ભોગવે છે. સર્વત્ર ત્રાસ વર્તી રહ્યો છે. આવી દુઃખી સ્થિતિમાં ને બારીક સમયમાં આપ પૈસા આપી છુટાપણું મેળવો તો બધો નીકાલ થઈ જાય. સિંધિયાને તેના સૈન્યને પગાર કરવા જેટલી રકમ આપવાથી આપ કદાચ છુટા થઈ શકશો ને તેમ થયેથી સર્વ સાફ જ થશે.”

“ તું કેટલી રકમ ધારે છે. ! ”

“ તે બાબત ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ તેને આપવામાં બેઠશે તેના કરતાં આપની પાસે વધારે રકમની માગણી થવાની; એ નિર્વિવાદ. ”

સહેજ વારમાં, ધ્યાન ખેંચાચી નાનાએ ઉત્તર આપ્યો:—“માગણી મુજબ મ્હોટી રકમ હું આપી શકીશ. ને કલ્પના વસ્તુતઃ ખરી પડે તો છુટા થયા પછી બાકીનું જીવન સુખમાં ગાળી શકીશ. કેદમાં રહી સઘ્યાં કરવું તો પછી પૈસા શા ઉપયોગમાં આવવાના હતા! ” જરા ઉત્સાહમાં આવતાં “ મ્હારા દેશ માટે, પૂનાની પ્રબળે આવા કૂર જીવનમાંથી અચાવવાને ખાતર, અને દુખાણમાં પુનઃ શાંતિ અને સારી વ્યવસ્થા થવા ખાંતર હું મ્હારા સર્વ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરીશ. ” બોલતાં બોલતાં વૃદ્ધ પ્રધાનને રોમાંચ થયો અને ચક્ષુઓમાં પાણી ભરાયું, અને કંઠ ગદ્ગદ થઈ જવાથી તે વધારે આગળ બોલી શક્યો નહી. થોડી આશાએશ પછી તે પુનઃ બોલ્યો “ પંતોહ ! પણ તું સિંધિયાને શી રીતે મળી આ ખબર આપી શકીશ ? ”

“ સાહેબ આ બાબતમાં મ્હેં હજુ પૂર્ણ વિચાર કર્યો નથી. પણ કોઈ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેને મળી ગોઠવણ કરીશ. હું તેની ધાસ્તી તથા લોભપર આપણો હેતુ પાર પાડવા માગું છું. ”

“ ત્હારા કહેવા પરથી તો ઘાટગે પૂર્ણ સત્તાવાન જણાય છે. તોપછી ત્હારા જેવા અભણ્યાને સિંધિયા સાથે એકાંત મુલાકાત કરવા દેશે નહી. ”

“ સાંભળવા મુજબ સિંધિયાને ઘાટગેની સત્તાપર ઈર્ષ્યા થઈ છે, પૂનામાં કરેલાં હેવાનીયત કૃત્યો જેવાં કૃત્યો પૂનાની આસપાસ હજુ કર્યે જાય છે તેથી તેમ જ આપબુદી ચાલથી સિંધિયાને તેનાપર ધિક્કાર આવ્યો છે. હું સિંધિયાને બહારોજ્ઢાર ખાનગીમાં મળવાનો પ્રયાસ કરીશ. ”

“ પંતોળ ! આ પગલું ખરેખર ઘણું જ ભેખુમી છે. ”

“ ભેખમભરેલું છે ખરું, પણ તે મહારા હિતકર્તા, મહારા સ્વામીના છુટકારા માટે ભેખમ ખેડવા તૈયાર છું, અપની છંદગી આગળ મહારી છંદગી કોડીની છે. એક વખત ખાનગીમાં એકાંત ભેટ થઈ પછી મહારે કામ કેવે પ્રકારે તેની સાથે લેવું એ આપના નોકરને શિખવવું પડે તેમ નથી. માત્ર આપની આજ્ઞા થવી ભેધએ. ”

પંતોળ તહારી અત્યાર સુધીની યુદ્ધિ, ચાલાકી તથા હીંમત ભેધ મને એવી પ્રતીતિ થઈ છે કે તું આ કામ નિઃસંદેહ પાર પાડીશ, અને મહારા જેવાને છંદગી પર્યંતના કેદખાનામાં સડી મરવાની ધાસ્તીમાંથી મુક્ત કરીશ. શાબાસ છે, તહારા જેવા સ્વામિભક્ત સેવકોને ! જ્યાં સુધી રાજ્યમાં તહારા જેવા નિમકહલાલ નોકરો છે, ત્યાં સુધી રાજ્યની મ્હડતી સમજવી. ”

“ મહારાજ હવે હું રજા લઉં છું. વાતચીતમાં લાંબો વખત રોકાવું વખતે તેમને સંશય ઉત્પન્ન કરે. માટે આજ્ઞા આપો. ”

પંતોળ તહારા કાર્યમાં તહારો વિજય જ ઇચ્છું છું. રામ રામ, બે આનું પરિણામ લાભનું ન આવ્યું તો પણ મહારી આવી પડતીમાં મહારો એક હેતાળ, નિમકહલાલ મિત્ર હતો એ જ વિચારથી મને શાંતિ થશે. બા ! ફતેહ કર ! ”

નમન કરી પંતોળ ચાલતો થયો. દ્વાર ઠોકવાથી દરવાને તરત જ દરવાજો ઉઘાડ્યો. દાખલ કરનાર અમલદાર તેની રાહ ભેધ ખંદાર ઉભો હતો તે તેને સુખા પાસે લઈ ગયો. સખાએ રોકાવા અત્યંત આમંત્ર્ય કર્યો, પણ ફરમાનનો જવાબ લઈ પૂને ત્વરાથી જવાના સખત હુકમથી લાચાર છું વિગેરે વિવેકસહ કહી રજા લીધી. શહેર ખંદારની સરાહમાં ઉતાવળે ભોજન કરી સ્વારો સાથે પૂનાનો માર્ગ લીધો. બીજે દિવસે પૂનાથી એક કોસ ઉપર સ્વારોને સારી બક્ષિસ સાથે તેમના ઠરાવ મુજબની રકમ આપી ખુશી કર્યા; અને જેવી રીતે શહેર ખંદાર આવ્યા હતા તેવી રીતે શહેરમાં જવાની સૂચના કરી. પંતોળએ શહેર ખંદાર એક ભાડાના મકાનમાં ઉતારો કર્યો અને સિંધિયાને મળવા માટે અનેક માર્ગને કદપનામાં લાવી, ફળીભૂત થાય એવી યુક્તિઓ એકાન્તમાં રચવા લાગ્યો. શું કરવું તે રાત્રે નક્કી કર્યું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં અમલદાર એક પત્ર સાથે સિંધિયાની છાવણીમાં ગયો, અને કોઇને શંકા ન પડે તેવી રીતિમાં સિંધિયાના તંત્રી ખંદાર નજીકમાં તેના હરવાફરવાના રસ્તા ઉપર ઉભો રહ્યો. અમલદારે સિંધિયા લગભગ પાસે આવતાં જમીન સુધી મસ્તક નમાવી સલામ કરી, પોતાના હાથમાંનો પત્ર ઉઘો કર્યો. ઉભો થતાં તે પત્ર સિંધિયાના હાથમાં મુકતાં ધીમા સ્વરમાં કહ્યું “ સરકાર પત્ર ઘણો જ ખાનગી અને અગત્યનો છે. ” આ સાંભળી સિંધિયાએ પત્ર પોતે ભાંતે જ વાંચ્યો.

પત્ર હિંદુસ્તાની ભાષામાં હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે “ લેખક આપનો સેવક શણ્ડવી બ્રાહ્મણ પ્રલાકર છે. કોઈ અત્યંત અગત્યની બાબત માટે આપનું ધ્યાન ખેંચવા, ટુંક સમયની આપની સાથે એકાન્ત કરવા અર્જ ગુબરે છે. ” વિચાર કરી સિંધિયાએ કહ્યું “ તહારા સ્વામીને રાત્રીના સાડાઠસ વાગે (પ્રહર રાત્રીના અમલે) અત્રે આવવાનું કહેજે. સંત્રીઓને યોગ્ય સૂચના આપીશ. તેઓ મહારીપાસે લઈ આવશે. ”

“સલામ કરી અમળદુલ પાછો ફર્યો, અને પંતોજને સિંધિયાનો જવાબ વિદિત કર્યો. પંતોજ:—“ચાલો એ પણ ઠીક થયું.”

અમળદુલ:—“મ્હારે આપની સાથે છાવણીમાં આવવું પડશે કે કેમ?”

• “નિઃસંશય, ત્હારી હાજરીની લાં ગરૂર પડશે. હજુ થોડો લય છે. અંદર ગયા પછી સિંધિયા લયની મદદ માટે પોકાર કરે તો બહારનો પ્હોરો બરતો સંત્રી અંદર ધસી આવે તે પહેલાં તેને તું પુરો કરજે. ત્હારી બંદુક બરેલી તેમ જ તલવાર પણ ત્હારી સાથે રાખજે. તંબુની બહાર હું સહીસલામત આવ્યો તો પછી તેઓ જખ મારે છે. રાત્રી અંધારી છે એટલે વખતે કાંઈ ગડબડાટ થશે તો સેલાઈથી નાશી જઈશું.” આ પ્રમાણે સર્વ ગોઠવણ કરી.

રાત્રીના સાડા નવ વાગે સિંધિયાની છાવણીમાં જવા નીકળ્યા ને મુકરર કરેલા વખતે સિંધિયાના તંબુ આગળ આવી ઉભા. તેમને બેઠાં બહાર ઉભા રાખેલા હજુરીયાએ ચોકસી કરી પંતોજને અંદર દાખલ કર્યો. યુવાન સિંધિયા ગાદી ઉપર મ્હોટા ગોળ તકીયાને અંઠલીને પડ્યો હતો. ગાદીની બે બાજુએ દીવાલગીરી બળતી હતી, શેણવી બ્રાહ્મણના વેષમાં પંતોજએ આવી નીચા નમી સલામ કરી. હજુરીયો પાછે પગે હઠતો તંબુ બહાર ગયો.

એકાંત થતાં પંતોજને પ્રશ્ન કર્યો:—“ત્હારે અમને કાંઈ અગત્યના ખાનગી સમાચાર આપવાના છે નહીં! બોલ તે ખાખત તું શું કહેવા માગેછે?”

પંતોજએ હાથ બેડી શાંતિથી ઉતાર વાળ્યો:—“આપ નામદારને ખબર છે કે મ્હોટા મહારાજના સમયમાં શેણવી બ્રાહ્મણો જ કારભાર કરતા હતા, કારણ તેઓ રાજ્યના નિમક-હલાલ સેવકો છે. સમય હાલમાં બદલાયો છે; અને ઘાટગે જેવા આવા ઉચ્ચ પદે આવ્યાથી તેમ તેનાં પૂનામાં અવટિત ત્રાસદાયક જીલમી કૃત્યોથી તે વર્ગ આખો નારાજ ને અસંતુષ્ટ છે. તેઓમાંથી અમો બાર જણની સલામ મળી હતી, તેમાં બારે જણે અમારું સાંભળી રાજ્ય-બંધારમાં ફેરફાર ન કરો તો-ખંજર, તલવાર, બંદુક કે વિષથી પણ આપના પ્રાણ લેવાને સખત પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.”

“હરામખોર, અત્રે મ્હારી સમક્ષ આવી ફૂર પ્રતિજ્ઞા બેધડકે જાહેર કરતાં તું અચકાતો નથી?” આટલું બોલી લયનો માર્યો ગાદી ઉપરથી છલંગ મારી મદદ માટે હજુ સુમ મારવા જતો હતો ત્યાં તે જ પગે બરેલો તમંચો તેના મસ્તકપર તાકી પંતોજ બોલ્યો:—“જરા પણ સુમ પાડી તો તે જ ક્ષણ તમારા જીવનની છેલ્લી સમજાવે. હજુર! શાંત થાઓ ને મ્હારું કહેવું સાંભળો.” સુમ પાડવાથી પોતાનું મોત સામે ઉભેલા મનુષ્યના હાથમાં છે એ બેતાં-ખાત્રી થતાં સિંધિયા લાચાર થઈ ગુપચુપ ગાદીપર પાછો પડ્યો.

પંતોજએ આગળ ચલાવ્યું. “સરકાર! હું અત્યારે આપનું ખુન કરવા નથી આવ્યો બે કે તે કાર્ય પ્રથમ મને જ સાંપૂર્ત કર્યું હતું. પણ તે પ્રતિજ્ઞા અમલમાં મુકતા પૂર્વે હાલની અબ્ય-વસ્થિત સ્થિતિનો અંત આણવાના પ્રયાસને અજમાવી જોવાની મ્હેં અમારી બાકીની મંડલીની રજ લીધી છે. અમારી બધી મુજબ ઘાટગેએ અનીતિથી પૂનામાંથી અઢળક ધન એકઠું કર્યું છે.”

તેણે આપને સ્વાધીન થોડું કર્યું છે અને બાકીથી પોતાનું ગળતું તર કર્યું છે. આપના સૈન્યનો પગાર ચઢી ગયો છે તે ચુકવવા આપની પાસે નાણાંની તંગી છે તેથી સૈન્યને કુચ કરવા સમજાવી શકો તેમ નથી. ચારે પાસથી વિચાર કરતાં અમને એક જ માર્ગ મળે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તશો તો આ સર્વ ચિંતાનો તથા અવ્યવસ્થાનો અંત આવશે.”

“તે માર્ગ કયો?” સિંધિયાએ સાવધ થઈ ઉત્સુકતાથી પુછ્યું. “એક જ માર્ગ તે એ જ કે નાના ફૂડનવિસ પાસેથી નાણાંની અમુક રકમ લઈ તેને છુટો કરવો; આ માર્ગ ચઢણ કરવાથી સર્વ ઉપાધિઓ શાંત થશે. આપના બેદિલ થયેલા સૈન્યને સ્ફેલાઈથી આપની ઇચ્છાનુસાર હિંદુસ્થાન તરફ કુચ કરાવી શકશો. તેમ જ ગરજ સચે પૈશ્વા જે તમારી સાથે લડવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે તેને પણ દબાવી શકશો. આપને ખબર તો છે જ કે નાનો હમેશાં શાંતિનો માર્ગ શોધે છે. તે પોતાની જુદીથી આ સંકટ દૂર કરશે. પૈશ્વાને આપસાથે યુદ્ધ કરવા દેશે નહીં. તે વૃદ્ધ છે, તેમ જ આ સર્વ સંબેગો વચ્ચે કેદી તરીકે આપને કાંઈ પણ મદદ કરી શકે તેમ નથી. જો તેની પાસેથી આપને બેઠનું દ્રવ્ય મેળવી શકો તો આપની સર્વ ધારણાઓ ખર આવશે. તેની પાસે પંસાનો સંચય સારો છે, ને પોતાના છુટકારામાટે પોતાની પાસે તેટલી રકમ આપી દેવા તે વખતે તૈયાર થાય એમ સંભવ છે. વળી ઘાટગે સર્વ સૈન્ય તથા પ્રબલ ને ખુદ આજીરાવને પણ વિક્કારપાત્ર થઈ રહ્યો છે. આપને એની પ્રતિ અણુગમો થયો હોવો બેઠબે; તે રાક્ષસને કેદ કરી આપ તેની જીવમી સત્તામાંથી મુક્ત થાવ એ મહારી અર્જ છે.”

આ સાંભળી અસ્થિર મનનો યુવાન સિંધિયા અનેક તરંગોમાં ઝોકાં ખાતો નિરુત્તર બેસી રહ્યો. તેના મનમાં ચાલતા વિચારોની ગ્રંથિની છાયા તેની મુખમુદ્રાપર સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. પોતાના બોલવાની અસર સિંધિયાના મન ઉપર કેવી થઈ છે તે લક્ષમાં લેતો પંતોચ હાથમાં બંદુક સાથે હિંમતથી મૂક ઉભો રહ્યો.

આ મૌન નાટક થોડો વખત ચાલ્યું. પછી કોઈ નિશ્ચય ઉપર આવતો હોય તેમ સિંધિયાએ ઉત્તર આપ્યો:—

“તહારી સૂચનાઓ અમલમાં મૂકું તો તહારા સાથીઓ સંતોષ પામશે ખરા કે!”

“હા સરકાર! હું આપને ખાતરીથી કહું છું કે તેઓ પૂર્ણસંતુષ્ટ થશે. હું કાંઈ આપને અત્યારે ધમકી આપવા નથી આવ્યો, પરંતુ આપને સર્વ માહિતી આપી, બેઠતી સૂચના આપી, આપના અમલમાં શો અંધકાર છે તે બાબત આપની આંખ બોલી સર્વ સમાધાન કરવાના ઇરાદાથી અત્રે આવ્યો છું. આપના તંત્રુ બહાર ગયો ને વખતે આપ મને પકડવાનો હુકમ આપશો તો તેની મને દરકાર નથી. પકડાતાં પહેલાં તો હું મહારે હાથે મહારો પ્રાણ આ બંદુકથી આપીશ ને મહારા અગીયાર સાથીઓના નામથી તો આપ અજ્ઞાત રહેવાના જ; ને ફળમાં મહારા પ્રાણને બદલે, આપ ઘોડેસ્વાર હો કે ચાલતા હો, ગમે તેવા અંગરક્ષકો વચ્ચે હો તો પણ આપના પ્રાણ બેખમમાં રહેવાના. આપનાપર છુપી નજર રહેશે. સેવકોને લાંચ, રૂસવત આપી શેડશે, આપના જ માણસો મારફત ઝેર અપાશે, ગમે તેમ કરી આપને મૃત્યુના પંજામાં લાવશે. અમારામાંનો જે માણસ નિષ્ફળ થશે તે તરત જ પોતાનો પ્રાણ બોશે પણ પકડાશે

નહી, ને છેવટનો માણસ મરતા સુધી લીધેલું પણ કાયમ રાખશે જ ને ઉલટું વેરમાં સાથીઓના પ્રાણ ગયા બાબતનું વેર વધશે-તાત્પર્ય રાત્રિવિસ આપની છંદગી પૂર્ણ લયમાં રહેશે.”

સિંધિયાને આ શબ્દો સાંભળતાં રોમાંચ થયો. તેના શબ્દો તેને સત્ય ભાસવા લાગ્યા. અંદરથી કંપતા હૃદયે તે બોલ્યો “આવું બેધડક બોલનાર પુરુષ તું ખરો હીમ્મતવાન નર છે!”

“સરકાર! મહારા દેશના ભલામાટે, મહારા દેશમાં સુલેહ શાંતિ પથરાવવાના પ્રયત્નમાં મહારો દેહ હોમવા તૈયાર હોવાથી, તેમ જ આપ નામદારના કલ્યાણમાટે આવી નિર્ભયતાથી, સ્પષ્ટ-જેવું છે તેવું જ હું ખુલ્લે ખુલ્લું બોલું છું.”

સિંધિયા હવે ઉડા વિચારમાં પડ્યો. થોડો સમય ધ્યાનસ્થ રહી આંખ મીચી, કપોલભાગ ચઢાવી વિચાર કરી બોલ્યો “તહારી સૂચનાઓ હું માન્ય કરું છું. બહારથી મિત્રતા દાખવતો પણ અંદરથી શત્રુતા રાખી મહારા વિરુદ્ધ કાવત્રાં રચનાર બાહ્યરાવપર વેર લેવા, તથા હાલની સર્વ આપત્તિઓ દૂર કરવા નાનાને મહારે છોડવો જ બેધએ. એ પગલું મને પણ યોગ્ય લાગે છે. કાલે સવારે જ ઘોડેસ્વારની એક ટુકડી મોકલી માનમરતબા સાથે અહમદનગરથી નાનાને અત્રે બોલાવી મંગાવીશ.”

“હજીર! આપ જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા તે બહુ સ્તુત્ય છે. આપની હાલની વિટંબનાઓ-માંથી મુક્ત થવાનો આ જ માર્ગ છે. આપનું સૈન્ય ઘણા મહીનાથી સ્વદેશથી દૂર રહ્યાથી, તેમાં વળી પગાર ન મળવાથી અંડખોર થતું જાય છે એ પણ સમાચાર મહે મેળવ્યા છે. ઘડો છલા-છલ ભરાઈ ગયો છે. સૈન્યને ત્વરાથી સંતોષ નહી મળે તો છડેચોક તેઓ બળવો ઉઠાવશે. ઘાટગેને તેઓ તિરસ્કારદષ્ટિથી જુએ છે, અને ઘાટગેનું દર્શન જ તેઓને વધારે ઉશ્કેરે છે. માટે પ્રથમ ઘાટગેને કેદમાં નાંખો તો તેઓ કાંઈ સંતોષ માનશે. સરકાર! તમારા માણસો વીર લડવા છે, કાંઈ કસાઈ કે ખુનીઓ નથી. હાલમાં પ્રતિદિવસ ચાલતાં કમકમાટ ભરેલાં ખુન, જીલમો અને ત્રાસથી તેઓ સર્વ લયચ્છત રહે છે. ઘાટગે ઉપર તેઓ દાંત કચડીને રહ્યા છે. તમો તેને પકડવાનો હુકમ આપો એટલી જ ઢીલ છે. તેઓ આપનો હુકમ આનંદથી વધાવી લેશે. મહારે જે કહેવાનું હતું તે આપને કહ્યું. હવે હું રજ લઉં છું. આપ નાનાના સંબંધમાં જે બોલ્યા છે તે પ્રમાણે કરશો તો તેમાં આપનું ને સર્વતું કલ્યાણ સમાયલું છે. આપે આ વચન કાઢ્યાં છે એટલે હવે પછી આ સેવક તથા બીજા અગીયાર સાથીઓ વિષે આપ કાંઈ પણ સાંભળશો નહીં.”

“ઠીક છે, બધું અમલમાં મૂકાશે.”

પંતોજએ નમી રજ લીધી. પાછલે પગે તંબુબહાર આવ્યો, અબહુલને મળ્યો. તેઓ બન્ને છાવાણી છોડી પોતાને માર્ગે પડ્યા. સ્તબ્ધ થયેલા સિંધિયાએ પંતોજના ગયા પછી છુટકારાનો શ્વાસ લીધો. તેનો જીવ હેઠો બેઠો; અને હવે કેવી રીતે પગલાં ભરવાં તેના વિચારમાં પડ્યો.

આ તરફ પંતોજ પણ હવે પછી શું શું થાય છે તે તપાસતો ખુનામાં ફરવા લાગ્યો.

* * * * *

પ્રભાતમાં જ મોટા સરદારના હાથનીએ સો ઘોડેસ્વારની ટુકડીને નાનાને અહમદ-નગરથી માનમરતબા સાથે ખુને લાવવાનો હુકમ આપી રવાના કરી. આજ્ઞાનુજબ નાનાને ખુ-નામાં સિંધિયાની છાવાણીમાં લાવ્યા છે અને સિંધિયા તેને હવે છુટો કરનાર છે એ સમાચારથી

પૈશ્વા લયલીત થયો.—સિંધિયાને, નાનાપાસેથી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ કેદથી મુક્ત કરી, પોતાના સૈન્યને પગાર કરી સંતોષ આપી, અંદરથી શત્રુભાવ રાખતા પૈશ્વાપર દબાણ લાવવાની આ ઉત્તમ તક મળેલી લાગી.

છુટાપણું મેળવવામાટે નાનાપાસે સિંધિયાએ બે કરોડની માગણી કરી. આટલી મ્હોટી રકમ આપવાની નાનાએ પોતાની કેવળ અશક્તિ જણાવી. પૈસાની જ્યાં મારામારી ને જે મળે તે સવાવીસ જેવું હોવાથી નાનાને છુટો કરવામાં દસ લાખ રૂપીઆની રકમ નક્કી કરી. મુક્ત થતાં નાનાએ તે રકમ વગરવિલંબે ભરી દીધી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નાનો પુનઃ પ્રધાનપદે.

નાના મુક્ત થવાથી પૈશ્વા વધારે બીડ થયો. તરત જ તેણે સિંધિયા તથા નાના સાથે સુલેહના સંદેશા ચલાવ્યા. પૈશ્વા તરફના હુલાનો લય તથા પોતાના સૈન્યમાં અસંતોષથી થયેલી અવ્યવસ્થાનો લય—એથી અસ્થિર મનનો યુવાન સિંધિયા ગભરાયો, ને પૈશ્વાનું કહેણ આનંદથી સ્વીકાર્યું; પણ સંધિયાબત કાંઈપણ નક્કી કર્યા પહેલાં નાનાને તેની જગ્યો પાછી આપવા આશ્રહ કર્યો. આ તરફ ઘાટગેએ પોતાના જેવી જ પ્રકૃતિવાળા ફકીરજી ગરવે નામના પોતાના મરાઠા પ્રતિનિધિની મદદથી અનહદ ત્રાસ વર્તાવ્યો. સિંધિયાની પણ તેણે અવગણના કરવા માંડી. સ્વતંત્રપણે વર્તી તેણે ત્રાસદાયક જીલમ જીભાં. તે દૈત્યના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો. આઈના બળવાનાં કારણરૂપ ઠરાવી સિંધિયાના ચાર અમલદારને, આરોપી તરીકે કબોતે માર્યા. ત્રણને તોપને મ્હોડે બાંધી ઉરાડ્યા, અને ચોથાને તંથુનો ખીસો તેના શરીરમાં આરપાર ખોસી પૂરો કર્યો.

આ ત્રાસજનક બનાવથી પંતોજનું બોલતું સિંધિયાને અક્ષરશઃ સત્ય લાગ્યું, અને પોતાની હંદગી લયાન્વિત દેખાઈ, ને સત્તાનો અનાદર ખુલ્લો જણાતાં તેણે એકદમ ઘાટગેને તથા ગરવેને કેદ કરવા હુકમ આપ્યો. હુકમને આનંદથી વધાવી લઈ બંનેને કેદ કરવામાં આવ્યા. આ બંને માણસોના કેદ થવાથી સિંધિયા અને પૈશ્વા વચ્ચે વધારે સુલભતાથી સમાધાની થઈ.

x x x x x x

ઈંગ્રેજોને ટીપુ સાથે પુનઃ લડાઈમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, અને બીજાં રાજ્યોનો તેની સાથે જોડાઈ જવાનો લય લાગ્યો, તેથી નિઝામ તથા મરાઠાઓની મદદ લેવાની તેમને ખાસ જરૂર પડી. મરાઠાઓ સાથે સંધિ કરવામાં તેઓને સિંધિયાની મ્હોટી આડખીલી હતી. આ માટે સિંધિયા ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં ચાલ્યો જાય એવી યુક્તિઓ રચવા લાગ્યા. અહમદશાહ અબદલીનો પૌત્ર કામુલનો અમીર જુમાનશાહ હાદપર ચઢાઈ લાવવા તૈયારી કરે છે એવી બૂમ ઉરાડી, જેથી પોતાના રાજ્યના રક્ષણને માટે સિંધિયા સૈન્ય સાથે ઉત્તરહિંદુસ્થાન તરફ જવાને ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. જ્યારે બાહ્યરાવ પૈશ્વાએ નાનાના કેદ પકડાયા પછી થયેલી અવ્યવસ્થાથી ગભરાઈ ઈંગ્રેજની મદદ માગી હતી, ત્યારે તેનું માગણું સ્વીકાર્યું નહોતું. પણ આ સમયે પૈશ્વાના રક્ષણ માટે ઈંગ્રેજોએ પોતાની સેનાની મ્હોટી ટુકડી રાખવા તૈયાર છે એવી ધમ્મજ

દર્શાવી. આવી રીતે પુનામાં પોતાના રક્ષણ માટે સૈન્ય રાખવાની ઈંગ્લેન્ડની માગણી તેમ જ નાનાફાઉનવિસને પુનઃ પ્રધાનપદે લાવવા અને સિંધિયાને પુનામાંથી ખસેડવાની વારંવાર થતી ઈંગ્લેન્ડ તરફની લલામણોથી બ્લેમી બ્રાહ્મરાવ વધારે બ્લેમીયો, અને પોતાને ચિકારપાત્ર લાગતો બુદ્ધિ નાનો જેનાથી તે હમણાં બચીત રહેતો તે જ આ કારસ્થાનનું મૂળ છે એમ માનવા લાગ્યો.

સિંધિયાએ હવે ઉત્તરહિંદુસ્તાન તરફ જવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. અને સિંધિયા તથા પૈશ્વા અને નાનાફાઉનવિસ વચ્ચે પરસ્પર સુલેહ અને એકસંપી થઈ છે એમ જગબહેર થયું, પણ અંદરના ભેદથી જગત્ અજ્ઞાત હતું. તે ભેદ તો માત્ર ત્રિપુટી જાણતા હતા. થોડા દિવસ પછી બ્રાહ્મરાવ સિંધિયાને ખાનગીમાં મળ્યો અને કહ્યું, “ હુદ્દ નાનો ઈંગ્લેન્ડને પુનામાં ઘુસાડવા માગે છે, તથા તે જ આ બધી અટપટોનું કારણ છે; માટે તે સવંનો પ્રતિરોધ કરવા તમારે અત્રે રહેવું ખાસ જરૂરનું છે વિગેરે. ” પરંતુ જ્યારે નાનાની વિરુદ્ધમાં બ્રાહ્મરાવ, સિંધિયા સાથે આ પ્રમાણે ગોપ્ય કરતો હતો ત્યારે બીજી તરફ તે જ સમયે નાનાના મનનું સાંત્વન કરવા દરેક પ્રયત્નો કરતો હતો. અને તેને સિંધિયાનો પક્ષ લ્યજી પુનઃ પુને આવી પ્રધાનપદ સ્વીકારવા આગ્રહ બતાવતો હતો. અંતે બ્રાહ્મરાવની આગ્રહ સાથેની વિનંતીથી નાનો પુને આવ્યો, પણ પૈશ્વાના કારભારમાં કાંઈ પણ ભાગ લેવા સ્પષ્ટ ના પાડી. ઉત્તરહિંદુસ્તાન તરફ જવાની બેગવાઈ માટે સિંધિયાને નાનાએ પોતાના પદરના બીજા પેદર લાખ રૂપીઆ આપ્યા, અને બનતી ત્વરાએ પુના છોડવા કહ્યું.

સિંધિયાનું હવે ઉત્તરહિંદુસ્તાન પ્રતિ નિઃસંશય જવાનું જાણી સિંધિયાથી ગુપ્ત ‘મધ્યરાત્રિએ પૈશ્વા છુપા વેશમાં માત્ર એક હજુરીયા સાથે નાનાના મહેલમાં આવ્યો. તેને મળતાં, તેને થયેલા અપમાન માટે તેમ જ તેને કેદ પકડવામાં પોતાનો કાંઈ પણ હાથ નહોતો, અને પોતાના અન્ય વિશ્વાસુ અમલદાર તથા નાનાના સંબંધીઓને, સિંધિયાના ફૂર માણસોના જીલમમાંથી બચાવવા ખાતર જ, કૃત્રિમ ક્રોધ બતાવી કેદ કર્યા હતા, તથા તેમ કરવામાં અન્ય કાંઈ પણ હેતુ નહોતો વિગેરે વચ્ચે પોતાને નિર્દોષી ગણાવાને તથા પોતામાટે તેના મન ઉપર સારી છાપ બેસાડવાને મિષ્ટ વાણીથી સંભળાવ્યાં. રજા નાનો કૃત્રિમ પ્રેમ અને વાક્યાતુરીથી કાઠાયો,—પીગળાયો. પોતાના શબ્દોની નાનાપર સારી અસર થતી જોઈ પૈશ્વાએ પોતાનું મસ્તક નાનાના ચરણ ઉપર મુકી “તું મહારો પિતા છે, મહારા રાજ્યનો ખરો સ્તંભ છે, તહારી સલાહથી જ હવે દરેક પગલું ભરીશ ” વિગેરે ઉદ્ગાર કર્યો. વધારામાં ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડતાં આર્જવ કર્યો કે “ ઈંગ્લેન્ડના અનહદ લોભથી તથા મરાઠાઓના અંદર અંદરના વિઝહથી ઘેરાયેલા આ બ્રાહ્મણીરાજ્યને હુખતું બચાવવા તું જ એક સમર્થ છે. આવા અણીને સમયે તું લજ્જા નહીં. રાજ્યનાવ તહારા જેવા સુકાનવગર ખરાબા ઉપર અથડઈ તેના કુરચેકુરચા થઈ જશે. ”

બ્રાહ્મરાવના બગરૂપ આવા હૃદયભેદક આર્જવથી નાનાનું હૃદય દ્રવવા લાગ્યું—ખરેખરે પલબ્ધ, ને બીજે દિવસે પ્રધાનપદવીની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. કારભાર હસ્તગત થતાં જ થોડા દિવસમાં જ સિંધિયાના ખાનગી અમલદાર યશવંતરાવ ઘોરપટે કનેથી સમાચાર મળ્યા કે બ્રાહ્મરાવ પુનઃ સિંધિયા સાથે નાનાને કેદ કરવાની મસલત ચલાવે છે. નાનાએ સિંધિયાને પુછી જોઈ ખાતરી કરી—સિંધિયાએ બધો ઘડો શેડી નાંખ્યો. નાનો આ સમાચારથી ખિન્ન થયો, હાથ પછાડ્યા, ને મરાઠા રાજ્યનો અંત સમીપ છે એવું તેની ચતુર અનુભવી દષ્ટિએ કદપાનું તરત જ તે પૈશ્વાના મહેલમાં ગયો અને આવા અધમ વર્તન માટે ઘણા કડવા શબ્દોમાં ઉપાલંબ

આખો. અને અંતે કહ્યું કે “ સાહેબ આ મરણોન્મુખ વૃદ્ધની છંદગીને હુઝી કરશો નહીં. અનેક સંકરો ને હુદૈવથી સહેલી વિટબનાઓથી આ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોચેલાનાં ગાત્ર શિથિલ થઈ ગયાં છે. મહારા મનને કોઈપણ બતનો હવે લોભ નથી. રાજદરબારો, રાજખટપટો વિગેરે પ્રાપ્ત-ચિક કાર્યમાં પડી રહેવા મહારી ચતુર્કિચિત કામના નથી. હવે તો માત્ર બાકીનું જીવન ઈશ્વરસ્મરણમાં વ્યતીત કરવા આજ્ઞા આપો તો આપની મ્હોટી કૃપા થયેલી માનીશ ને આપને આશીર્વાદ આપીશ. આપના રાજકારોબારમાં બીલકુલ માથું ઘાલવાની ઉત્કંઠા નથી. આ સત્તા જે પુનઃ મ્હેં ધારણ કરી છે તે માત્ર તમારા અત્યાચ્છથી, તથા તમોને કાંઈ મદદગાર થઈ પડીશ એ હેતુથી જ. તે જ સત્તાનો હું પરિત્યાગ કરવા તૈયાર છું. ” આ બોલ સાથે વૃદ્ધ પ્રધાનનાં ચક્ષુમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. બગ બાજરાવ પુનઃ કરગરવા લાગ્યો, આ સર્વ બનાવટ છે, આપને કહેનાર હડહડતા બુઝા છે. આપને આવું ભરવનારનું અનિષ્ઠ થલે, એવા અનેક શાપો આપવા લાગ્યો, અને નમ્ર વચનથી નાનાને આવા બારીક સમયમાં પોતાને ન લજવા માટે ઘુટ-ણીએ પડતો વિનવવા લાગ્યો.

વૃદ્ધ નાનો ભોળવાયો, ને તેની મરજી પ્રમાણે થવા દેવાનો ઉત્તર મળતાં, પૂર્વવત્ રાજ્યતંત્ર ચલાવવા લાગ્યો; પણ શંકાચ્છેત રહ્યો. સાવધતાથી તથા બચતિથી રહેવા લાગ્યો: અને ન જ આવે તેવા કામમાં સલાહ આપતો.

x x x x x x

હવે આપણે પંતોજના કારોબાર પ્રતિ દૃષ્ટિ ફેંકીએ. નાનાનો છુટકો થતાં જ તેને તે મળ્યો. હર્ષભેર તેને છાતી સરસો દાખ્યો, અને પોતાની પાસે જ રાખ્યો. પ્રધાનપદે આવ્યા પછી પોતાની બગીરમાંથી તેની સેવાની કદર તરીકે વીસથી પચીસ હબરના ઉત્પન્નની બગીર કાઢી આપી. મ્હોટી પદવી અપાવી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યો. પૈશ્વા પણ તેની નોકરીનું સ્તૌત્ય કરવા લાગ્યો. નાનાની સલાહથી પંતોજને દસ હબરની ટુકડીની સરદારી પૈશ્વાએ આપી.

x x x x x x

પ્રિય વાંચનાર, પુનાની રાજખટપટોનું તથા તેમાંના પાત્રોનું અભિજ્ઞાન થતાં ઉદ્ભવેલા ઐતિહાસિક રસને, વિસ્મરણમાં પડેલી મદનપીડિત ફેલાની સ્થિતિ બાજુવામાં પ્રવૃત્ત કર.

પોતાના પિતાના ઉચ્ચ અને કઠોર સંવાદ પછી ફેલા એકાન્તમાં દિવસ ગુબરવા લાગી. તે પોતાના આનગી બંડમાંથી બહાર નીકળતી નહોતી. પંતોજની મૂર્તિ તેના મન આગળ વારંવાર ઉભી રહેલી લાગી. બચત અવસ્થામાં કે નિદ્રામાં પણ તે તેને જ જાંખવા લાગી. અનંગબળપ્રેરિત ફેલાએ એક વિશ્વાસુ ખેપીઆ સાથે પત્ર મોકલ્યો. ફેલાની પ્રેમપત્રિકા વાંચતાં જ પંતોજના રોમે-રોમમાં ફેલાનો પ્રેમરસ વહેવા લાગ્યો; અને નિરુપાયે ઉભય પ્રેમીઓએ પત્રવ્યવહારથી પ્રેમ દર્શાવી પરસ્પર મળવાની જિજ્ઞાસા સતેજ રાખી.

વૃદ્ધ માનેને અતિશય માહું લાગ્યું હતું. દિવસ ગત થતાં પોતાની એકની એક પુત્રીને કહેલા બોલ સંભારતાં મનમાં લાગી આવ્યું. ને ફેલા પંતોજનું નામોચ્ચારણ તેના આગળ કરતી નહોતી તેથી તે તેને ભુલી હશે એમ તેને વસવા લાગ્યું. પોતે તેને માટે કરેલી સખ્ત બંધીમાં છુટ મુકવા લાગ્યો, ને પૂર્વવત્ પ્રેમ બતાવવા લાગ્યો. ફેલા પણ બહારથી આનંદમાં રહેતી લાગી, પણ અંતઃકરણમાં તો પંતોજના નામનો ભપ જપતી હતી, અને તેના વિચોગે ખિન્ન રહેતી હતી.

‘સમય સમયનું કામ કરે છે.’ એ કહેતી જરોબર છે. કાંઈ કામપ્રસંગે માનેનું પુનઃ આવનું થયું. અને વધારે સમય રહેવાનું થવાથી પોતાની વ્હાલી પુત્રી રૂબાને પણ સાથે લાવ્યો હતો. પંતોજની સ્થિતિ પણ આ સમયે ઉચ્ચતર હતી. પ્રથમ તો તે એક ભગીરદાર હતો અને દસ હજાર સિપાઈ તેના હાથનીચે હતા. નાનાનો તેનાપર અપૂર્વ પ્રેમ હોવાથી પૈશ્વાનો પણ માનીતો થઈ પડ્યો હતો. દરબારમાં પણ તેને માનની જગ્યા મળતી. વૃદ્ધ માને, પંતોજની આ સ્થિતિથી અજાત ન રહ્યો. માનેનો ને તેનો મેળાપ થતાં, પૂર્ણ આદર સાથે, પંતોજએ નમન કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. અને પોતાના પ્રાણ બચાવનારની યોગબાણ નાનાને કરાવી. રૂબા પણ સાથે આવી છે એ સમાચાર મળતાં આનંદોદયિમાં ન્હાવા લાગ્યો, ને તેને મળવા તલપાપડ થઈ રહ્યો. તેમ જ પોતે માનેના ઉપર કોઈપણ ભતનો ઉપકાર કરી રૂબા સાથે લગ્ન કરવાનો પોતાનો સ્વર્થ સાધવાની ઉમદા તક ન જવા દેવા વિચાર કર્યો. યુક્તિસર વાતમાં ને વાતમાં પંતોજએ નાનાને પોતાની વૃત્તિ જણાવી, ને ઉત્તરમાં તેણે પોતાના પુત્રવત્ પંતોજની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા યથાશક્તિ મદદ આપવા વૃત્તિ દેખાડી. ટુંક સમયમાં પંતોજ બાબતમાં માનેનું તેણે સમાધાન કરવા શરૂવાત કરી. પંતોજના ઉત્તમ ગુણો તથા પરાક્રમ વિગેરેની ખ્યાતિ માનેને સંભળાવી, અને અંતે રૂબાની માગણી પંતોજ માટે કરી. માનેને માતું લાગ્યું, અને પૂર્વનું સ્મરણ થતાં તેણે સાફ ના પાડી. નાનાએ દબાણ ચલાવ્યું ત્યારે વિચાર કરી ઉત્તર આપવા કહી ઉઠ્યો. નાનાએ પૈશ્વા મારફતે ખાનગી એકકમાં રૂબાની માગણી કરી. માને સાંડસામાં સપડાયો. ના પડાઈ નહી. પંતોજના પરાક્રમની વાતો તો અનેક માર્ગે તેના કાને આવી હતી, ને પૈશ્વા સરકારની માગણી થતાં અંતે તેણે રૂબાનાં લગ્ન પંતોજ સાથે કરવા વૃત્તિ દેખાડી. માનેનો નિશ્ચય સાંભળી રૂબા તથા પંતોજના હર્ષનો પાર રહ્યો નહી. પૂર્ણ દરબાર સાથે લગ્નગાંઠથી રૂબા તથા પંતોજ સદાને માટે મનુષ્યદેહથી બંધાયો. પોતાની પુત્રી આવા સદ્ગુણ જમાઈથી સુખી થશે એ કલ્પનાથી માને સંતુષ્ટ થયો. થોડા માસની રજા મેળવી પંતોજ પણ પોતાના સુખદુઃખની લાગીદાર સાથે પોતાની ભગીરના સુખ્ય સ્થાનમાં, આનંદસુખ ભોગવવા લાગ્યો.

x x x x x x

સંસાર-નાટકનાં પાત્રો પંતોજ અને રૂબા-બન્નેને યથેચ્છ સંસારરંગભૂમિપર મુકી પુનઃ પુનાની ખટપટની ભળમાં પ્રવેશ કરીશું.

નાના ફરનવિસના પુનઃ પ્રધાનપદપર આવ્યા પછીનો સમય (ઇ. સ. ૧૭૯૮) ઘણો જ અગત્યનો હતો. તે જ અરસામાં નિઝામઅલીએ ઈંગ્લેન્ડ સાથે નવું તહ કર્યું તેમાં પોતાના રાજ્યના સંરક્ષણાર્થે ઈંગ્લેન્ડ ટુકડી રાજ્યના ખર્ચે પોતાના તાબામાં રાખવાનું કર્યું, ને નિલાવમાટે રૂ. ૨૪,૧૭,૧૦૦ દરવર્ષે આપવા કબુલ કર્યા-વિગેરે, પૈશ્વાને આવી જ રીતનો તહ કરવા ઈંગ્લેન્ડના એલચીએ સૂચના કરી. આ બાબતમાં, બાહરાવે, નાનાની સલાહથી, ઉડાવનારા જવાપ આપ્યા, અને દીપુસામે તેમને મદદ કરવાની આશા આપી. પણ પ્રથમથી જ ઈંગ્લેન્ડને મદદ કરવાની અંદરખાનેથી પૈશ્વાની વૃત્તિ ન હોવાથી જ. નાના ફરનવીસે સમજાવી આશાઓ આપી, અને ઈંગ્લેન્ડની કુમકે ચક્રવા પરશુરામભાઈને પૈશ્વાના સૈન્યસાથે તૈયાર કર્યો. અને તેની સરદારીતળે જવાને ઈંગ્લેન્ડ સૈન્ય પણ તૈયાર થવા લાગ્યું. છેવટની ઘડીએ સિંધિયાની સલાહથી પૈશ્વાએ નાનાની ઘડેલી સર્વ યોજના ધુળધાણી કરી નાંખી.

દીપુસાથે ઈંગ્લેન્ડની લડાઈ શરૂ થયા પછી પણ ઈંગ્લેન્ડ એલચીની ફરીયાદોની દરકાર

નહી કરતાં, પૈશ્વા, દીપુના એલચીઓને પુનાના દરબારમાં ખુલ્લીરીતે મળ્યો; અને તેમને સાંઝે માન આપ્યું; તથા સિંધિયાની મારફત છુપીરીતે દીપુપાસેથી પૈશ્વાએ તેર લાખ રૂપીઆ લીધા. આ વિષયમાં નાનો છેવટસુધી અજ્ઞાત હતો. પૈશ્વાની આ કૃતિથી બહુ ગડબડ થઇ ને અંતે દીપુના એલચીઓને આપું સમજાવી રજા આપી. પૈશ્વા એ જાતના દાવ રમવા લાગ્યો. એક તરફ પરશુરામભાઉને ઇંગ્રેજોની કુમકમાટે તૈયાર રાખી, બીજી તરફ દીપુને મદદ કરવા ઉત્તેજન આપી બાહ્યરોવે ઉભય પક્ષને છેતરવા ધાર્યું; અને થોડો સમય તટસ્થ રહી જે પક્ષ સખળ નિવડે તે પક્ષ તરફ ઢળી જવાનો મનસાથે વિચાર કર્યો. ઘણું ખર્ચે તપાસતાં તેની ધારણા દીપુને મદદ કરવાની હતી. સિંધિયાની સલાહથી પૈશ્વાએ નિજામના મુલક ઉપર હલ્લો લઈ જવાની યોજના ઘડી; અને તેની રાધોજી ભોંસલેને સરદારી આપવા વિચાર કર્યો. આવીરીતે હલ્લો કરવાથી નિજામ સાથે થયેલા તહથી ઇંગ્રેજ તેની મદદે આવશે જ એટલે પછી ખુલ્લીરીતે દીપુનો પક્ષ લેવામાં વાંધો આવશે નહીં, આમ તેમનો મુખ્ય પેચ હતો.

પૈશ્વા અને સિંધિયા પોતાની આ કપટભળ પાથરે તે પૂર્વે શ્રિરંગપટણ પડવાના તથા દીપુ મરાયાના સમાચાર તેમને મળવાથી તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. બાહ્યરોવે તરત જ પવન પ્રમાણે પીઠ ફેરવી. ઇંગ્રેજોના વિજયમાટે પૈશ્વાએ અત્યંત ધર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો, અને કર્નલ પામરને પોતાથી સૈન્ય વખતસર ન મોકલાવી શક્યાનો ખુલાસો, નાના ફ્રંચવિસપર આરોપ મૂકી, કર્યો. અને કરનાટકના સરસુબેદાર ગોખલેને જેટલું સૈન્ય એકત્ર થઈ શકે તેટલા સૈન્ય સાથે દીપુના મુલક ઉપર હલ્લો કરવાનો તાકીદનો હુકમ મોકલ્યો. પરિણામ એ થયું કે ઇંગ્રેજોને હસ્તગત થયેલાં ગામો તે સૈન્યે હુંટી પાયમાલ કર્યાં. મહીસુરના મૂળ રાજાને ગાદીએ પુનઃ સ્થાપી પૂર્વવત્ તેવી સત્તા તથા મુલક સોંપી બાકીના દીપુના મુલકની નિજામ સાથે બંધાણી કરી. પૈશ્વાએ મદદ નહોતી આપી, તોપણ તેને ઇંગ્રેજોએ જે તે નિજામ પ્રમાણે તહ કરી આપે તો વીસ લાખ રૂપીઆના ઉત્પન્ન જેટલો મુલક આપવાને ઇલાયધો ભાગ રાખી મુક્યો. નાના ફ્રંચવિસની સલાહથી બાહ્યરોવે નિજામ જેવું તહ કરવા ના પાડી. તેમ જ નિજામના રાજપરથી પોતાનો ચોથ લેવાનો હક ઉઠાવી લેવા પણ નાકસુલ થયો. આથી પૈશ્વા માટે રાખેલો ભાગ નિજામ તથા ઇંગ્રેજોએ બંધી લીધો.

આણીપાસ સિંધિયાની સ્થિતિ દિવસે દિવસે ઘણી કઠોડી થતી ગઇ. અમૃતરાવની છાવણીપર શીજોરાવ ઘાટગેએ દગાથી હલ્લો કર્યો. પછી પૈશ્વાની વિરુદ્ધ પક્ષમાં ચાલુ રહેલા કોલ્હાપુરના રાજાનો આશ્રય આઇઓએ નાશી લીધો. તરત જ આઇઓને નારાયણરાવ બક્ષી તથા સિંધિયાના મુખ્ય મુખ્ય શૈલુવી અમલદારો મળ્યા. ઘણા ઘોડેસ્વારો તેમના રણસ્તંભ નીચે એકત્ર થઈ એક બળવાન ટુકડી થતાં કૃષ્ણાથી ગોદાવરી સુધીનો મુલક હુટતા હુટતા ઉત્તર તરફ ચાલ્યા. સિંધિયાનું અપમાન તેની પોતાની છાવણીમાં કર્યું, એટલું જ નહીં પણ પુના નજીકના માગોં પણ બંધ કર્યાં. સિંધિયાના ઘોડેસ્વારો તેમને પાછા હઠાવવા સામે થયા પણ હાર પામી પાછા હલ્યા. આગ જખરી સળગી ને તેની જવાબા છેક ઉત્તર હિંદમાં પણ પહોચી. લકવાદાદાને બાલોલા તાલ્યાના પક્ષનો ગણી સિંધિયાએ પદચ્યુત કર્યો. આથી તે પણ બળવાખોરોમાં સામેલ થતાં બળવાખોર સૈન્યમાં વધારો થયો અને ઉજ્જનથી સીરંનજીસુધીનો દેશ કબજા કર્યો.

દુકાલમાં અધિકમાસ પેઠે ચશવંતરાવ હોલકર જેણે પોતાના ભાઇના મરાયા પછી પુનામાંથી નાશી નાગપુરનો આશ્રય લીધો હતો અને જે સિંધિયાની વગથી કેદમાં પડ્યો હતો

તે છુટો થયો. તે પણ માળવામાં જઈ સૈન્ય એકઠું કરી દેશ છુટવા લાગ્યો. આથી દૈન્ય સેના-ધિપતિ મો. પૈરન ઉત્તરમાં વધુ લશ્કર મોકલવા વારંવાર સંદેશા ઉપર સંદેશા મોકલવા લાગ્યો. સિન્ધિયા ગભરાયો ને બાઈઓ સાથે મુલેહ સંપના મંત્ર કરવા લાગ્યો. બાઈઓએ સર્વ પ્રદેશ સ્વાધીન કરવાની તથા તેમની સત્તા તળે સિન્ધિયાએ રાજ્ય ચલાવવું એવી માગણી કરી. આવી અન્યાયી માગણી સ્વીકારવા સિન્ધિયાએ ના પાડી, પણ તે આ સર્વ ગડબડાટના ભાવિમાટે ભયચેત્ત રહ્યો.

સિન્ધિયાને તેના પ્રધાન આબા ચિટનીસ તથા રાયાજી પટેલે બાલોબાને પુનઃ મુખ્ય પ્રધાનપદે બોલાવવા સલાહ આપી. સિન્ધિયાને તે વ્યાજબી લાગી, અને ને પ્રમાણે કરવા ક-સુલ થયો. બાલોબા પુનઃ પ્રધાનપદે આવતાંવાર જ મુખ્ય બળવાખોરો શરણ થયા, અને તેને મધ્યસ્થ નીમી બાઈઓ પણ સમાધાન ઉપર આવવા કસુલ થઈ. અસીરગઢનો છીલ્લો તથા ખરહાનપુર મળી અગીયાર લાખનો સુલક તેમના નિર્વાહ માટે આપવા સિન્ધિયા કસુલ થયો અને સર્વરીતે મુલેહ શાંતિ જળવાવાનો સમય આવ્યો.

બીજી તરફ કોલ્હાપુરના રાજા, પૈશ્વા સાથે એકસરખી લડાઈ ચલાવી રહેલો હોવાથી રાજાંતર ઘણું ગુચવણભરેલું થઈ રહ્યું હતું. અતુરસિંહ પણ અદ્ભુત પરાક્રમો બતાવતો હતો. દક્ષિણમાં ચોપાસ મારામારી અને લડાઈઓ (કાપાકાપી) થઈ રહી હતી. પરશુરામભાઈ તથા રાસ્તેની સરદારી તળેના સૈન્ય ને અતુરસિંહના સૈન્ય વચ્ચે લડાઈઓ થઈ તેમાં અતુરસિંહને ઘણો ખરો વિજય મળ્યો. કરનાટકમાં પણ કોલ્હાપુરસૈન્ય વિજય મેળવતાં ખંડણી ઉધરાવતું હતું. લડાઈએ ભયંકર રૂપ લીધું હતું. બાલોબા તાલ્યાના છુટકારાના સમયે કોલ્હાપુર સાથેના વિચ-હની આ સ્થિતિ હતી.

બાલોબા તાલ્યાના છુટા થયા પછી તેની તથા નાનારાડનવિસ વચ્ચે પૂર્વનું વૈમનસ્ય ભુલી જઈ એકસંપી થયા. પોતપોતાના સ્વામીની રબથી ઈર્ષ્યે તથા નિઝામઅલ્લિ સાથે હવે કેમ વર્તવું તે નક્કી કર્યું. પણ બીજી કોઈપણ ઘટના અમલમાં મુકવા પહેલાં કોલ્હાપુર સાથેના વિચ-હનો અંત લાવવા આ બન્ને રાજનીતિજ્ઞને આવશ્યકતા લાગી.

આ વિચારથી પૈશ્વા, સિન્ધિયા તથા બીજા જાગીરદારોનું ત્રીસ હજાર હથેળ અને છ હ-જાર પાયદળનું સૈન્ય જે દીપુ સામે મોકલવા એકઠું કર્યું હતું તે આખા સૈન્યની ઠસેરાને દિવસે કોલ્હાપુરપર હજી માટે તૈયારી કરી. અને ત્યાં જતા મુઘી કોલ્હાપુરના રાજાઉપર અને તેટલો દાખ રાખવા પરશુરામભાઈ ઉપર હુકમ મોકલ્યો.

પરશુરામભાઈ ઘણો બહાદુર હતો. પોતાની જાગીરનું મુખ્ય સ્થળ તાસગામ, કોલ્હાપુરની સેનાએ હુદી પાયમાલ કરેલું તેથી તેને બહુ જ માડું લાગ્યું હતું અને હમેશાં બીજવાયલો રહેતો હતો. તેને હુકમ મળતાં ખરો લાગ ગણી પોતાનો દાવ લેવામાં શિથિલ રહ્યો નહી. પોતાના સૈન્ય સાથે ગોડાકથી કોલ્હાપુર તરફ દુચ્છ કરી. પટ્ટણકુંડી નામના ગામડા પાસે કોલ્હાપુરના મહા-રાજ તથા અતુરસિંહની સંયુક્ત સેના સાથે તેનો ભેટો થયો. ઉભય સૈન્ય વચ્ચે જખંડ યુદ્ધ થયું. ઉભયપક્ષનાં સૈન્ય એકમેક થતાં એકમેકનાં માણસોને મારવા લાગ્યાં. પરશુરામભાઈ છોડાયલા વ્યાઘ્ર પેઠે અશ્વ ઠેકાવતો જુસ્સાભેર લડવા લાગ્યો. અણીનો સમય હતો. પરશુરામભાઈ તરવાર ઉચકી શત્રુપર પ્રહાર કરવા જતો હતો ત્યાં કોલ્હાપુર સૈન્યના વિશ્વાસરાવ ગાયકવાડે તથા તેના ભાઈએ શત્રુના દલને કાપતાં કાપતાં આવી પાછળથી ઊંચા થયેલા હાથપર ઘા કરી તરવાર શાથે જુદો પાડ્યો. ભાડે સાવધ ધામ તે પહેલાં પગ ખેંચી ઘોડાઉપરથી નીચે પાડ્યો.

ઘણા જખમો લાગવાથી તે ઘોડાઉપરથી ઉથલી પડ્યો હતો. ને ખીજવાયલા લોકોએ તેના જમીનપર પડ્યા પછી તેના શરીર ઉપર ઘાઉપર ઘા કરી પૂરો ડીધો. કોલ્હાપુરના “ હીમત ખ્હાદુર ”ના ખેતાજવાળા એક ચૌહાણ સરદાર તરત જ તેનું શબ પોતાની પીઠ ઉપર નાખી કોલ્હાપુરના મહારાજ તથા ચતુરસિંહ બેઠા હતા ત્યાં લઈ ગયો. અહીં ભાઉ પડતાં પૈશ્વાઈ સૈન્ય વિખરાઈ ગયું.

હીમતખ્હાદુર ચૌહાણ, પરશુરામભાઉના મૃત શરીરને, કોલ્હાપુરના મહારાજ તથા ચતુરસિંહની નજીકમાં આવતાં, જમીનપર નાંખી લાતે લાતે મારતો, તેમની સમક્ષ ઘસડતો લાવી, નમન કરી હાથ બેઠી બોલ્યો:—“ સરકાર, છત્રપતિની ગાદીને અપમાન કરનાર આ હરામખોર કૃતત્રી સ્વદેશદ્રોહી તરફ જીવો—તે દુષ્ટ આપ સરકારના પગ પાસે ધૂળ ચાટતો પડ્યો છે ! ”

તે ઉદ્ધત પણ વીરપુરુષના પ્રેતપર તિરસ્કારભરી દષ્ટિ ડેંકી, તેને આવી અપ્રતિષ્ઠા ખુદી રીતે મળતી બેઈ સંતોષ માની તેના શબને એમને એમ પડતું મુકી સૈન્ય સાથે કોલ્હાપુર પ્રતિ ફર્ય કરી. પરશુરામભાઉના પ્રેતને તેના વિશ્વાસુ સેવકે શત્રુનું સૈન્ય નજરબદાર થયા પછી ઘોડાપર નાંખી નજીકના ગામમાં લઈ જઈ અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

આ ખેડકારક સમાચાર પુને પહોંચતાં નાનાફર્નવિસ તથા બાલોબાની મસલત થઈ, પરશુરામભાઉના પુત્ર આપા સાહેબની સરદારી તળે એક મ્હોટું સૈન્ય વેર લેવાને કોલ્હાપુર રવાના થયું. આવા જબરજસ્ત સૈન્ય સામે ટકાવ કરવાને પોતાને અશક્ત લાગવાથી કોલ્હાપુરના મહારાજએ પહ્લાળના કીલ્લામાં આશ્રો લીધો. કીલ્લાની તળેટીમાં રહેલું સૈન્ય હાર પામી નાશી જઈ કોલ્હાપુરમાં ભરાયું. પૈશ્વાના સૈન્યે સખત ઘેરો લાલ્યો અને કોલ્હાપુરનો ધ્વંસ થવાની તૈયારી હતી પણ પુનામાં હવેના પ્રકરણમાં બેઈશું તેવા કેટલાક અણચિન્તવ્યા અગત્યના બનાવો બનવાથી કોલ્હાપુરની સત્તાનો નાશ થતો અચ્ચો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત અથવા નાનાનો સ્વર્ગવાસ.

“ Nana Furnnaves died on the 15th March 1800 A. D. and with him,” says Colonel Palmer “ has departed all the wisdom and moderation of the Maratha government. ”

“ Few characters that have ever appeared on the political theatre of India, or perhaps in the world, are more deserving of extended record than Nana Furnnaves x x x x x ”

“ On the whole we may justly say of Nana that he possessed talents so splendid as hardly ever to have been equalled and never surpassed in India. ”

(Asiatic Annual Register. 1800.)

ગત પ્રકરણમાં પુનામાં અનેલા અગત્યના બનાવોથી કોલ્હાપુરનો નાશ થતો બન્યો એ આપણે જોયું. તે બનાવોમાં સર્વથી અગત્યનો બનાવ સ્વદેશભક્ત, આણક્ય પ્રધાન નાના ફડનવીસનો સ્વર્ગવાસ હતો.

વૃદ્ધાવસ્થા તથા ઉપરાઉપરી આવી પડેલી ચિંતાઓથી નાના ફડનવીસની પ્રકૃતિ લથડતી ચાલતી હતી. તેમાંથી અતિસાર સાથે જ્વર પેદા થયો ને ટુંકી માંદગી ભોગવી ઇ. સ. ૧૮૦૦ ના માર્ચની ૧૩ મી તારીખે રાજ્યખટપટની જંગલમાંથી સદાને માટે તેનો પ્રાણ તેની છાયારૂપી કૃતિ મુકી સ્વર્ગે સીધાન્યો. પોતે પથારીવશ હતો છતાં કાર્યભારનું કાર્ય નિયમાનુસાર છેવટની ઘડી સુધી ચલાવતો હતો. તેના જીવનના અસ્ત સાથે મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત થયો અને પડતી પરાકાષ્ઠાને પામી. તે વખતના પુનાના ઈંગ્રેજ એલચી, કર્નલ પામરે લખ્યું છે કે “તેની સાથે મરાઠારાજ્યનું શાણપણ તથા શાંતિ પણ જતાં રહ્યાં”—અને તે અક્ષરશઃ સત્ય થયું. ઈંગ્રેજ અને મરાઠા સત્તાધીશોએ નાનાની સ્વદેશવત્સલતા તથા હતભાગી દિવસોમાં તેની તેવી જ લાગણી માટે ઘણી જ પ્રશંસા કરી છે.*—જેઠાએ તે પરિણામ આવે તેની જરા પણ ચિંતા ન કરતાં લાભદાયક લાગે તેવાં પગલાં ભરવાને વારંવાર બાહરાવને સલાહ આપતો હતો. મારકવીસ વેલેસલીના મત પ્રમાણે કોઈપણ પરદેશી સૈન્ય સ્વરાજ્યમાં રાખવા માટે તે વિરુદ્ધ હતો. તેનું આખું જીવન આપણે જોયું તેમ લોકોના અને રાજ્યના ભલામાં ગાળ્યું. દરેક કામમાં તેની પ્રવૃત્તિ તથા નિયમિતપણું તથા પૂર્ણ કાળજી પ્રશંસાપાત્ર હતાં. તે સ્વભાવે ઘણો જ માયાળુ, ધાર્મિક, વિવેકથી વ્યવહારુ, તેમ જ ખરો ઇમાની સ્વદેશભક્ત હતો. તેના મહેરાપર તેની ચાલાકી, તીવ્રયુક્તિની છાપ પડતી હતી અને તેજસ્વી હોવાથી દરેક તેના તરફ માનનીય દૃષ્ટિએ જોતા હતા. તે જીયો, પાતળો ઘઉંવણું ને ગંભીર મુદ્રાવાળો હતો. તેને કાંઈપણ સંતતિ ન હતી અને તે પોતા પાછળ જીવિયાદ નામની યુવાન વિધવા મુકી ગયો હતો.

નાનાના સ્વર્ગવાસ પછી તરત જ પૈશ્વાએ તેના મેહેલપર જાહી મુકી; સર્વ માલ મિલકત જાગીર જસ કર્યા, તથા તેના પક્ષકારોપર અનેક ત્રાસ વર્તાવ્યા. પંતોજ, નાનાના મૃત્યુ વખતે

* The Peshwa

Written 28th May 1800.

I have received with great concern, the intelligence of the much lamented death of Balaji Pandit (Nana Fadanavis). The loss of persons distinguished for their talents, great qualities, and abilities, is at all times a subject of regret. The melancholy news, therefore, of the death of Balaji Pandit, the able minister of your State, whose upright principles and honourable views, and whose zeal for the welfare and prosperity both of the dominions of his own immediate superiors and of other powers, were so justly celebrated, occasions extreme grief and concern. You must feel a peculiar degree of sorrow at his loss; such, however being the will of God, there is no remedy but patience and resignations. It is, therefore, incumbent upon you to acquiesce in the dispensations of Providence, to cease from unavailing grief yourself, and to endeavour to console others affected from the same cause.

Believing me &c.

Wollesley.

પાસેનો પાસે જ હતો. પૈશ્વાનું આ વર્તન બેઈ રાજ્યની પડતી દશા તેના નજર આગળ તરતી જણાઈ. તે અતિ ખિન્ન થયો. તેના સહભાગ્યે પૈશ્વાની તેનાપર પૂર્ણ કૃપા હતી તેથી નાનાનો પક્ષકાર હતો તો પણ તેને કાંઈ ત્રાસ થયો નહી. પરંતુ પોતાના પ્રાણદાતા સ્વામી નાનાના હુટુંબપર ગુજરતી લયંકર આપતિથી તેનું અંતઃકરણ ચીરાવા લાગ્યું. પૈશ્વાને ઘણો અમળવ્યો પણ સર્વ વ્યર્થ ગયું. પૈશ્વા નાનાના હુટુંબપ્રતિ દુષ્ટતા બતાવનાર છે એ સિદ્ધાંત ખરો લાગતાં નોકરીનું રાજીનામું આપી શું થાય છે તે તપાસતો પોતાની બગીચામાં પંતોજ દિવસ ગાળવા લાગ્યો.

નાનાના મૃત્યુથી મરાઠા રાજ્યનો સૂર્ય અસ્ત થયો. બીરુ, નબળા મનના પણ દૂર કપટી આજીરાવનાં કરપીણ કૃત્યોથી માંહોમાંહે ફેસંપ વધ્યો. સિન્ધિયા, તથા હોલકર આપસ-આપસ લડવા લાગ્યા ને નાનારૂપી કાંટો ગયાથી આજીરાવે મ્હોટા મ્હોટા સરદારોપર નિરર્થક જીલમ ગુજરી તેમનાં મન ખાટાં કર્યાં.

દખણમાં આવી રીતનાં ન કરવાનાં કાર્યો કરવાની મૂર્ખતાથી પોતાના જ પગપર ફેલાડો મારી પૈશ્વાએ પીડા વહેરી લીધી. આખું દખણ પાયમાલ થયું. સિન્ધિયા ને હોલકરના અંદર-અંદરના કલહથી ઉત્તર હિન્દમાં પણ અંધારુંથી વ્યાપી રહી. તેમનાં સૈન્યો એક બીજાના દેશ લુટવા લાગ્યાં. વગરઅંકુશના હસ્તી માફક પ્રજા તોફાની થઈ ગઈ. ઘણી વગરનાં ઢોર સુનાં તે પ્રમાણે આવા નમાલા ધણીના અમલમાં મહાન મરાઠા રાજ્યોમાં માંહોમાંહેના જગદાથી આખો દેશ સળગી ઉઠ્યો. જ્યાંત્યાં બંડ બખેડ થવા લાગ્યા. સર્વ પ્રજા પોકારવા લાગી. ને આ બધાનું પરિણામ અંતે વિપરીત થયું.

અધુરામાં પુરૂં પૈશ્વાએ પુનામાં યશવંતરાવ હોલકરના ભાઇને પકડી હાથીના પગ સાથે બાંધી દૂર રીતે મારી નાંખ્યો. આ બનાવથી હોળકર છેડાયો, ને પુનાપર સ્વારી કરી. પૈશ્વા ગબરાયો અને સુલેહના સંદેશા મોકલવા લાગ્યો. પૈશ્વાએ ઉપરી તરીકે પુને ન આવવા માટે હોલકરને હુકમો મોકલ્યા છતાં હોલકર પુનાપર આવ્યો. હોળકરના સૈન્યની પુરૂં લાગેલું સિન્ધિયાનું લશ્કર પૈશ્વાના સૈન્ય સાથે મળી ગયું. પુના પાસે લડાઈ થઈ, ને પૈશ્વાની સખત હાર થઈ. લડાઈના મેદાનમાં જવા મહેલમાંથી હિચકારો પૈશ્વા નીકળ્યો હતો પણ તોપોના અવાજ સાંભળી ડરી ગયો ને લડાઈનું પરિણામ જોવા શહેરની દક્ષિણે જઈ થોભ્યો; પરાજયના સમાચાર સાંભળતાં જ ઉભી પુછડીએ પૈશ્વા સિંહગઢ નાહો, અને ત્યાંથી ઈંગ્રેજોના એલચીને પોતાના રક્ષણ માટે રાજ્યમાં ઈંગ્રેજ પલટન રાખવા તથા તેના નિભાવ માટે પચ્ચીસ લાખનો મુલક આપવા કરારનામું લખી મોકલ્યું.

વિજયથી સંતોષ માની યશવંતરાવે પુનાપર સખત ચોકી મુકી પણ રૈયત તથા પૈશ્વાના સેવકો સાથે, ત્રાસ ન આપતાં માયાળુપણે વર્તન રાખ્યું. પૈશ્વાને પણ પુને આવવા ઘણો લલ-ચાવ્યો પણ ડરનો માર્યો તે આવ્યો નહી. સિંહગઢમાં ત્રણ દિવસ મુઠી ભરાઈ બેશી બીરુ આજીરાવ રાયગઢ નાહો, ત્યાંથી મહાડ થઈ રેવદંડા વટાવી ઈંગ્રેજ વ્હાણમાં બેશી વસઈ આવ્યો. આ જગ્યાએ “ વસઈની સંધિ ” ઈંગ્રેજ સાથે કરી.

આ સંધિ સિન્ધિયા તથા નાગપુરના રાઘોજી ભોંસલેએ કયુલ કરી નહી અને તે તરફ પોતાનો અણગમો બતાવ્યો. અને એવું જાહેર કર્યું કે તેમની અનુમતિ શીવાય પૈશ્વાને કોઇ પણ જાતનું તહ કરવાની સત્તા નથી માટે એ સંધિ રદ છે. પૈશ્વા ઈંગ્રેજ સૈન્યના આશ્રાતળે

પુને આવ્યો. વિરુદ્ધ થઈ પડેલા સિંધિયા તથા રાઘોજી ભોંસલે સાથે લડાઈમાં ઉતરવાની ઈંગ્રેજને ફરજ પડી. પૂર્વનું વેર ભુલી જઈ લડાઈમાં સ્વપક્ષમાં જોડાવાને સિંધિયાએ હોલકર સાથે દૌત્ય ચલાવ્યું, પણ ઉડાવનારા ઉત્તર આપી લડાઈનું શું પરિણામ આવે છે તેની રાહ જોતો માળવામાં તે આવ્યો ગયો. નિઝામ તથા પૈશ્વાનું લશ્કર ઈંગ્રેજની મદદે આવ્યું. આ લડાઈ “ બીજી મરાઠા લડાઈ ” નામે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે; અને મરાઠા રાજ્યની સંધ્યા આ લડાઈના પરિણામથી સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. મરાઠા રાજ્યનો મહોટ્ટો ભાગ ઈંગ્રેજ તથા નિઝામના હાથમાં ગયો.

પંતોજી જેવો શુરવીર માણસ આ લડાઈથી બહાર ન રહ્યો. ઈંગ્રેજ સામે સિંધિયા તથા નાગપુરના રાજાએ લડાઈ બહાર કરવાથી પાંચેક હજાર સૈન્ય એકત્રી કરી સિંધિયા સાથે તે જોડાયો હતો. તેની પતિભક્ત સ્ત્રી રૂબાએ તેની સાથે લડાઈમાં જવા આગ્રહ જણાવ્યો પણ તેને સમજવી તેણે તેના પિતાને ત્યાં રવાના કરી. પંતોજીનાં પરાક્રમ તથા વીરતાથી સિંધિયા વાકેફ હતો તેથી તેણે તેને હર્ષભેર વધાવી લીધો ને લડાઈમાં મુખ્ય સરદારોમાં તેને ગણ્યો.

પ્રિય વાંચનાર! ઉપરના અગત્યના ઐતહાસિક બનાવો સવિસ્તર ન વર્ણવતાં, વિષયાન્તરના તથા લાંબા લખાણના ભયથી સંક્ષિપ્તમાં જરૂર જેટલા જ વર્ણવ્યા છે તેટલાથી સંતોષ માની હવે અસાધના લડાઈના મેદાનમાં લડાઈ પૂર્ણ થતાં જણવાળેગ જે પ્રસંગ થયો હોય તે માટે ત્હારી વિચારશક્તિ તાજ કર.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સંધ્યા.

સંધ્યા થઈ! સાથે સાથે મરાઠા સૈન્યની પણ સંધ્યા થઈ. સૂર્યાસ્ત સાથે મરાઠા સેના અસાધના મેદાનમાંથી છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ; અને વિજેતા ઈંગ્રેજનો વિજયી ઝુંદો ફરફડાવા લાગ્યો. જીવા નદી લોહીથી રંગાઈ બહેતી થઈ. અસાધના મેદાનમાં મુડદાંઓના ઢગે ઢગ પડ્યા હતા. મેદાનમાં શબની હુર્ગંધ પ્રસરી રહી હતી! દેખાવ ઘણો જ ભયંકર કમકમાટી ઉપજાવનાર હતો.

આ સમયે રક્તવર્ણી થયેલી જીવા નદીને કિનારે એક યુવાન યોદ્ધો એક હાથમાં મરાઠા સૈન્યનો લગવો ઝુંદો તથા બીજા હાથમાં લોહીથી ખરડાયેલી ભાગેલી તલવાર લઈ મેદાન પર ગંભીર શોકભરી નજર ફેંકતો ઉભો હતો, તેની આસપાસ પચ્ચીસેક સ્વાર ફરી વળ્યા હતા. તે ટુકડીનો આગ્રહ વિજેતા સરદાર પુરદમામથી લાંગી તુટી હિંદુસ્તાની ભાષામાં બોલ્યો:—

“ વીર યોદ્ધા, શરણ થા! અમારા વિજયમાં આનંદ માન! અમારી સાથે સામેલ થા! નાહક મૃત્યુને બોલાવ નહીં! ત્હારા જેવા વીરને અમે મારવા ઇચ્છતા નથી, પણ અમારામાં સામેલ જોવા ઇચ્છીએ છીએ! એમાં ત્હારું હિત છે.”

તે યુવાન વીર નિઃશબ્દ ઉભો રહ્યો. ઉત્તરમાં પોતાના દેશી ભાઈઓના રુધિરથી રંગિત થયેલી, તેમનાં શબોથી છવાયેલી ભૂમિપર ગંભીર નજર ફેરવી, ભાંગેલી તલવાર ઉચ્છેદી વિજેતા સરદાર પર જીરુસાથી—ક્રોધથી ધસ્યો, અને પોતાના શત્રુપર તલવારનો ઘા કર્યો. આ

એક જ વાથી આંગ્રજ સરદાર પુરો થાત, પણ એટલામાં બીજા ઈંગ્લેન્ડ યોદ્ધાએ તે ઘા ઝીલી તેની નેમ ચુકાવી; અને આ વીર તે જ ક્ષણે તેના લાંબા લાલાનો ભોગ થઈ નીચે પડ્યો. તેના પડતાની સાથે જ મરાઠા ઝુંડે ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં ગયો, અને વિજયવંત ટોળી હર્ષનાદ કરતી પોતાની છાવણી તરફ વળી.

x x x x x

રાત્રિ વધતી વધતી સર્વત્ર શાંતિ પ્રસારતી હતી. ચંદ્રિકા મંદ મંદ પ્રકાશ ફેંકતી હતી. બુવા નદીના કિનારા પાસે પડેલો આપણો આ યુવાન યોદ્ધો જરા શુદ્ધિમાં આવ્યો. એક લાંબો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. અરેરે ! જેના હાથ નીચે હજારો મનુષ્ય સેવામાં હતા, જેણે હજારોને પોતા પાછળ દોર્યા હતા, હજારો પર હુકમો ચલાવ્યા હતા, તે આજે આ લગાઈના મેદાનમાં એકલો લજ્જાયેલો, મરણોન્મુખ, નિરાધાર, નદીને કાંઠે પડેલો છે. તેના મુખમાંથી નિઃશ્વાસ પર નિઃશ્વાસ નીકળે છે. અત્યારે કોઈ પણ તેની આસનાવાસના કરનાર નથી; અરે ! તેના પર રડનાર નથી; કે, તેના ધગધગતા શ્વાસથી ચુકાઈ જતા કંઠને, તેના હૃદયમાં પ્રજ્વલતા અગ્નિને શાંત પાડવાને, પાસે જ તેનાં ચક્ષુ સમક્ષ શાંતતાથી વહેતી નદીના જળમાંથી પાણી લાવી તેના સુકાતા ગળામાં રેડનાર કોઈ પણ પાસે નથી, તેમ પોતાની મેજે નદી આગળ આલોટતાં આલોટતાં જઈ પાણી પીવા જેટલી પણ શક્તિ રહી નથી.

માત્ર એક જ વિચાર આ અંત સમયે આ તબલ્યલા યુવાનના મનમાં તેના આત્માને શાંતિ આપી રહ્યો હતો.—પોતાની વ્હાલી પત્ની આવી લયંકર રાત્રિએ પોતાની આ દશા જોઈ દુઃખી થવાના કરતાં, પોતાના પિતાના મ્હેલમાં સલામત હતી, અને ત્યાં આ મનોહર ચાંદનીમાં ઉડતા કુવારાઓની ઠંડી હવામાં સુવાસિક પુષ્પો વચ્ચે પોતાપર આવેલી આકૃતથી અજ્ઞાત—પોતાના સ્વામિને મળવાની ઉમેદમાં આંનદી સ્વપ્નોમાં ડોલતી હશે—આ વિચારે તેના હૃદયમાં શાંતિ રેડી, પરંતુ પોતાના મૃત્યુના સમાચારથી થનારી તેની દુઃખદ સ્થિતિના વિચારથી તેને કંપારી છુટી અને તેણે જોડે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો !

પણ-પણ-પેલું આ લયંકર મોતના મેદાનમાં શયોમાં શોધતું, ધીમે પગલે છુપાતું છુપાતું કોણ આવતું હતું?!! અરે એ તો તે જ-ઝાંખા ચંદ્રપ્રકાશમાંથી પણ દૂર હોવા છતાં તે યુવાને પોતાની પ્રિયતમાને ઓળખી. તે આ ફાની દુનિયામાં રહેવા કરતાં પોતાના પ્રિયતમ સાથે મૃત્યુ ધ્વંષીતી હોય એવું લાગ્યું !

તે પાસે આવે છે—તેના ગળાની આસપાસ તે કોમલાંગીના કોમલ હસ્ત વીંટાઈ વળ્યા. તેના ઓછ પતિના કાળાશ પડતા તથા ફીક પડતા ઓછો સાથે દબાયા; અને તરત જ છુટી પડતી તે ઉઠી, નદીપર જઈ પોતાના સાળુનો છેડે લીંબવી પાણીથી ભરેલા નાળુક ખોખાથી તેના સુકાતા મુખમાં પાણી રેડી, બળતાં ચક્ષુઓનાં પોપચાં પર લીંબેલો સાળુનો છેડો લગાડી શાંતિ આપી.

અહા ! થોડા સમય પહેલાં આ યુવાને થોડું જ ધાર્યું હશે કે મરણસમયે પોતાની પ્રિયતમાના કોમળ હસ્ત મુખ કરતા તેના ગળાની આસપાસ વીંટાઈ વળશે ! તેની આંખમાં અશ્રુનું એક બિંદુ અળક્યું. તે યુવાને પોતાપર ટીંગાચલી પોતાની પ્રિયપત્ની તરફ નજર કરી, બોલવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વ્યર્થ.—સર્વ શક્તિ હરાઈ ગઈ હતી. મોત આંખ સામે તરવરતું હતું.

તેણે તરત જ નિઃશ્વાસ નાંખતાં પોતાની પ્રિયતમા તરફથી નજર ફેરવી. તેના પર ટીંગાયલી તેની પ્રિયા વધારે નમી, અશ્રુનું ગરમ ટીપું પ્રેમાળ ચક્ષુમાંથી ગાલપર પહોંચે. તેને ગળે વિંટળાતી ચુંબન કરતી દ્રવતા હૃદયે તે સુંદરી બોલી:—

“ બહાલા, તારો પવિત્ર શ્વાસ મને લેવા દે ! તે મૃત્યુનો હો કે શાંતિ આપનાર ઔષધીરૂપે હો, પણ મને તે ઘણો જ મધુરો—પ્રિય છે ! મહારા પ્રેમરૂપી અશ્રુઓ તારાપર શાંતિ વર્ષાવવાને પડે ! મહારા હૃદયમાંનું રુધિર ઔષધિરૂપે હોય, તો તે તારા ચક્ષુને એક પણ પળ શાંતિ આપવાને હું વરસાવીશ ! નહીં—મહારા તરફથી એ બહાલું મહોલું ન રેરવ.—અરેરે ! શું હું તારી નથી ! શું તારી બહાલી પતી નથી ! તારી પોતાની બહાલી પ્રિયતમા—લક્ષ્મી પવિત્ર ગાંઠથી સજ્જને માટે બેઝાયલી તારી પતી—કે જે જીવન અને મૃત્યુમાં તારી સાથે જ છે, તેના તરફથી આ પવિત્ર મુખ ન રેરવ ! શું બહાલા ! આપણુ બન્નેનું જીવન સાથે ગાળવા સર્વવહું નથી ! હું જેની દિવસરૂપી જીવનસ્પૃષ્ટિ તારા પ્રાણુ-તેજથી પ્રકાશમાન છે, તે ઉડી જતાં થઈ પડનાર ઉદાસ શોકમય લાંબી રાત્રિરૂપી સ્પૃષ્ટિ શી રીતે સાંભી શકીશા મહાદે જીવન જે તું, તેને જવા દઇ, શું હું અત્રે એકલી રહું ! ના ! ના ! બહાલા ! જ્યારે ડાળ મરી જાય છે ત્યારે તેના ઉપરનાં પાંદડાં તેની સાથે જ સુકાઇ જાય છે. બહાલા ! એક ક્ષણ પણ મહારા સામું બે !—અરે મહારા તરફ નજર ફેંક ! તારા વિના હું સુકાઇ જઇશ ! મરી જઇશ ! તારી માફક તારી સમક્ષ હું શીઘ્રી પડતી બળી જઇશ ! આ હંડા ઓછોને વળગી રહી, હજુ તારા બોળીયામાં ઘોળાયાં કરતા છેલ્લા પવિત્ર જીવનની લાગિયાણુ થઇશ ! બહાલા ! બહાલા ! હું તારી સાથે આવું છું ! ” હજુ આ બોલે છે, ત્યાં તેની બાથમાં પકડેલા શિરમાંથી ચૈતન્ય જતું રહેતું જણાયું.

તે પડે છે—તેનો ચહેરો ક્રીકો થાય છે—શરદીવાળી ઊંડી ગુફામાં અને તોફાની પવનના સપાટામાં જેમ દીપક જીલ્લઈ જાય છે, તેમ આ યુવાનના શોકાર્ત્ત પ્રાણુહર નિઃશ્વાસથી એકદમ તે યુવતીનું પવિત્ર ચક્ષુ:તેજ જીલ્લઈ ગયું ! શરીરનો એકાએક સખત આંચકો—માત્ર એક તરફીયું—અને તેનાં સર્વ દુઃખનો અન્ત આવ્યો !—તેના પ્રિયતમે પ્રાણુ છોડ્યા !—બીજી જ પળે—તે સુંદરી તેના શીકા પડી ગયલા અધરને ચુંબન કરે છે. એક છેલ્લું લાંબું ચુંબન—જે દેતાં પવિત્ર સુંદરી શબવત્ થઇ બળી પડે છે ! સ્વામિ બેઠે સ્વર્ગે સીધાવે છે !!!

“ Sleep on, in visions of odour rest,
In balmy air than ever yet stirr'd
The, enchanted pile of that holy bird
Who sings at the last his own death-lay,
And in music and perfume dies away ! ”

ઉપસંહાર.

છેલ્લા પ્રકરણમાં પ્રેમી બેઠું સ્ત્રી અને પુરુષ મૃત્યુ પામ્યાં તે આપણી નવલકથાના નાયક પંતોજી તથા તેની સતી સ્ત્રી રંભા—એ બે જણ હતાં. પ્રિય વાયક, રંભાને લડાઇના મેદાનમાં બેતાં તને આશ્ચર્ય થશે તો તેના પરત્વે થોડું વર્ણન બસ થશે. પોતાના સ્વામિથી વિખુટી પડતાં

“ બીજા પંથે તે મુંઢતી તેના કિંમત પડી ગયેલા અવરોને ચૂંભત કહે છે.”

સતી રંભા પિતાને ત્યાં જઈ રહી. પણ સર્વ તેને શૂન્ય ભાસવા માંડ્યું. પોતાના પ્રિયનો વિરહ તે સહી શકી નહી. અંતે પોતાના પ્રિય પાસે જવાની તીવ્ર ઇચ્છા થતાં એક વિશ્વાસુ દાસી સાથે ગુપ્ત રીતે પિતાની ભૂમિ છોડી સાધુડીના વેષમાં ચાલી નીકળી. પ્રિય પતિના લડાઈના મેદાનમાં હોવાના સમાચાર મળતાં બનતી ત્વરાથી અસાધના મેદાનમાં પડેલી મરાઠા છાવણીથી થોડે દુર આવેલા એક વટવૃક્ષ તળે આવી મુકામ કર્યો. લડાઈમાં જતા પોતાના પ્રાણાધારને એક આનન્દ પામી. પણ તે સાથે તેની જમણી આંખ ફરકવા લાગી—અપશકુનનાં ચિન્હ જણાયાં, અને ભવિષ્ય માટે ચિંતા થઈ જતાં પણ કોમળ હૃદયવાળી કાન્તા વજ્રજાતી બતાવતી ટટાર થઈ બેઠી, ને લડાઈનું સ્વરૂપ નીહાળવા લાગી. આશાપૂર્ણ બાળા ભગ્નાશા બની—લડાઈનું પરિણામ વિરુદ્ધ બેયું. મરાઠા સૈન્ય છિન્નભિન્ન નાસવા લાગ્યું. પોતાનો સ્વામી નજરે ન પડતાં મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો. માઠા શકુન એક પછી એક તેના મગજમાં તરવરવા લાગ્યા.—સંધ્યા પડી—ને શબથી ઢંકાયલાં મેદાનમાં સ્ત્રીપ્રેક્ષક પોતાના સ્વામીની શોધમાં નીકળી પડી—આ પછીનો બનાવ વાંચનાર ત્હારા સ્મરણમાં તાબે જ હશે એટલે પિષ્ટસ્ય પેષણ કરવું અરુચિકર થઈ પડશે.

x x x x x

મરાઠાઓ સાથે આ બીજા મહાયુદ્ધમાં અસાધ, લાસવારી, દીલ્હી વિગેરે, સ્થળે ભયંકર લડાઈઓ થઈ—ઉભય પક્ષના ઘણા માણસો કપાઈ ગયા. અંતે સુલેહ થઈ ને તેમાં મરાઠા રાજ્યનો મ્હોટો ભાગ ઈંગ્લેન્ડના હસ્તગત થયો. આ મહા યુદ્ધ તે મરાઠા રાજ્યની સંધ્યા.

ખાજુરાવનાં અયોગ્ય વર્તનથી બુદ્ધિ કારકીર્દીથી વારંવાર અઘડા ઉઠવા લાગ્યા, સર્વ દેશમાં અશાંતિ પ્રસરી રહી; અને પુનઃ ઈંગ્લેન્ડે અને પેશ્વા વચ્ચે લડાઈ થઈ તે લડાઈ “ત્રીજી મરાઠા લડાઈ” તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૮૧૭માં ખડકીની મ્હોટી લડાઈ થઈ તેમાં પેશ્વાનો સખત પરાજય થયો—તે લડાઈ તે મરાઠા રાજ્યની ઘોર અન્ધકાર રાત્રી—અર્થાત્ મરાઠા રાજ્યનો અન્ત !!

“ This battle (of Kirki) was the death-blow to Maratha Power. Never again had the Marathas a chance of regaining their position as the paramount power in India. The war which was henceforth concerned with the capture of chiefly the hill fortresses of the Dekhan and the pursuit of the flying Peshwa and his army, dragged on until June 1818, when Bajirao surrendered to Sir John Malcolm, and almost all his wide dominions were added to the British Indian Empire.”

સમાપ્ત

(Last of the Peshwas)

